

HRVATSKO JEZIKOSLOVLJE 18. STOLJEĆA U SUODNOSU S EUROPSKIM

Košutar, Petra

Doctoral thesis / Disertacija

2013

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Department of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:021129>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-07**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for
Croatian Studies](#)

Sveučilište u Zagrebu

HRVATSKI STUDIJI – STUDIA CROATICA

Petra Košutar

**HRVATSKO JEZIKOSLOVLJE 18.
STOLJEĆA U SUODNOSU S
EUROPSKIM**

DOKTORSKI RAD

Zagreb, 2013.

University of Zagreb

CENTRE FOR CROATIAN STUDIES

Petra Košutar

**CROATIAN LINGUISTICS IN
EIGHTEENTH CENTURY IN RELATION
TO EUROPEAN LINGUISTICS**

DOCTORAL THESIS

Zagreb, 2013

Sveučilište u Zagrebu

HRVATSKI STUDIJI – STUDIA CROATICA

PETRA KOŠUTAR

**HRVATSKO JEZIKOSLOVLJE 18.
STOLJEĆA U SUODNOSU S
EUROPSKIM**

DOKTORSKI RAD

Mentorica:

prof. dr. sc. Branka Tafra

Zagreb, 2013.

University of Zagreb

CENTRE FOR CROATIAN STUDIES

PETRA KOŠUTAR

**CROATIAN LINGUISTICS IN
EIGHTEENTH CENTURY IN RELATION
TO EUROPEAN LINGUISTICS**

DOCTORAL THESIS

Supervisor:

Branka Tafra, PhD

Zagreb, 2013

ZAHVALE

Izradu je ovoga rada na različite načine pratilo šestero ljudi kojima bih htjela posebno zahvaliti. Ponajprije to je moja mentorica, profesorica Branka Tafra, kojoj zahvaljujem na velikoj profesionalnoj, ali i na ljudskoj podršci, na intelektualnom poticanju i na mnogo strpljenja.

Zahvaljujem i profesorici Jadranki Gvozdanović što mi je omogućila tromjesečni boravak na Sveučilištu u Heidelbergu i tako otvorila vrata "suodnosu s europskim".

Hvala i mojoj obitelji, sinu Andreju i supruhu Mati, te mojim roditeljima Mariji i Stjepanu na velikoj podršci i razumijevanju! Njima posvećujem ovaj rad.

SAŽETAK

U radu se istražuju europski utjecaji na hrvatsko jezikoslovlje u 18. stoljeću. Pod hrvatskim jezikoslovljem podrazumijevamo stajališta hrvatskih jezikoslovaca o jeziku, njihove metode opisa jezika, ali i hrvatske jezične priručnike toga vremena od gramatika do rječnika. Europski pak utjecaji pokazuju zapravo dosege hrvatskoga jezikoslovlja toga vremena preko modela uzora i izvora hrvatskim jezičnim priručnicima. Model uzora i izvora predviđa postojanje dviju vrsta uzora i izvora u užem i u širem smislu. Uzori i izvori u širem smislu mogu biti leksikografska djela iz kojih se preuzimaju doslovno cijeli rječnički članci za neko drugo leksikografsko djelo. Izvori u užem smislu izvorna su književna djela iz kojih se skuplja građa za neki rječnik. Uzori u užem smislu znače model sastavljanja npr. rječnika ili gramatike, izgled rječničkoga članka s ostalim metaleksikografskim svojstvima, stajališta o jeziku, vrsti riječi i dr. Iz tih uzora tada iščitavamo jezikoslovnu misao koja je vrijedila u nekom vremenu tako da ju nalazimo u većem broju reprezentativnih priručnika koji pripadaju većemu broju nacionalnih jezikoslovlja.

Dan je novi model pristupa hrvatskim jezikoslovnim temama koji se naziva kroatološkim, a riječ je o prikazu jezikoslovnih tema u vremenu i prostoru izvan nacionalnih granica. To je postignuto tako što se svaka tema stavila u jedan širi, europski kontekst, čime smo pridonijeli smještanju hrvatske gramatikografije i leksikografije toga vremena, dakle hrvatskoga jezikoslovlja u europsko jezikoslovlje.

Ključne riječi: Hrvatska, Europa, 18. stoljeće, jezikoslovlje, kroatologija, uzori

SADRŽAJ

1. UVOD	9
1.1. Uvodna razmatranja	9
1.2. Dosadašnja istraženost	14
1.3. Cilj, metode i struktura rada	25
2. OSAMNAESTO STOLJEĆE – VRIJEME I PROSTOR	33
2.1. Politička povijest Hrvatske i Europe u osamnaestom stoljeću	33
2.2. Duhovno ozračje Hrvatske i Europe u osamnaestom stoljeću	42
3. HRVATSKO ŠKOLSTVO U OSAMNAESTOM STOLJEĆU	53
3.1. Školstvo pod crkvenim redovima	53
3.2. Prosvjetna politika Habsburške Monarhije	61
4. POVIJEST JEZIKOSLOVNE MISLI	72
4.1. Razvoj jezikoslovne misli	72
4.2. Jezik(oslovlje) i društvo – akademije, Crkva, država	79
4.3. Prve gramatike narodnih jezika	87
4.4. Razvoj leksikografije	94
5. HRVATSKI JEZIČNI PRIRUČNICI I HRVATSKO JEZIKOSLOVLJE OSAMNAESTOGA STOLJEĆA U EUROPSKOM KONTEKSTU	100
5.1. Uvodne napomene	100
5.2. Europski kontekst – model uzora i izvora	103
5.3. Uzori i izvori hrvatskim jezičnim priručnicima u osamnaestom stoljeću u širem smislu	109
5.3.1. Gramatička (gramatičko-leksikografska) djela	109
5.3.2. Leksikografska djela	119
5.4. Uzori u užem smislu	132
5.4.1. Gramatike – analiza	132
5.4.1.1. Hrvatske gramatike	133
5.4.1.1.1. Lovro Šitović	133
5.4.1.1.2. Tomo Babić	134
5.4.1.1.3. Josip Jurin	138
5.4.1.1.4. Ardelio della Bella	141

5.4.1.1.5. Blaž Tadijanović	142
5.4.1.1.6. Matija Antun Relković	144
5.4.1.1.7. Marijan Lanosović	148
5.4.1.1.8. Ignac Szentmártony	152
5.4.1.2. Europske gramatike	153
5.4.1.2.1. Opća i obrazložbena gramatika	153
5.4.1.2.2. Johann Christoph Gottsched	155
5.4.1.2.3. Johann Siegmund Valentin Popowitsch	157
5.4.1.2.4. Veneroni (1791)	160
5.4.1.2.5. Veneroni (1737)	162
5.4.1.2.6. Jean Robert des Pepliers	165
5.4.2. Sadržaj i koncepcija jezičnih priručnika	170
5.4.3. Hrvatsko jezikoslovno nazivlje u osamnaestom stoljeću	183
5.4.4. Analiza rječnika – predgovori	196
5.4.5. Primjeri metaleksikografskih dosega – razgraničenje homonimije i polisemije	207
5.4.6. Primjeri metaleksikografskih dosega – upotreba leksikografskih odrednica	218
6. ZAKLJUČAK	226
7. POPIS KORIŠTENE LITERATURE	235
Summary	264
Životopis	265
Popis objavljenih radova	266

1. UVOD

1.1. Uvodna razmatranja

Motivacija za izbor ove teme došla je iz iščitavanja domaće kroatističke literature. O povijesti hrvatskoga književnoga jezika napisano je dosad mnogo članaka i knjiga, ali je u tim radovima premalo razmicanja domaćih granica i pogleda prema van pa je to bio poticaj da se istraže barem neke poveznice s europskim jezikoslovljem.

Kad se pročita naslov *Hrvatsko jezikoslovlje 18. stoljeća u suodnosu s europskim*, nekoliko je mogućih reakcija. Naslov je na prvi pogled sasvim jasan. Međutim, vrlo brzo moglo bi se postaviti nekoliko sasvim opravdanih pitanja poput ima li jezikoslovlja u 18. stoljeću kad znamo da se ono kao znanstvena disciplina u današnjem smislu te riječi počinje razvijati tek u 19. stoljeću. Zatim, ako takvo što tada i postoji, što bi to uopće činilo hrvatsko jezikoslovlje? Možda se zapravo misli na hrvatski jezik? Može se pitati i zašto baš osamnaesto stoljeće ili zašto cijelo osamnaesto stoljeće? Prve ćemo odgovore ponuditi u sljedećim odlomcima, a koliko će se oni pokazati opravdanim, pokazat će iduća poglavlja ovoga rada. Najprije će se objasniti naslov i tema rada, zatim će se dati pregled dosadašnje istraženosti područja, a potom cilj, metode i struktura ovoga rada.

Naslov koji ćemo u sljedećim odlomcima objasniti određuje i uže istraživanje ovoga doktorskoga rada. Kada kažemo hrvatsko jezikoslovlje 18. stoljeća, pod hrvatskim mislimo na teritorij današnje Hrvatske koji je u to vrijeme bio rascjepkan i pod različitim upravama. Što ubrajamo u hrvatsko jezikoslovlje 18. stoljeća? Pod jezikoslovljem ne mislimo na jezikoslovlje kao disciplinu, već na jezikoslovnu produkciju. Jezikoslovlje kao disciplina tada još uvijek nije postojalo. U hrvatsko jezikoslovlje ubrajamo sva stajališta hrvatskih jezikoslovaca o jeziku, njihove metode opisa jezika, ali i priručnike hrvatskoga jezika, koji su pisani najčešće na latinskom, talijanskom i njemačkom, te jezične priručnike koji opisuju strane jezike,

a sami su na hrvatskom jeziku. Bez obzira na to kojim su metajezikom pisani i koji su jezik opisivali, stariji su jezični priručnici bili kontrastivni pa su izvor za istraživanje hrvatskoga književnoga jezika i hrvatskoga jezikoslovlja. Obično se u literaturi nikada ne uzima cijelo 18. stoljeće kao cjelina, već dio. Takav je postupak posve razumljiv ako se želi istražiti dio koji je obilježen prosvijećenim apsolutizmom, dakle od polovice 18. stoljeća ili ako se na primjer slijedi Brozovićeva periodizacija povijesti hrvatskoga književnoga jezika. S obzirom na to da poznatih jezikoslovnih priručnika ima i u prvoj polovici stoljeća (Babić 1712, Šitović 1713, Della Bella 1728, Jambrešić–Sušnik 1742. i dr.), ne vidimo razloga zašto taj dio ne pokušati obuhvatiti u cjelinu hrvatskoga jezikoslovlja 18. stoljeća. Zadnji dio naslova teme – suodnos s europskim – govori o vanjskim utjecajima koji su djelovali na izvanjezični i unutarjezični karakter hrvatskoga jezikoslovlja i hrvatskoga književnoga jezika 18. stoljeća, koji se tada nalazio u procesu standardizacije.

Odabir upravo 18. stoljeća traži još pojašnjenja. Dosad je bilo uobičajeno pisati o 19. ili pak u novije vrijeme 17. stoljeću kad se o povijesti hrvatskoga jezika i jezikoslovlja pisalo. Devetnaesto stoljeće nerijetko i danas u nekih jezikoslovaca, posebice stranih, zauzima ključnu ulogu u povijesti hrvatskoga književnoga¹ jezika. Kad se o 19. stoljeću i povijesti jezika govorilo, nezaobilazna su mjesta bila hrvatski narodni preporod ili na primjer Ljudevit Gaj za kojega se još i danas može čuti da je reformirao pravopis.² Međutim, sve je veći broj onih koji znaju da je Gaj reformirao "samo" slovopis ili pak da je u to vrijeme bilo za hrvatski jezik značajnijih autora poput Vjekoslava Babukića i drugih. Ipak, hrvatski je narodni preporod odigrao ne samo u Hrvata već i kod drugih slavenskih naroda veliku ulogu u stvaranju nacionalnih jezika. Točnije, hrvatski je narodni preporod ključan u stvaranju hrvatskoga standardnoga jezika jer se tada hrvatski teritorij književnojezično ujedinjuje te je prethodio i napravio temelje zadnjemu uvjetu standardnosti

¹ U radu razlikujemo pojmove književni i standardni jezik. Govori se o povijesti hrvatskoga književnoga jezika kao kulturnom naddijalektu kojim se obuhvaća i književni jezik štokavske stilizacije, i književni jezik čakavske stilizacije i književni jezik kajkavske stilizacije. Standardnim pak jezikom smatramo najrazvijeniji oblik književnoga jezika koji je kodificiran i namijenjen javnoj komunikaciji (usp. Tafra i Košutar 2011b). S obzirom na to da u 18. stoljeću nema hrvatskoga standardnoga jezika jer on, među ostalim, još nije kodificiran, odnosno u razvoju je, u radu se govori o razvoju hrvatskoga književnoga jezika.

² "Kaže se da je Ljudevit Gaj: na moderan način reformirao pravopis ..." (Živančević i Frangeš 1975, prema Vončina 1993: 5).

hrvatskoga jezika – kodifikaciji. No, hrvatski narodni preporod nije stvorio hrvatski standardni jezik ni iz čega.

Otkrivanjem Bartola Kašića kao novoga oca hrvatskoga književnoga jezika i prvoga prevoditelja Biblije na hrvatski jezik odjednom je 17. stoljeće postalo jako zanimljivo. To je stoljeće u kojem dobivamo prve opise hrvatskoga jezika, odnosno prvu gramatiku. Mnogo je radova posvećeno Kašiću, njegovoj gramatici, ali i jezičnim priručnicima drugih autora toga vremena. Postalo je jasno da je 17. stoljeće stoljeće u kojem nastaje hrvatsko jezikoslovlje, početak normiranja, pa onda i standardizacije jezika. To je stoljeće nekako postalo važnije čak i od 19. stoljeća, ako uopće možemo govoriti o nekom natjecanju među stoljećima. U svemu tome se 18. stoljeće uglavnom preskakalo,³ iako se nije preskakala jezikoslovna produkcija i njezina obrada s raznih aspekata. Preskakalo se u smislu neke krucijalne važnosti za razvoj hrvatskoga književnoga jezika. Svu su važnost preuzela druga dva stoljeća – 17. i 19, a 18. je stoljeće promatrano kao stoljeće širenja polifunkcionalnosti književnoga štokavskoga i kajkavskoga jezika. Međutim, iako 18. stoljeće nije zanimljivo po velikim književnim djelima kako su to bila stoljeća prije njega, ono je zanimljivo po mnogim jezikoslovnim djelima. U tom su stoljeću nastali brojni jezični priručnici, neki su tiskani, a velik ih je broj ostao u rukopisu. Oni koji su tiskani, imali su čak i nekoliko izdanja.

Važnost stoljećâ koja su prethodila devetnaestomu naglašavali su mnogi autori poput Franje Fanceva, Josipa Vončine i drugih. Vončina o tome piše u svojoj knjizi *Preporodni jezični temelji*. Preporoditelji su znali za najveća djela hrvatske književnosti koja su nastajala stoljećima prije njih, ali su znali i za jezične priručnike, kako se vidi u *Danici*: "piše tako i jedan u mnogom obziru najveće čene vrjedn i ilirski leksikograf A. D e l l a B e l l a u obih izdanjih svoga rječnika, od ljeta 1728 i od ljeta 1785" (Vončina 1993: 22). To pak navodi Vončinu da naglasi potrebu za novim istraživanjima "koja bi jedina mogla stvoriti pravu sliku o nadovezivanju našega preporoda na višestoljetnu hrvatsku književnu i jezičnu baštinu" (Vončina 1993: 22). Riječ je o kontinuitetu razvoja hrvatskoga književnoga jezika. Preporod je mogao imati važnu ulogu u tom razvoju samo zbog stoljećâ koja su mu prethodila. U tom razvoju 17. stoljeće ima golemu ulogu kao stoljeće u kojem počinje standardizacija,

³ Rijetki su radovi poput Sesar 2004.

ali i 18. stoljeće nosi nemalu važnost. Osamnaesto je stoljeće most između 17. i 19. stoljeća koji je trebao iznijeti tekovine prethodnoga, čuvati ih, nadograditi i prenijeti na sljedeće. I taj je posao 18. stoljeće u nas odlično odradilo.

Iako u 18. stoljeću nije, dakle, bilo velikih književnih djela, ono je iznjedrilo najveća blaga starije hrvatske leksikografije – četiri samostalna rječnika koja mogu stati uz bok ondašnjoj europskoj leksikografiji. Ni gramatička izdanja nisu zakazala, bilo ih je za ono vrijeme prilično, a neke su gramatike doživjele i više objava. U drugoj polovici 18. stoljeća izlaze i prvi pravopisi u današnjem smislu te riječi, to je stoljeće u kojem već imamo i takoreći profesionalne jezikoslovce – autore jezičnih priručnika koji su izabrani da kao članovi pravopisne komisije odluče o jedinstvenom pravopisu na cijelom hrvatskom teritoriju. Da svega toga nije bilo, ne bi u 19. stoljeću preporoditelji mogli ujediniti narod oko jednoga književnoga jezika jer se ne bi imali oko čega ujediniti.

Da je to bilo tako, bilo je jasno i prije Franji Fancevu koji već u književnoj i političkoj djelatnosti Pavla Vitezovića vidi "zasijano sjeme, iz kojega su u toku 18. stoljeća proklijale prve zdrave klice 'ilirskoga' preporoda" (Fancev 1933: X–XI). Uz Vitezovićeve ideje Fancev (1933) smatra i hrvatsko školstvo toliko važnim čimbenikom da početak hrvatskoga preporoda smješta nešto ranije od ostalih istraživača. U uvodu teksta "Dokumenti za naše podrijetlo hrvatskoga preporoda (1790–1832)" sasvim ispravno ocjenjuje razvoj hrvatskoga književnoga jezika. Vrijedno je spomenuti Fancevljeve riječi iz 1933. godine zbog toga što se poslije znalo u istraživanju jezika pojedinoga pisca tragati za obilježjima njegova mjesnoga govora umjesto za obilježjima književnoga jezika:

"U svim dijalekatskim stranama hrvatskoga narodnoga područja, gdje je već u dalekoj prošlosti postojala kaka taka narodna književnost (pismenost), samo u rijetkim slučajevima jezik književnosti odgovara potpuno govoru sredine gdje je sam spomenik pisan. Ta pojava može da se objasni u jednu ruku time što najstarija hrvatska narodna književnost svih naših strana vuče svoje podrijetlo iz jednog prazivora, t. j. iz crkvenoslavenske književnosti, a u drugu što su od najstarijih vremena sve one stajale u tijesnim međusobnim vezama. Odatle i dolazi, da u štokavskoj književnosti Dubrovnika nailazimo od prvih početaka na jezičke utjecaje čakavske Dalmacije, i obrnuto u čakavskoj književnosti srednje i sjeverne Dalmacije

na štokavske jezičke elemente. ... Težnja za općim tipom književnoga jezika, može se kazati, najljepša je odlika upravo hrvatske kajkavske književnosti. U hrvatskoj kajkavskoj književnosti ta se težnja očituje već u prvim sačuvanim književnim djelima 16 stoljeća, od stoljeća do stoljeća ona se ovdje sve više jačala i širila pa konačno oživotvorena na njenim temeljima: u najvećem samoprijegoru ona se odrekla gotovo bez protesta svoje egzistencije zamijenivši se lijepim i bogatim tradicijama stare hrvatske književnosti Dubrovnika" (Fancev 1933: XX).

Dakle, u preporodu se nije dogodilo ništa revolucionarno, nisu se kajkavci odrekli svoga kajkavskoga književnoga jezika u korist štokavskoga naprasno, odjednom, svijest o zajedništvu postojala je već stoljećima unatoč nepovoljnim povijesnim prilikama. To ne potvrđuju samo Fancevljeve riječi već i riječi samih pisaca kroz stoljeća, što se najbolje vidi iz predgovorâ na koje ćemo se osvrnuti i u ovom radu. Fancev je u spomenutoj raspravi priredio tekstove nastale od 1790. do 1832. kako bi pokazao hrvatsko podrijetlo narodnoga preporoda te važnost ukupne djelatnosti koja mu je prethodila. Slijedi da je 18. stoljeće nezaobilazno u proučavanju hrvatske kulture, povijesti hrvatskoga književnoga jezika i razvoja hrvatskoga jezičnoga standarda.

Uz već rečeno o 18. stoljeću važno je dodati i još koju riječ o pitanju standardizacije jezika s obzirom na to da je riječ o jednoj od tema oko koje kroatisti nisu posve usuglašeni. Ponajprije se postavlja pitanje periodizacije i početka standardizacije te razlikovanja, odnosno nerazlikovanja pojmova književni i standardni jezik. Temeljnu je periodizaciju povijesti hrvatskoga ponudio, kako je već rečeno, Dalibor Brozović, koju čini šest razdoblja koja se dijele na tri prestandardna razdoblja i tri razdoblja razvoja jezičnoga standarda. Treće i četvrto Brozovićevo razdoblje susreću se upravo u 18. stoljeću, i to na njegovoj sredini. Brozović početak standardizacije, dakle početak razvoja standardnoga jezika smješta u sredinu 18. stoljeća. U ovom se radu poštuje Brozovićev opis pojedinih razdoblja, ali se na samu periodizaciju gleda malo drukčije, naime, tek kao na pomoćno sredstvo kojim se granice povlače samo po stoljećima kako bi se lakše obuhvatilo duže razdoblje. Periodizacija po stoljećima, uz jednostavnost, ima prednost jer se tako jače naglašava razvojni put književnoga jezika. Bilo kakve periodizacijske granice umjetno su stvorene samo kao pomoćno sredstvo, pa smatramo da ako se već poseže za

pomoćnim sredstvom, ono mora biti što jednostavnije i najmanje podložno kritikama zašto je granica stavljena baš te, a ne neke druge godine. Uvijek ostaje pitanje, s obzirom na to da su periodizacije umjetno stvorene i da prema nekima ne oslikavaju objektivnu jezičnu stvarnost, koliko se neke granice mogu opravdati. Zbog svega toga ovdje se prihvaća periodizacija povijesti hrvatskoga književnoga jezika po stoljećima i s tog se polazišta i odabralo cijelo jedno stoljeće kao vremenski okvir u kojem se promatra razvoj hrvatskoga jezikoslovlja. Tako se periodizacijski kriterij po stoljećima s povijesti hrvatskoga književnoga jezika preslikava i na povijest hrvatskoga jezikoslovlja s obzirom na njihovu poveznost.

1.2. Dosadašnja istraženost

Dosad je o hrvatskim jezikoslovnim djelima 18. stoljeća pisano dosta, dosta je pisano o sociolingvističkim prilikama toga doba, uspoređivao se hrvatski književni jezik s onodobnim slavenskim književnim jezicima, strani su jezikoslovci istraživali pojedine jezične priručnike i njihove možebitne strane uzore, a domaći su jezikoslovci uglavnom opisivali pojedina djela. No unatoč tomu nema ni jedne monografije koja se bavi poviješću hrvatskoga književnoga jezika ili poviješću hrvatskoga jezikoslovlja u cijelom 18. stoljeću. Tomu može biti razlog Brozovićeve periodizacija povijesti hrvatskoga književnoga jezika kojom je 18. stoljeće podijeljeno na dva dijela. Prva polovica 18. stoljeća zajedno sa 17. stoljećem tako čini treće predstandardno razdoblje, a druga polovica pripada prvomu standardnomu razdoblju.⁴ Brozovićevu su periodizaciju povijesti hrvatskoga književnoga jezika prihvatili autori poput Dragice Malić (1995), Darije Gabrić-Bagarić (2010) i drugih. U novije vrijeme pojavljuju se novi kriteriji za književnojezičnu periodizaciju, pa onda i nove periodizacijske jedinice, a u ovom se radu polazi od periodizacije Branke

⁴ Brozovićevu periodizaciju povijesti hrvatskoga književnoga jezika vidi u Brozović 2006. Ta je podjela prvi put predstavljena 1978. godine u tekstu "Hrvatski jezik, njegovo mjesto unutar južnoslavenskih i drugih slavenskih jezika, njegove povijesne mijene kao jezika hrvatske književnosti" koji je objavljen u knjizi pod naslovom *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu*, a poslije je tekst izišao još nekoliko puta u različitim izdanjima (usp. npr. Brozović 2006). O Brozovićevim nazivima predstandardni i standardni, kao i o periodizaciji povijesti hrvatskoga književnoga jezika usp. Tafra 2010. i Tafra i Košutar 2011b.

Tafre (Tafra 2010, Tafra i Košutar 2011b)⁵ koja slijedi jednostavni kronološki kriterij povijesti hrvatskoga književnoga jezika po stoljećima. Inače se u hrvatskom jezikoslovlju malo govorilo o jezičnoj periodizaciji za razliku od drugih slavenskih jezika poput poljskoga (usp. Oczkova 2010). Na ovom će se mjestu dati samo sažeti pregled najvažnije literature o hrvatskom jezikoslovlju u 18. stoljeću i okvirno reći koje su dosadašnje relevantne spoznaje. Detaljnije o literaturi i dosadašnjim spoznajama donosit će sljedeća poglavlja redosljedom kako će se obrađivati koja tema.

Razni su aspekti hrvatskoga jezikoslovlja i hrvatskoga književnoga jezika 18. stoljeća obrađeni u mnogim radovima koji su objavljivani po časopisima i zbornicima, a pregledi toga vremena dani su u monografijama o povijesti hrvatskoga književnoga jezika u kojima 18. stoljeće čini jedan dio.

Započet će se sa spomenutim monografijama. Svakako je prva i najpoznatija, a još uvijek i nenadmašena, ona Zlatka Vincea pod naslovom *Putovima hrvatskoga književnoga jezika*.⁶ Iako tu nije riječ o cijeloj povijesti hrvatskoga književnoga jezika jer je glavna tema zapravo povijest hrvatskoga književnoga jezika u 19. stoljeću, autor je zahvatio i cijelu dotadašnju povijest u poglavlju pod naslovom "Od Bašćanske ploče do Kačića i Reljkovića". Taj je dio dan u skraćenom izdanju, u drugom izdanju primjerice tek na stotinjak stranica, dok cijela knjiga ima gotovo sedamsto stranica. Bez obzira na to, Vince je dao dotada prvi takav prikaz u kojem je donio nove spoznaje i bogat izvor literature. Što se tiče njegova pristupa, među jezikoslovcima postoji suglasnost da je riječ o takozvanoj vanjskoj povijesti književnoga jezika, kako je i sam Vince (1990: 3) nazvao područje koje je obradio. Riječ je o proučavanju izvanjezičnih činjenica vezanima uz povijest književnoga jezika, izdanjima jezičnih djela, djelovanjem jezikoslovaca, odnosom vlasti prema jeziku, službenim propisima o jeziku i slično. Taj je pristup posebno zanimljiv za ovaj rad jer se ni ovdje ne polazi od usko lingvističkih polazišta, baš kao ni u

⁵ Podjela je predložena u radu Tafra (2010), a dalje je razrađena i izložena usmeno u referatu pod naslovom „Nova periodizacija povijesti hrvatskoga književnoga jezika“ na Petom hrvatskom slavističkom kongresu koji je održan 10. rujna 2010. godine u Rijeci. Detaljan i sustavan prikaz te periodizacije vidi u radu Tafra i Košutar 2011b.

⁶ Puni naslov knjige glasi *Putovima hrvatskoga književnog jezika : Lingvističko-kulturnopovijesni prikaz filoloških škola i njihovih izvora*, ¹1978, ²1990. i ³2002. Nakon prvoga izdanja izišla su još dva dopunjena. Knjiga je bogat izvor podataka o razvoju hrvatskoga književnoga jezika i neprocjenjiv bibliografski izvor.

Vinceovoj knjizi. No, dok Vince svoje područje smješta između jezikoslovlja i povijesti književnosti, odnosno kulturne povijesti, ovdje se polazi s kroatološkoga pristupa hrvatskomu književnomu jeziku koji, Kantovim jezikom rečeno, obrađuje hrvatsko jezikoslovlje 18. stoljeća u prostoru i vremenu.

Vince ne obrađuje zasebno 18. stoljeće, već cjelokupni razvoj hrvatskoga književnoga jezika od Bašćanske ploče do 19. stoljeća stavlja u osam tematskih cjelina. Prvu cjelinu čine izvori hrvatskoga književnoga jezika, odnosno srednji vijek. Potom se obrađuju hrvatski književni jezici, odnosno čakavski, kajkavski i štokavski književni jezik kroz stoljeća. Iza toga u dva poglavlja obrađuje gramatike i rječnike te razvoj grafije. Na kraju dolazi poglavlje o jezičnom purizmu i završno poglavlje kojim objašnjava zašto je uopće davao taj pregled povijesti hrvatskoga književnoga jezika do 19. stoljeća ako mu je glavna tema 19. stoljeće. Vince objašnjava to kontinuitetom u razvoju hrvatskoga književnoga jezika i opravdanjem da je nemoguće razumjeti situaciju s hrvatskim književnim jezikom u 19. stoljeću ako se ne zna ono prije, jer je ono prije uvelike utjecalo na 19. stoljeće, koje ne bi bilo takvo kakvo je bilo da nije bilo onoga prije. To je jedan razlog, a drugi je razbijanje mita da su Hrvati dobili svoj jezik od Srba u 19. stoljeću i da su za to najzaslužniji Vuk Karadžić, Đuro Daničić i Ljudevit Gaj, kao jedina imena s takozvanih početaka hrvatske književnojezične povijesti. Danas se situacija bitno promijenila⁷ i mnogim je istraživanjima koja su započeli Ljudevit Jonke i Zlatko Vince, a ostali su ih u tome slijedili, proučeno veliko hrvatsko književnojezično blago i hrvatski književnojezični kontinuitet.

Vinceovu sintezu slijedi *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*⁸ Milana Moguša. Riječ je o prvoj i kroz gotovo dvadeset godina jedinoj sintezi povijesti hrvatskoga književnoga jezika i s toga je aspekta knjiga vrijedna. Knjiga donosi i bogat popis bibliografskih jedinica, doduše manje nego Vinceova, ali s obzirom na to da je riječ o sintezi cijele povijesti hrvatskoga književnoga jezika na dvjestotinjak stranica, to je sasvim dovoljno. Knjiga je sadržajno podijeljena po stoljećima pa je

⁷ Ipak, postoje i danas jezikoslovci, kao na primjer Snježana Kordić (usp. Kordić 2010), koji i dalje početak razvoja književnoga jezika stavljaju u sredinu 19. stoljeća, odnosno Bečki književni dogovor smatraju najvažnijim činom u povijesti književnoga jezika koji nazivaju srpskohrvatskim. O tome dalje neće biti riječi jer nije važno za ovu temu. Ipak, autoričin stav o toj problematici vidi u Tafra i Košutar (2008).

⁸ Knjiga ima tri izdanja: ¹1993, ²1995. i ³2009, a tiskana je i u prijevodu na engleskom i njemačkom jeziku.

tako posebno obrađeno 18. stoljeće.⁹ Moguš se vodi kontinuitetom razvoja hrvatskoga književnoga jezika te 18. stoljeće ne dijeli na dva dijela, već ga obrađuje kao nastavak na prethodno naslovljujući jedno potpoglavlje u njemu „Utrtim stazama hrvatskih leksikografa i gramatičara“ (Moguš 2009: 7, 124). Tu, kako i sam naslov govori, daje podatke o jezikoslovnim djelima u 18. stoljeću, naglašavajući ugledanje domaćih autora jednih na druge s obzirom na građu i sam jezik.¹⁰ Iza toga potpoglavlja obrađuje i kajkavski književni jezik, odnosno kako to Moguš naziva „Književni jezik kajkavske stilizacije“ (2009: 7, 145). Kajkavski književni jezik bio je u 18. stoljeću na pravom putu standardizacije, imao je rječnike, gramatike, pa čak i pravopis, no u 19. stoljeću štokavski konačno postaje zajedničkim književnim jezikom za cijelu Hrvatsku.

Najnoviju je sintezu povijesti hrvatskoga jezika napisala poljska jezikoslovka Barbara Oczkova. Riječ je o knjizi pod naslovom *Hrvati i njihov jezik* koja je izišla u Zagrebu 2010.¹¹ i koja je sveučilišni udžbenik u punom smislu te riječi. Autorica prikazuje i vanjsku i unutarnju povijest hrvatskoga jezika, odnosno dijalektološku i sociolingvističku. Definiira hrvatski jezik, raspravlja o nazivima književni i standardni jezik te o periodizaciji povijesti hrvatskoga jezika, prikazujući na jednom mjestu brojne rasprave koje su pisane u Hrvatskoj dugi niz godina. Nakon toga teoretskoga dijela prelazi na samu povijest. Početak standardizacije povezuje s pojavom prve hrvatske gramatike, a periodizacija ne prati stoljeća, već joj na primjer prva polovica 18. stoljeća pripada razdoblju koje karakterizira književna tronarječnost, dok drugu polovicu 18. stoljeća smješta u sljedeće razdoblje koje traje do 1836. godine i koje obilježava književna štokavsko-kajkavska dihotomija. Međutim, to drugo razdoblje, kad ga opisuje, počinje opet od početka 18. stoljeća, a ne sredine kako bi se očekivalo. Oczkova, naime, na početku svakoga razdoblja iz periodizacije povijesti hrvatskoga književnoga jezika daje najprije povijesni

⁹ Podjela se razlikuje od prvoga izdanja do zadnjega, i tek u zadnjem dosljedno slijedi obradu građe po stoljećima bez pokušaja obrazlaganja periodizacije. Moguš se ne koristi nazivom *standardni jezik*, odnosno u tom smislu upotrebljava *književni jezik*. O nazivima *standardni* i *književni jezik* usp. Brozović 1970, Mićanović 2006, Oczkova 2010, Tafra i Košutar 2011b i drugi.

¹⁰ Taj postupak ponavljaju i drugi kroatisti (usp. na primjer radove Ljiljane Kolenić). Riječ je o naglašavanju ugledanja domaćih autora jednih na druge, no bez odgovora na koga se onda ugledao onaj prvi i bez ikakva pokušaja prelaska teritorijalnih granica i traženje uzora u stranim autorima.

¹¹ Oczkova je 2006. u Krakovu objavila knjigu na poljskom pod naslovom *Chorwaci i ich język. Z dziejów normy literackiej*, a na hrvatskom je izišla 2010. u prijevodu Nede Pintarić pod naslovom *Hrvati i njihov jezik. Iz povijesti kodificiranja književnojezične norme* u izdanju Školske knjige.

kontekst, naglašavajući važnost izvanjezičnih okolnosti u razvoju hrvatskoga književnoga jezika, a u tom dijelu obrađuje razdoblje s kraja 17. stoljeća jer su za događaje koji su slijedili u 18. stoljeću oni važni. Također govori i o jezikoslovnim djelima i o jezičnim obilježjima hrvatskoga književnoga jezika. Upravo se na tom primjeru pokazuje kako je tu riječ o svojevrsnom preklapanju jer se nikada ne može povući oštra granica između dvaju razdoblja s obzirom na to da se isprepleću različita obilježja jednoga i drugoga.¹² Autorica predstavlja niz književnih djela nastalih u tom razdoblju i opisuje njihove jezične značajke i njihovu važnost u izgradnji hrvatskoga standardnoga jezika. Potom obrađuje i oblikovanje jezične i pravopisne norme sve do tridesetih godina 19. stoljeća, a poglavlje završava rečenicom da će "hrvatski jezik u toj fazi standardizacije postat[i] ... temeljem za reformu iliraca, što je suprotno gledištu da je hrvatski književni/standardni jezik nastao tek polovicom XIX. stoljeća u ozračju reforme koju je započeo i izvršio Vuk Karadžić" (Oczkova 2010: 241). Autorica više puta u knjizi iznosi to svoje stajalište. Ovdje ga posebno izdvajamo jer se tako izričito stajalište potkrijepljeno mnogim činjenicama o tom razdoblju rijetko sreće kod inozemnih slavista.

U tom svjetlu treba spomenuti i knjigu vrsne slavistkinje Dubravke Sesar koja, prateći Vinceovu knjigu, nosi naslov *Putovima slavenskih književnih jezika*.¹³ Iako je glavna tema standardizacija češkoga jezika, knjiga se može promatrati i kao pregled hrvatske standardizacije u kontekstu drugih slavenskih standardizacija. To je prva knjiga koja je stavila hrvatsku standardizaciju u jedan širi kontekst koji prelazi nacionalne i teritorijalne granice i koja pokazuje sličnosti i razlike sa standardizacijom drugih slavenskih jezika. Kao i Vinceova, knjiga je neprocjenjiv izvor podataka na hrvatskom jeziku o slavenskim književnojezičnim razvojnim putovima. Autorica neopterećeno donosi najprije češku situaciju koja obuhvaća gotovo polovicu knjige, a u drugoj polovici na po desetak stranica prikazuje sažeto razvoj ostalih slavenskih književnih jezika, i to slovačkoga književnoga jezika, poljskoga književnoga jezika, lužičkosrpskih književnih jezika, ruskoga,

¹² Ovdje je riječ o svojevrsnoj amalgamaciji koja je bitno obilježje hrvatskoga književnoga jezika još od crkvenoslavensko-čakavskoga prožimanja, a koja je na primjer u 17. stoljeću doživjela svoj vrhunac u književnojezičnoj panslavenskoj koncepciji Jurja Križanića i nešto užoj u ozaljskom krugu. O tome više usp. u Tafra i Košutar 2011a.

¹³ Knjigu je izdao Zavod za lingvistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 1996, a puni naslov glasi *Putovima slavenskih književnih jezika : Pregled standardizacije češkoga i drugih slavenskih jezika*.

ukrajinskoga, bjeloruskoga, bugarskoga, makedonskoga, srpskoga, slovenskoga i hrvatskoga književnoga jezika. Kako autorica smatra da je književnost najvažnija za razvoj književnoga jezika, tako i početke standardizacije kombinira sa zrelim književnim razdobljima, što se u hrvatskom slučaju poklapa s bogatom renesansnom književnošću. Prema tomu kriteriju autorica smatra kako je Marko Marulić otac i hrvatske književnosti i hrvatskoga književnoga jezika (Sesar 2004).

Najnoviju knjigu, koja doduše ne predstavlja monografiju ili sintezu o povijesti hrvatskoga jezika, ali jest zbirka radova iz područja povijesti hrvatskoga jezikoslovlja, objavila je Branka Tafra pod naslovom *Prinosi povijesti hrvatskoga jezikoslovlja*.¹⁴ Riječ je o zbirci od trideset i jednoga rada koji su prije toga objavljeni u različitim zbornicima i časopisima unazad gotovo trideset godina. Radovi su u knjizi podijeljeni u dva dijela: *Jezikoslovni graditelji* i *Povijesna jezikoslovna propitivanja*. Prvi dio obuhvaća radove o hrvatskim jezikoslovcima od Bartola Kašića do Valentina Putanca, dakle, o hrvatskim jezikoslovcima kroz četiri stoljeća. Tu su obuhvaćeni gotovo svi relevantni autori od već spomenutoga Bartola Kašića, Della Belle, Šitovića, Relkovića, Jurina, Lanosovića, Šime Starčevića, Andrije Torkvata Brlića, Vebera, Babukića, Kurelca, Šuleka, Strohala, Ivšića, Hamma, Jonkea i Putanca. U drugom se dijelu nalaze radovi više teoretske naravi. Autorica razlaže teorijski o normiranju, postavlja temelje za neke buduće discipline, preispituje neke dotadašnje teorije i postavlja nove poput periodizacije povijesti hrvatskoga književnoga jezika. Radove objavljene u toj knjizi krase nov pristup proučavanju povijesti starih hrvatskih gramatika koji je autorica nazvala gramatikologija, a drugi su nerijetko opisivali kao bavljenje unutrašnjom poviješću hrvatskoga književnoga i standardnoga jezika, o čem će biti više riječi malo dalje u tekstu.

Dosad su nabrojene najvažnije sinteze o povijesti hrvatskoga književnoga jezika i jezikoslovlja, a dalje ćemo se osvrnuti na neke monografije koje tematski obuhvaćaju uže gradivo od sinteza cijele povijesti hrvatskoga književnoga jezika. U

¹⁴ Knjiga je izišla u izdanju Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu prigodno baš 2012. godine kad se slavi nekoliko okruglih obljetnica važnih za hrvatski jezik i hrvatsku kulturu poput 165. obljetnice proglašenja hrvatskoga jezika službenim jezikom u Hrvatskom saboru, 170. obljetnice osnivanja Matice hrvatske, 200. obljetnice objavljivanja gramatike Šime Starčevića – prve gramatike hrvatskoga jezika na hrvatskom jeziku, ili na primjer 200. obljetnice rođenja Vjekoslava Babukića – prvoga gramatičara narodnoga preporoda i prvoga profesora hrvatskoga jezika na prvoj katedri hrvatskoga jezika itd.

tom kontekstu treba spomenuti i drugu knjigu Branke Tafre *Gramatika u Hrvata i Vjekoslav Babukić*.¹⁵ Knjiga predstavlja hrvatsku gramatikologiju,¹⁶ odnosno povijest gramatičke misli u Hrvatskoj, pristup koji smo već spomenuli. Za razliku od Vincea koji je, kako je spomenuto, dao "vanjsku" povijest književnoga jezika, Tafra daje takozvanu "unutrašnju" povijest gramatike. Knjiga predstavlja "lingvističku analizu Babukićevih gramatika u kontekstu hrvatske gramatikologije" (Tafra 1993: 11). Prije same analize daje se pregled hrvatskih gramatika do 1876. godine,¹⁷ u kojem se komparativno i kronološki prikazuju gramatike hrvatskoga jezika i njihova obilježja. Komparativno se uspoređuju domaće gramatike,¹⁸ a istodobno se manjim napomenama stavljaju i u jedan širi, europski kontekst. Detaljnije autorica to ne obrađuje jer to nije ni glavna tema knjige. U glavnom dijelu autorica istražuje sve gramatičke razine (od fonološke do sintaktičke) kako ih je Babukić u svojim trima gramatikama obradio. Pritom stavlja Babukića u suodnos s dotadašnjom, i ne samo dotadašnjom, hrvatskom gramatičkom tradicijom obrađujući svako gramatičko pitanje od bilježenja naglasaka, vrsta riječi do složenih rečenica kako se ona pojavljuju u Babukića, a i kako su se obrađivala prije i poslije njega u hrvatskoj gramatičkoj tradiciji, a nerijetko izlazi iz domaćih okvira te se povijest jezikoslovne misli stavlja i u širi kontekst. Knjiga je zbog svoje širine, mnoštva literature i prepoznatljiva autoričina precizna izričaja nezaobilazna u bilo kojoj povijesti hrvatskoga književnoga jezika i jezikoslovlja, pa i za razdoblja prije 19. stoljeća.

Nakladni zavod Globus izdaje 2006. godine knjigu Sande Ham pod naslovom *Povijest hrvatskih gramatika*.¹⁹ Knjiga daje pregled hrvatskih gramatika od 1604. do

¹⁵ Riječ je o disertaciji Branke Tafre. Knjiga je objavljena 1993. u Matici hrvatskoj.

¹⁶ Naziv je prvi put uvela upravo B. Tafra. Gramatikologija "istražuje i opisuje različite metodološke aparate gramatičkih opisa. Ako je gramatika jeziku metajezik, onda je gramatikologija metajezik gramatici, odnosno metametajezik jeziku koji gramatika opisuje" (Tafra 1993: 9).

¹⁷ Tada izlazi treće izdanje Veberove *Slovnice hrvatske*, zadnje gramatike pisane prema načelima zagrebačke filološke škole. Nakon nje izlaze takozvane vukovske gramatike, zapravo gramatike "Daničićeve škole".

¹⁸ Točnije, riječ je o gramatičko-leksikografskim djelima kako autorica napominje. Nijedno jezikoslovno djelo nije imalo čisti karakter gramatike ili rječnika. Uz gramatike često dolaze aneksni rječnici, primjeri konverzacija, poslovice, titulari i drugo (usp. primjerice Tadijanovićeve gramatiku), a u rječnicima se nerijetko pojavljuju gramatike, rasprave o grafiji i ostalo (usp. Della Bellin ili Jambrešićev rječnik). O tome više u Tafra 1993.

¹⁹ Knjiga je izdana bez bibliografije pa je izazvala dosta prijepora. Među ostalim, zbog toga su je kritizirali H. Keipert (prema Tafra 2012) i B. Tafra (Tafra 2012). Ham (2006) objašnjava da "zbog naravi teksta i suglasja s ostalim dijelovima Gramatike [nije] navodila upotrijebljenu literaturu i [nije] na uobičajeni način bilježila bibliografske podatke, ali [da je] uz svaki navod ime autora tako da je posve jasno od kojega je autora što preuzeto" (Ham 2006: 7). Iz teksta nije jasno kakva je to narav

2005. godine. Glavna je podjela na stare hrvatske gramatike, potom gramatike od ilirizma do kraja 19. stoljeća te gramatike u 20. stoljeću. Na kraju je dano kazalo hrvatskih gramatika, kao i kazalo autora hrvatskih gramatika. Ukratko, riječ je o pregledu hrvatskih gramatika o kojima su dani osnovni podaci o izdanjima i njihovu sadržaju te su prikazani pojedini jezični oblici kojima se može pratiti jezična norma. Iako autorica opravdava svoj postupak, zamjerka je što su kajkavske gramatike tek spomenute, dok su detaljnije obrađene samo štokavske. Zanimare li se nedostaci, knjiga može poslužiti kao priručna literatura u kojoj se na jednom mjestu donose osnovni podaci o hrvatskim štokavskim gramatikama.

Uz već spomenute naslove, izišlo je nekoliko knjiga osječkih kroatistica koje su se bavile književnojezičnim temama posebno povezanim sa slavonskim jezikoslovcima. Tako 2003. godine Ljiljana Kolenić objavljuje knjigu pod naslovom *Brodski jezikoslovci*. Riječ je o priređenim djelomičnim pretiscima gramatika Blaža Tadijanovića, Marijana Lanosovića i Ignjata A. Brlića s komentarima. Knjiga nema posebnu znanstvenu vrijednost, ali ipak predstavlja svojevrsni preduvjet za znanstvena istraživanja jer se donosi pretisak, doduše djelomičan, gramatika do kojih nije jednostavno doći.²⁰ Pretisci su popraćeni kratkim uvodima Ljiljane Kolenić u kojima se daju osnovni podaci o autorima pretisaka i njihovim djelima.

Druga je knjiga Loretane Despot²¹ pod naslovom *Jezik slavonskih franjevaca do preporoda* iz 2005. godine. Autorica je obradila temu iz naslova knjige na nekoliko razina, i to na gramatičkoj, leksikografskoj, slovopisnoj, dajući glavna jezična obilježja djelâ slavonskih franjevaca. U tom je dijelu obradila morfonološke osobitosti, sklonidbu, tvorbu i sintaksu.²²

Mnogo je još naslova, ponajprije knjiga, koje dijelom obrađuju književnojezičnu povijest hrvatskoga jezika i jezikoslovlja u 18. stoljeću, no ovdje su spomenute i kratko prikazane samo najpoznatije. To nije sve što je pisano o 18. stoljeću. Mnogo je tekstova koji su objavljeni po različitim zbornicima i časopisima.

teksta, odnosno kakva bi uopće narav nekoga znanstvenoga teksta trebala biti, a da se ne navodi bibliografija.

²⁰ Ni jedna od tih gramatika u to vrijeme nije pretisnuta pa je to izdanje u tom smislu dragocjeno. Dvije godine poslije, 2005, pretisnut će se prvi put Tadijanovićeve gramatika.

²¹ Napomena: u popisu literature donose se radovi pod imenima Loretane Despot i Loretane Farkaš. Oba imena referiraju na jednu te istu osobu.

²² Ista je autorica objavila mnoge radove koji se bave jezikom i jezikoslovljem slavonskih autora ponajviše u 18. stoljeću. Usp., među ostalim, Despot 2000, 2009. i druge radove.

Povijest se hrvatskoga jezikoslovlja općenito, pa onda i 18. stoljeća, počela vrlo rano istraživati, još početkom 20. stoljeća. Prva su istraživanja provodili, a potom i objavljivali autori poput Vladoja Dukata, Franje Fanceva, Marka Kosora, Tome Matića i drugih. Tekstovi su se objavljivali najčešće u Akademijinim izdanjima. Ti su istraživači obavili pionirski posao utvrđivanja autorstva jezičnih priručnika, detaljnoga opisivanja njihova cijeloga sadržaja, a ocjenjivali su i jezikoslovne dosege tih priručnika. Ta su prva istraživanja obuhvatila i pitanje uzora i izvora tim djelima, odnosno tragalo se za odgovorima kojim su se djelima autori domaćih rječnika i gramatika služili pri sastavljanju svojih djela, a do tih su rezultata dolazili na različite načine. Uspoređivali su se tekstovi najpoznatijih stranih autora s tekstovima domaćih, a najšešće su se u obzir uzimala djela za koja se smatralo da su bila dostupna domaćim autorima, odnosno da su se nalazila po samostanskim knjižnicama. U tim su naporima nerijetko otkrivena i točna izdanja kojima su se domaći autori koristili. Kad se uzme u obzir vrijeme tih istraživanja (do polovice 20. stoljeća, a najviše ih je izišlo u prvim desetljećima 20. stoljeća), mora se odati priznanje spomenutim istraživačima. Kako su oni bez suvremene tehnike djela otkrivali, obrađivali i istraživali, kako su dolazili do njihovih izvora i uzora bez danas sveprisutnih digitalnih pomagala, današnjim istraživačima vjerojatno nije sasvim jasno. Jasno je da su napravili golem posao i da se sve moguće zamjerke trebaju ostaviti sa strane. Oni su naime s više-manje uspjeha uspjeli utvrditi gotovo sve izvore.

Tijekom 20. stoljeća javljali su se istraživači koji su nastavili rad prijašnjih ispravljajući pokoje netočnosti koje su se otkrile novim istraživanjima, a kad pak riječ nije bila o tome, istraživači su poredbeno obrađivali pojedine teme. U tim se istraživanjima posebno ističu radovi Branke Tafre, Ive Pranjkovića i drugih. Prva je autorica poznata po poredbenim studijama postavljanja jedne gramatike u kontekst drugih takvih djela (usp. Tafra 1985, 1990, 1993. i dalje), kao i po raspravama u kojima posebno istražuje razvoj hrvatske gramatičke i leksičke norme (usp. Tafra 1995, 1998, 2000. i dalje). Ivo Pranjković posebno je istraživao doprinos bosanskih franjevaca u izgradnji hrvatskoga književnoga jezika, a vrlo su značajna i njegova poredbena istraživanja fonološkoga i sintaktičkoga opisa u prvim slavonskim gramatikama (usp. Pranjković 1992, 2000). Mnogi radovi obrađuju jezične priručnike s različitih aspekta, npr. obrađuje se neka sintaktička tema (usp. Stolac 2002, Demo

2004) ili određena vrsta riječi (usp. Grubiša 2009). Novija istraživanja detaljnije obrađuju pojedine specifičnosti nekoga jezičnoga priručnika ili se ograničuju na uske jezične teme te pritom isključuju širi kontekst u kojem su ta djela nastajala. Svemu tomu nedostaju istraživanja koja bi hrvatske priručnike stavila u jedan širi, europski kontekst. Iznimka je u tomu, na primjer, velika studija Radoslava Katičića (1981) o gramatici Bartola Kašića i njezinim europskim uzorima. Tu je i rad Branke Tafre i Željke Fink (2008) u kojem se, među ostalim, cijela hrvatska leksikografija postavlja u europski kontekst. Ne smiju se zaobići ni radovi Josipa Jerneja (1984), Pavla Knezovića (1988), Stanka Žepića (1992, 1998) ili na primjer Istvána Nyomárkaya (1992, 1997–1998, 2000) koja ipak nisu mimoišla pitanje uzora i izvora hrvatskim jezičnim priručnicima u 18. stoljeću. No, mora se reći da ti autori nisu kroatisti (Jernej je romanist, Knezović latinist, Žepić germanist, a Nyomárkay mađarski slavist), pa bi se mogla uputiti i kritika kroatistima da njihov posao obavlja netko drugi. Upravo iz tih razloga dio će se ovoga istraživanja osloniti na dosadašnja istraživanja, ponajviše ona starijih istraživača dopunjena novim spoznajama, o uzorima hrvatskim jezičnim priručnicima te će se pokušati osvijetliti europski uzori i pokazati koliko su hrvatski jezikoslovci u 18. stoljeću pratili europska jezikoslovna strujanja i na koja su se djela oslanjali. Smatramo da je upravo otkrivanje uzora i izvora jedan od glavnih zadataka povijesne gramatikografije i leksikografije. U njihovu će se otkrivanju težište s gologa skupljanja faktografskih podataka prebaciti na utvrđivanje metoda izrade, poimanja jezika, obrade jezične građe, sposobnosti prepoznavanja jezičnih kategorija i univerzalija i slično.

Treba reći da su svi tiskani jezični priručnici 18. stoljeća jako dobro istraženi, a nisu zanemareni ni priručnici koji su ostali u rukopisima, posebice rječnici. Svim je poznatijim autorima toga vremena posvećen barem jedan znanstveni skup i prateći zbornici s objavljenim radovima. Mnogim su istaknutim leksikografima bili posvećeni znanstveni skupovi: Ardeliju della Belli, Ivanu Belostencu, Marijanu Lanosoviću i Joakimu Stulliju, a znanstveni su skupovi posvećeni i gramatičarima poput Tome Babića, Lovre Šitovića, Blaža Tadijanovića, Matije Antuna Relkovića, Josipa Jurina i drugih.²³ U tom smislu ne smiju se zaobići ni brojni pretisci starih

²³ Iz tih su skupova nastali sljedeći zbornici: *Zbornik o Vidu Došenu i Blažu Tadijanoviću* (1981), *Zbornik o Marijanu Lanosoviću* (1985), *Isusovac Ardelio della Bella (1655–1737) iz 1990. godine, Vrijeme i djelo Matije Antuna Reljkovića* (1991), *Jezikoslovac fra Josip Jurin* (1999), *Matija Antun*

jezičnih priručnika u čem se posebno ističe Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.²⁴ Da bi ta djela bila dostupna, njihovi su pretisci jedan od najvažnijih preduvjeta za svako buduće znanstveno istraživanje. Postoje pretisci većine jezičnih priručnika iz 18. stoljeća, no velik je broj još uvijek teže dostupan široj znanstvenoj zajednici. Uz pretiske su tiskane i mnoge popratne rasprave o samom pretisnutom djelu i o njihovim autorima, a donose se i iscrpni bibliografski izvori kao neprocjenjiv izvor informacija. Poželjeti je još da se i ostala djela, ostala u zatvorenim arhivima i prepuštena zubu vremena, što prije pretisnu.

O objavljenim rapravama u mnogobrojnim zbornicima i časopisima, poput *Filologije*, *Rasprava IHJJ*, *Fluminensije*, *Radova LZMK* i mnogih drugih, može se reći da su u njima potpuno obrađeni sadržaji tih djela i tehnički opisi, a to je posebno slučaj u prijašnjim raspravama (za leksikografska djela usp. na primjer Musulin 1959, Gostl 1997a, 1997b, 1998a, 1998b, 1998, Ptičar 1990a, a za gramatike usp. već spomenute radove Branke Tafre te Jernej 1991, Stolac 2009, Kolenić 2009. i druge). Mnogi su radovi obrađivali razvoj nazivoslovlja u jezičnim priručnicima 18. stoljeća, od humanističkoga (Vončina 1997), jezikoslovnoga (usp. Šimundić 1984, Ptičar 1992, Lewis i Štebih 2004), medicinskoga (Vidović 1984b, 1985), matematičkoga (Dadić 1985, 1990, Ptičar 2004), filozofskoga (Zenko 1985) do botaničkoga (Šugar 1985, Vajs 1992, 1993) i zoološkoga (Meštrović 1992, 1993b). Ta su istraživanja od velike važnosti za razumijevanje povijesnoga puta hrvatskoga standardnoga jezika jer je izgrađena terminologija najbolji pokazatelj standardnosti nekoga jezika, ali i razvijenosti pojedinih znanosti. Kako se zna da je većina suvremenih znanosti nastala tek u 19. stoljeću, razvoj hrvatskoga nazivlja u stoljećima prije velik je korak u izgradnji hrvatskoga standardnoga jezika.

Relković i Slavonija 18. stoljeća (2000), *Zbornik o Tomi Babiću* (2002), *Zbornik o Lovri Šitoviću* (2009). Nekima su posvećeni i cijeli brojevi časopisa pa su tako u časopisu *Gazophylacium* (god. X, br. 1–2, 2005) objavljeni referati sa skupa pod naslovom "Ivan Belostenec i hrvatska kultura njegova doba". I dvanaesti broj *Filologije* (1984) posvećen je Joakimu Stulliju, dok je devetnaesti (1991) posvećen Ardeliju della Belli.

²⁴ Od djela iz 18. stoljeća pretisnuta su ova: *Grammatica Latino-Illyrica a patre F. Laurentio de Gliubuschi* (Lovro Šitović, 1713, 2005, MH i dr.), *Istruzioni grammaticali della Lingua Illirica* (Ardelio della Bella, 1728, 2006, IHJJ), *Gazophylacium seu Latino-Illyricorum onomatum aerarium* (Ivan Belostenec, 1740, 1972, Liber, 1998, Stari grad), *Lexicon Latinum interpretatione Illyrica, Germanica et Hungarica locuples* (Franjo Sušnik i Andrija Jambrešić, 1742, 1992, IHJJ), *Svaschta po mallo illiti kratko sloxenyne immenah i ricsih u illyrski, i nyemacski jezik* (Blaž Tadijanović, 1761, 2005, Udruga građana *Baština* Slavonski Brod, 2012, IHJJ), *Joakima Stulli Dubrocsanina Rjecsosloxje* (Joakim Stulli, 1806, 1985, O. Sagner).

Mnogi drugi korišteni, a dosad nespomenuti radovi spomenut će se dalje u disertaciji kada se za to pokaže potreba. S obzirom na to da mnogi od njih obrađuju istu građu, odnosno jezične priručnike u 18. stoljeću, ali s drugih aspekata, ovdje se ne donose svi, ali će se pri prvim spominjanjima glavnih jezičnih priručnika upozoriti na njih kao na najvažniju literaturu o tim djelima.

1.3. Cilj, metode i struktura rada

Iz danoga bi se pregleda dosadašnje istraženosti hrvatskoga jezikoslovlja u 18. stoljeću mogao steći dojam da je ono gotovo potpuno istraženo i da mjesta za nova istraživanja, pogotovo veća kakva zahtijeva rad poput disertacije, nema. Međutim, bez obzira na mnoge radove, a ovdje ih je navedeno tek nekoliko, kroatistici ipak nedostaju šira istraživanja kroatološkoga tipa. Pritom se ne umanjuje vrijednost dosadašnjih radova ili vrijednost kroatistike kao znanstvene grane, već se ovim istraživanjem slika želi upotpuniti. Želi se reći da nedostaje istraživanje širega konteksta nastanka hrvatskih jezičnih priručnika i razvoja hrvatskoga jezikoslovlja u 18. stoljeću. Taj bi pak širi kontekst trebao značiti istraživanje hrvatskoga jezikoslovlja u suodnosu s europskim.

Naime, jasno je da 18. stoljeće nije vrijeme u kojem su nastajala vrhunska književna djela kao što je to bilo jedno ili dva stoljeća ranije. To je vrijeme više pogodovalo znanosti u ondašnjem smislu te riječi te je kao takvo moralo utjecati i na jezične priručnike i na jezikoslovne ideje u njima. I dok takvih stavova i istraživanja ne nedostaje, nedostaje ipak otkrivanje jezikoslovnih strujanja koja su zahvatila i naše jezikoslovlje jer nije moguće da su autori tih priručnika pisali iz glave ili prepisivali samo od domaćih prethodnika. Nije moguće da se samo Kašić ugledao na strance jer domaćih nije bilo, a da su ostali domaći nekoliko stoljeća pratili samo njega. I sami kroatisti u spomenutim radovima govore o tome koliko su se Kašićevi nasljednici oslanjali na njega, a koliko su bili samostalni u svojim promišljanjima o jeziku. Postavlja se opravdano pitanje jesu li zaista bili samostalni ili su se ugledali na strane autore. Dovoljno je samo udubiti se u rasprave hrvatskih filologa s početka

20. stoljeća ili spomenuti samo dva imena – Alvares i Kalepino, pa postaje sasvim jasno da autori nisu bili samostalni u pisanju svojih djela te se za odgovorima kako su opisivali hrvatski jezik treba krenuti izvan teritorijalnih i nacionalnih granica. Hoće li se izvori domaćim jezikoslovnim idejama pronaći u utjecaju filozofskih djela 18. stoljeća ili logičkoga pristupa jeziku pod utjecajem francuskoga racionalizma, tek treba vidjeti. Jesu li domaći autori znali za Port-Royalovu gramatiku ili barem njezine principe, jesu li razmišljali o prajeziku, ili su ih mučila grafijska rješenja, što se tada uopće događalo s jezikoslovljem u Europi i je li ono imalo ikakav utjecaj na domaće autore, te kakve su stavove oni imali o izgradnji književnoga jezika, pokazat će se dalje u tekstu. Ta se pitanja obuhvaćaju takozvanim kroatološkim pristupom. Njime će se hrvatsko jezikoslovlje 18. stoljeća postaviti u suodnos s europskim, što će proširiti spoznaje korisne za neka buduća istraživanja.

Prije toga mora se donekle pojasniti što je to uopće kroatološki pristup. Najjednostavnije rečeno, kroatološki je pristup pristup koji razumijeva kroatologija – znanstveno polje koje najkraće rečeno znači interdisciplinarnu kroatistiku, ali i šire. Kroatologija je kao polje nastala iz studija koji je 1992. godine pokrenut na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu, a danas, dvadeset godina poslije, obuhvaća studij na tri razine po bolonjskom sustavu – preddiplomskom, diplomskom i poslijediplomskom. Studij kroatologije, odnosno hrvatske kulture čine tri važne okosnice – jezik, književnost i povijest u svojoj raznolikosti i širini. Uz ta tri glavna stupa studij hrvatske kulture obuhvaća i proučavanje drugih umjetnosti (likovne, glazbene i filmske), obuhvaća i druge grane poput etnologije, filozofije i arheologije, ne zadržavajući se samo na humanističkom području, već zahvaća i šire – egzaktne znanosti, doduše, samo njihov povijesni pregled. Obujmivši sve to, studij kroatologije, pa onda i sama kroatologija, nastoji obuhvatiti "netipičnu narav hrvatske kulture" (Katičić 2010: 1). Da bi se razumjela upravo ta netipična narav hrvatske kulture, potrebno je primijeniti određeni pristup kakav metodologije u domaćim humanističkim disciplinama donedavno nisu predviđale, a to je pak "poredbeni pristup i širok zahvat koji nije zatvoren unutar nacionalnih granica niti unutar granica školskih disciplina" (Katičić 2010: 1). Taj poredbeni pristup i zahvat koji prelazi i nacionalne granice i granice školskih disciplina pokušali smo primijeniti u ovom radu kako bismo pokazali i (netipičnu) narav hrvatskoga jezikoslovlja u određenom vremenskom odsječku. Nacionalne granice prelazi zato

što se želi pokazati hrvatsko jezikoslovlje u suodnosu s europskim, a granice školskih disciplina zato što smo u proučavanju odnosa hrvatskoga i europskoga posegnuli izvan kroatističkih okvira i uhvatili se u koštac i s povijesnim i s drugim okvirima. Smatramo kako nije moguće prikazati temu koju smo zamislili, dakle, kako sam naslov govori – *Hrvatsko jezikoslovlje 18. stoljeća u suodnosu s europskim* – samo iz kroatističke perspektive. Polazimo od teze da su na hrvatsko jezikoslovlje 18. stoljeća utjecale mnoge izvanjezične pojave, da se u jezičnim priručnicima iz kojih iščitavamo određenu jezikoslovnu misao ogleda duh vremena u kojem nastaju i da je za potpuno ili barem potpunije razumijevanje tih pojava važno uzeti u obzir i izvanjezične pojave. U tom smislu, mogao bi se ovaj pristup koji slijedi nazvati vanjskom poviješću hrvatskoga jezika. Međutim, ovdje neće biti riječi o povijesti hrvatskoga jezika, iako će se ta sintagma nerijetko spominjati u radu, već o povijesti hrvatskoga jezikoslovlja, ali ne u smislu gramatikologije, odnosno u pravcu koji je započela Branka Tafra, već šire, kroatološki. Ovdje će se opisivati gramatički modeli, pa i neki metaleksikografski dosezi, ali će se pokazati i kako duh vremena, a ne samo povijesne činjenice, utječe na stvaranje jezičnih priručnika. Ako je duh vremena utjecao na obilježja književnih djela, zašto ne bi utjecao i na obilježja jezičnih priručnika? Dakle, jezičnoj se temi pristupa uz pomoć povijesti kako bi se razumjelo vrijeme, uz pomoć povijesti školstva kako bi se razumjela svrha pisanja, te uz pomoć poredbenih metoda kako bismo u suodnosu s drugima vidjeli i razumjeli sebe.

Kroatološki je pristup relativno nov u hrvatskoj znanosti, a prvi ga uvodi u svojim radovima Radoslav Katičić. On je svojim radovima i predavanjima poticao i druge na to pa je 2008. godine izišla knjiga Anite Peti-Stantić pod naslovom *Jezik naš i/ili njihov – Vježbe iz poredbene povijesti južnoslavenskih standardizacijskih procesa*. U toj je knjizi riječ o novom pristupu hrvatskoj književnojezičnoj povijesti, o poredbenoj povijesnoj sociolingvistici²⁵, odnosno, kako sama autorica, kaže na početku „riječ [je] o pionirskom radu na području poredbene povijesne standardologije“ (Peti-Stantić 2008: 12). Poredbena povijesna standardologija

²⁵ Sociolingvističkih je radova u hrvatskom jezikoslovlju premalo, tek u novije vrijeme počinju se objavljivati radovi iz toga područja, a najpoznatija je svakako knjiga Ive Žanića *Kako bi trebali govoriti hrvatski magarci?: O sociolingvističkim animiranim filmovima* (2009).

zasniva se na pretpostavci da je upravo „procesualnost standardizacije“²⁶ (str. 12) i ideja povezanih s njezinim ostvarivanjem konačno oblikovalo standardne jezike u 19. stoljeću. Knjiga je za ovaj rad posebno zanimljiva zbog relativno novoga pristupa koji uvodi. Među ostalim, autorica za potpunu sliku standardizacijskih procesa na južnoslavenskom prostoru, posebno za slovensku, hrvatsku i srpsku jezičnu zajednicu, unosi i rasprave o školstvu i tiskarstvu kao dvama nezaobilaznim fenomenima kulturno-civilizacijske i prosvjetiteljske djelatnosti jer se prema njezinu mišljenju "u njihovoj razvijenosti i proširenosti njihovih dosega u narodu kao u ogledalu ogleda i razvijenost i proširenost književnoga jezika. Prihvatimo li, naime, tezu da je obrazovanje, tj. intelektualna nadgradnja, temeljna pretpostavka razvoja književnoga jezika, onda je stupanj obrazovanja dostupan što širem sloju govornika nekog jezika ujedno i mjerilo mogućnosti razvoja tog jezika kao književnog, tj. mogućnosti da intelektualna nadgradnja ostavi traga i na njezinoj sintaksi" (str. 23). Taj se stav u ovom radu prihvaća i iz toga je razloga jedno poglavlje posvećeno školstvu na hrvatskom području u 18. stoljeću. Važan dio knjige A. Peti-Stantić čini prvi dio u kojem se objašnjavaju disciplina i metoda poredbene povijesne sociolingvistike. Autorica ravnopravno obrađuje tri jezične zajednice na južnoslavenskom prostoru (hrvatsku, slovensku i srpsku), što je glavna razlika u odnosu na ovu disertaciju u kojoj se obrađuje i u kojoj je u prvom planu jedna jezična zajednica – hrvatska, a koja se onda stavlja u jedan širi poredbeni kontekst. No, za razliku od pristupa Anite Peti-Stantić taj se europski kontekst ne obrađuje ravnopravno s hrvatskim, što je jasno i iz samoga naslova: *Hrvatsko jezikoslovlje 18. stoljeća u suodnosu s europskim*. U već spomenutom prvom dijelu A. Peti-Stantić raspravlja o disciplini i metodi koju primjenjuje u svojoj knjizi te posebno naglašava da ne želi da se njezin poredbeni pristup shvaća tradicionalno poredbenolingvistički jer on to nije. Riječ jest o poredbenoj povijesnoj lingvistici, ali takvoj koja "svoje područje djelovanja vidi kao interdisciplinarno polje nastalo na prepletu povijesti, sociologije i lingvistike. Tako shvaćena metoda nije samo metoda poredbene gramatike, nego je metoda koja, na temelju usporedbe povijesnih, društvenih i jezikoslovnih sastavnica, omogućuje uspostavljanje drugačije perspektive, a onda i sagledavanje potpun(ij)e slike odnosa između jezika/â i zajednice/zajednicâ koje se

²⁶ Naziv standardizacija označuje proces stvaranja standardnoga jezika pa bi procesualnost standardizacije bio pleonazam.

tim jezicima služe u nekom razdoblju" (str. 34). Potaknuta Katičićevim mislima o tome što nam znači povijest (vidi u: Katičić 1971), Peti-Stantić naglašava važnost povijesnoga konteksta za razumijevanje promjena u jeziku. Taj se pristup prihvaća i u ovoj disertaciji i to je razlog zašto se u jednom poglavlju daje povijesni pregled 18. stoljeća u Hrvatskoj te ponešto i u Europi. Smatra se da su na razvoj jezika, u ovom slučaju razvoj književnoga jezika, a s tim povezano onda i jezikoslovlja, djelovali izvanjezični čimbenici i izvanjezična stvarnost. Sama činjenica da jedan svećenik u 18. stoljeću piše gramatiku ili rječnik neodvojivo je povezana s izvanjezičnom stvarnosti. On to piše jer ga je to netko tražio, on to piše jer je takva knjiga potrebna u školama. A zašto je potrebna u školama, govori povijest, odnosno povijesne činjenice u koje je uklopljena i povijest školstva, o čem će biti riječi u drugom poglavlju.

Peti-Stantić u raspravu unosi i poredbenost s obzirom na to da joj je metoda poredbena povijesna sociolingvistika. Posebno objašnjava povijest, a posebno potom i sociolingvistiku, te u svemu tome i poredbenost. Kad se govori o poredbenosti u povijesti, može se reći da tu, kako autorica objašnjava, nije riječ o metodi kao, primjerice, u genetskoj lingvistici, već je tu jednostavno riječ o sustavnom uspoređivanju sličnosti i razlika između dvaju ili više povijesnih fenomena.²⁷ Autorica ne prihvaća uobičajenu podjelu povijesti jezika na unutrašnju (poredbena gramatika nekoga jezika) i vanjsku povijest jezika (povijest okolnosti). To neprihvatanje izlazi iz neprihvatljivosti podjele na statičnu sinkroniju i dinamičnu dijakroniju u desosirovskom smislu jer se poredbena povijest jezika ne može ograničiti samo na uspoređivanje gramatičkih obilježja (str. 51). Autorica smatra podjelu neprihvatljivom jer jednoga nema bez drugoga. Pritom nije jasno zašto bi, na primjer, podjela značila da vanjske povijesti može biti bez unutrašnje ili da sinkronija i dijakronija nisu povezane. Te podjele, među ostalim, služe i kao pomoćno sredstvo da se određeni jezični fenomemi jasnije odrede i objasne te da se lakše svlada golemo opsežnost teme kakva je povijest jezika. Međutim, u potpunosti se slažemo s autoričinim stavom da se "poredbena povijest jezika ne može ograničiti na uspoređivanje gramatičkih obilježja", a "sve ostalo proglasiti marginalnim, a kamoli poredbena povijest književnih jezika" (Peti-Stantić 2008: 51).

²⁷ Peti-Stantić (2008) svoj pristup temelji na idejama E. H. Carra i idejama koje je iznio u knjizi *Što je povijest?* (2004).

Ovdje će biti riječi o poredbenoj povijesti jezikoslovlja, a ne jezika. Povijest jezikoslovlja iščitavat ćemo iz jezičnih priručnika koji pak opisuju neki jezik, što znači da ćemo se ipak dotaknuti i povijesti jezika, i to povijesti književnoga jezika, ali ponajprije radi oslikavanja jezikoslovne misli. Kako se jezikoslovlje kao znanost u 18. stoljeću još nije oblikovalo, za tragovima jezikoslovlja moramo krenuti u same jezične priručnike koji će činiti korpus istraživanih tekstova. S obzirom na to da je cilj pokazati dosege hrvatske jezikoslovne misli, analizirat će se i strani jezični priručnici radi usporedbe. Kad to ne bismo učinili, mogli bismo govoriti samo o dosezima hrvatskih jezikoslovaca među njima samima, a o tome se već pisalo. Kako bismo dobili potpuniju sliku i bolje razumjeli kontekst nastajanja analiziranih jezičnih priručnika i utjecaj duha vremena na njih, dat će se i kratka povijesna slika hrvatskoga, ali i europskoga teritorija.²⁸ Analizirani jezični priručnici gotovo su uvijek nastajali radi zadovoljavanja didaktičkih potreba i to je njihov neodvojiv kontekst, zbog čega se daje i pregled povijesti školstva na hrvatskom području. S obzirom na to da u domaćoj literaturi nismo naišli na nekakve preglede prakse pisanja jezičnih priručnika domaćih i europskih, pritom gledajući šire od 18. stoljeća, jedan dio rada donosi i te podatke.

Rad je podijeljen na šest poglavlja. Ona se veličinom dosta razlikuju. Prvo poglavlje, ujedno i uvodno, daje uobičajen uvod u temu, pregled dosadašnje istraženosti teme te objašnjava cilj, strukturu i metodu rada. Drugo, treće i četvrto poglavlje količinom se teksta podudaraju, a posvećena su takoreći povijesnim pregledima. Drugo daje pregled slike vremena kako na hrvatskom, tako i na europskom tlu. Smatramo kako su povijesne okolnosti, pa i duh vremena koji ga prati, imale vrlo važan utjecaj na jezične priručnike i da je zbog toga jedan takav dio u ovom radu nemoguće zaobići. Treće poglavlje malo sužava povijesni pregled prostora i vremena i govori o povijesti školstva na hrvatskom teritoriju zato što su hrvatski jezični priručnici 18. stoljeća mahom školski, ili barem iz didaktičkih pobuda nastali priručnici. Ta je njihova svrha potpuno odredila njihov izgled i

²⁸ U radu će se često koristiti sintagma Hrvatska i Europa, hrvatski i europski teritorij ili hrvatsko i europsko jezikoslovlje. Pritom se ne misli da Hrvatska nije dio Europe, dakle razumije se da je Europa nadređeni pojam, hiperonim. Međutim, u radu se nerijetko koriste kao kohiponimi jer se pri spominjanju hrvatskoga prostora razumijeva da europski tada obuhvaća zapravo ostatak Europe, kao dio koji nije hrvatski. Isto tako se koriste ti pridjevi uz imenice jezikoslovlje, leksikografija i ostalo, pa kad se kaže hrvatska i europska leksikografija, *hrvatska* označuje hrvatsku leksikografsku produkciju, a *europska* ostale europske nacionalne leksikografije.

sadržaj i ona se nikako ne smije zanemariti, pa mi tu temu u radu nikako nismo htjeli zaobići. Četvrto poglavlje, tematski opet suženije od drugoga, daje pregled povijesti jezikoslovne misli općenito i jezikoslovne produkcije kako na hrvatskom teritoriju tako i šire. U tom se poglavlju zahvatilo šire vremensko razdoblje radi boljšega razumijevanja upravo 18. stoljeća. O tome u nas nema puno radova pa smo smatrali vrijednim na jednom mjestu dati pregled važnijih jezikoslovnih djela u nas i u Europi, s posebnom napomenom da ti pregledi nisu detaljni ni iscrpni, već služe za dobivanje osnovne slike jezikoslovne produkcije onoga vremena. Jedna od ideja koje su nastale iz toga poglavlja jest da jezična produkcija, dakle pisanje jezičnih priručnika nerijetko nastaje organizirano, odnosno na poticaj nekih institucija. U prvom redu riječ je o državi, Crkvi i akademijama. Kako je o akademijama u nas malo pisano, barem u novije vrijeme, dali smo i jedan pregled domaćih i najvažnijih europskih akademija – jezičnih društava – i njihovih aktivnosti. Peto poglavlje čini glavni i najveći dio disertacije. U njem se daje analiza korpusa – domaćih i izabranih europskih priručnika. U tom su dijelu opširnije opisani izabrani europski jezični priručnici zato što oni nisu poznati u domaćoj literaturi. Nakon prikaza i analize jezičnih priručnika – u prvom dijelu gramatika, a u drugom rječnika – na nekoliko se izabranih tema ispituju dosezi hrvatske jezikoslovne misli u suodnosu s europskim jezikoslovnim strujanjima, a u sklopu modela uzora i izvora koji je predstavljen na početku četvrtoga poglavlja. Cijeli rad prati uobičajen postupak kojim se opravdava drugi dio naslova rada – *suodnos s europskim*. Naime, kroz sva se poglavlja uvijek ono hrvatsko stavlja u širi kontekst, odnosno daje se i pregled europskih povijesnih prilika i jezikoslovne misli, u analizu su uključeni izabrani europski priručnici koji su po određenim kriterijima relevantni za hrvatsko jezikoslovlje, što se i u radu jasno obrazlaže i uvijek se nastoji pokazati određena povezanost hrvatskoga i europskoga. Time se pak želi pokazati kojim kulturnim krugovima hrvatsko jezikoslovlje gravitira, a posljedično možemo čak reći i kojim kulturnim krugovima pripada hrvatska kultura s obzirom na to da jezik čini, usudili bismo se reći, jednu od glavnih, ako ne i glavnu okosnicu kulture. Šesto je poglavlje zaključno i u njem su izneseni glavni zaključci i doprinosi ovoga rada.

Uz kroatološki pristup o kojem smo govorili, dakle kroatistički upotpunjen interdisciplinarnim pogledima, te poredbeni pristup kojim smo suočavali hrvatsko i europsko, u radu su korištene uobičajene znanstvene metode analize i sinteze koje se

čine najprimjerenije zadanoj temi i korpusu. Uz analizu i sintezu primijenjena je i poredbena metoda u dijelovima koji su tražili uspoređivanje dviju ili više pojava na različitim prostorima. Analizom i poredbenom metodom dobiveni su podaci potom sintezom protumačeni te je na kraju dan zaključak o dobivenim rezultatima.

Iz iznesenoga je razvidno da je očekivani doprinos ovoga rada hrvatskoj znanosti uvođenje novoga, interdisciplinarnoga pristupa u proučavanje hrvatske književnojezične povijesti te stavljanje kroatističkih tema u mnogo širi kontekst u odnosu na dosadašnja istraživanja.

2. OSAMNAESTO STOLJEĆE – VRIJEME I PROSTOR

2.1. Politička povijest Hrvatske i Europe u osamnaestom stoljeću

Jedna je od ključnih pretpostavki ovoga rada da su povijesni kontekst i duhovno ozračje 18. stoljeća (i ne samo toga stoljeća, već uopće) utjecali na hrvatsko jezikoslovlje te će se zbog toga u prvom poglavlju dati ukratko slika toga vremena. O jezičnim priručnicima iz 18. stoljeća u kroatistici ima jako mnogo radova, ali premalo uspoređaba s vanjskim uzorima i premalo njihova smještanja u širi kontekst i s obzirom na društvenu i intelektualnu zbilju i s obzirom na domaću i europsku sredinu. Iz druge pretpostavke, naime da hrvatsko jezikoslovlje 18. stoljeća nije ni na koji način bilo iz(o)dvojeno iz europskoga jezikoslovlja toga vremena, slijede razlozi zašto će se dati slika povijesnoga konteksta i duhovnoga ozračja prostora širega od onoga što danas obuhvaća Republika Hrvatska. Naime, dat će se slika, vrlo kratka doduše, Europe u 18. stoljeću i ta će se slika koristiti samo za daljnju razradu jezikoslovnih tema i nema nikakvih povijesnih pretenzija.²⁹

Današnji teritorij Republike Hrvatske u 18. stoljeću nije bio jedinstven, već podijeljen na Bansku Hrvatsku, Dalmaciju, Istru i Dubrovačku Republiku te Vojnu krajinu. Ni vlast nad tim teritorijem nije bila jedinstvena. Najveći je dio bio pod vlašću Habsburške Monarhije još od 1527. i Cetinskoga sabora kada se hrvatsko plemstvo odlučilo za Habsburgovce kao nove vladare. U 18. stoljeću pod Monarhijom su bile Banska Hrvatska, dijelovi Dalmacije, Primorja i Istre, od čega je dio bio pod mletačkom upravom, a dio pod osmanskom. Jedini neovisni dio bio je teritorij Dubrovačke Republike. U 18. stoljeću, za razliku od prethodna dva plačuća stoljeća³⁰ kad se hrvatski teritorij sveo na „ostatke ostataka“, osmanski se dio hrvatskoga teritorija smanjio zahvaljujući vojnim pohodima slavnoga austrijskoga

²⁹ Ovo je poglavlje nastalo prema sekundarnoj povijesnoj literaturi navedenoj u popisu literature. Uglavnom se radi o hrvatskim i stranim povijesnim monografijama (usp. Black 2003, Carpentier i dr. 1999, Cravetto 2008a, Cravetto 2008b, Herrmann i dr. 1999, Noël 1998, Roberts 2002, Šišić 2004, Tymowski 1999, Valentić i Čoralić 2005, Zöllner i Schüssel 1997).

³⁰ Pavao Vitezović, *Plorantis Croatiae saecula duo*, 1703.

vojskovođe princa Eugena Savojskoga i drugih. Sukobi su često završavali primirjima, a samo u 17. ih je stoljeću bilo nekoliko. Prvi je bio Žitvanski 1606. koji je označio početak vojnoga slabljenja Osmanskoga Carstva. Kraj je toga stoljeća obilježio poraz Osmanlija pod Bečom 1683, a nakon čega su u rat protiv njih krenuli i Hrvati na okupiranim područjima. Tim su ratom oslobođeni veliki dijelovi kontinentalne Hrvatske poput Virovitice, Osijeka, Požege, a granica je pomaknuta gotovo do Une. U Srijemskim je Karlovcima 21. siječnja 1699. potpisan mirovni ugovor između kršćanskih zemalja Svete lige i Osmanskoga Carstva i tada su određene granice koje, uz male razlike, i danas čine granicu između Hrvatske i Bosne i Hercegovine.

Oko oslobođenoga teritorija nije bilo suglasja. Dok su hrvatski staleži oslobođene teritorije smatrali svojim, Dvor je na njih gledao kao na ratni plijen koji će poslužiti kao nagrada za vojne uspjehe ili sredstvo za namirivanje dugova. Dvor je bio jači, te se tom njihovom politikom na hrvatski teritorij naselilo puno stranoga plemstva koje je donijelo štošta novoga i drugačijega iz svojih krajeva. Hrvatski su se staleži borili protiv toga bezuspješno, strani su plemići bili materijalno jači, bolje školovani i istiskivali su domaće, koji su pak mogli dobiti posjede u Hrvatskom zagorju, Međimurju i Gradišću.

Dalmacija je bila pod mletačkom upravom i gospodarski vrlo nerazvijena. Stanovništvo je dosta selilo iz zaleđa u gradove, preko Jadrana ili na sjever, a stranci, najviše vojnici, činovnici, liječnici i dr., doseljavali su se. Službeni je jezik sudstva i uprave bio talijanski, no upotrebljavao se i hrvatski. Glavna je gospodarska grana poljoprivreda, ali ona nije moglo zadovoljiti ni domaće potrebe. Mletačka se uprava trudila popraviti takvo stanje i u tu su svrhu osnivali različite akademije, odnosno gospodarska društva u kojima bi se promicale tada vrlo napredne ideje poput fiziokratizma³¹. Otvarali su različite manufakturne radionice obuće, tekstila, brodograditeljstva i tako dalje. Tokom stoljeća brodogradnja je postala unosna grana, povećao se pomorski promet, otvarane su pomorske škole. Pred kraj stoljeća, 1797. godine, Napoleon je porazio Mletačku Republiku i na njezinim posjedima osnovao Ilirske provincije.

³¹ Fiziokratizam (grč. *physis* – priroda, *kratos* – gospoda, prevlast) označuje gospodarsku školu koja se razvila u Francuskoj sredinom 18. stoljeća čiji je glavni predstavnik François Quesnay. Više u Cravetto 2008a.

Istra je dijelom pripadala Monarhiji, dijelom Mletačkoj Republici. Bila je dosta siromašno područje, opustošeno epidemijama, glađu, razbojstvima i ostalim nedaćama. Dubrovačka je Republika i dalje ostajala neovisnom, no njezino je zlatno doba davno prošlo. Neovisnost je skupo plaćala, a u 2. polovici 17. stoljeća pogodio ju je snažan potres koji ju je ekonomski prilično oslabio. Godinama se polako približavala Monarhiji, a sukobljavala s Rusijom zbog veza s Osmanskim Carstvom. Kao i Mletačku Republiku, i Dubrovačku je porazio Napoleon 1806. godine.

Ostaje nam područje koje se obično naziva Vojnom krajinom,³² ustrojen obrambeni protuosmanski sustav, odnosno „štit i predziđe“ kršćanstva. Njezina se vojna strukutra u nekoliko stoljeća postojanja mijenjala, a u 18. je stoljeću Vojna krajina i dalje postojala, organizacijski preustrojena, iako je izgubila svoju obrambenu funkciju. Vojnu će krajinu, unatoč dugogodišnjim molbama hrvatskih staleža da teritorij pripoji Banskoj Hrvatskoj, pa čak i obećanju Habsburgovaca više od stoljeće ranije, ukinuti tek ban Ivan Mažuranić 1881. godine. Dvoru ukinuće nije odgovaralo jer je taj dio bio pod njihovom izravnom vlašću, a i tu su imali profesionalnu vojsku koja se mogla mobilizirati u bilo kojem trenutku.

U 18. stoljeću Hrvatskom vlada sedmero Habsburgovaca. Prvi je Leopold I. (1675–1705), Habsburgovac koji obećaje ukidanje Vojne krajine, ali to obećanje ne ispunjava, a posljednji Franjo I. (1792–1835), iznimno konzervativni vladar. Između njih uz Josipa I. (1705–1711), Karla III. (1711–1740), važnoga po Pragmatičkoj sankciji, i Leopolda II. (1790–1792) vladalo je dvoje vladara, u punom smislu riječi prosvijećenih apsolutista, naime Marija Terezija (1740–1780) i njezin sin Josip II. (1780–1790). Ključni su dijelovi njihove vladavine brojne reforme koje su provodili.

Pravu najavu velikih promjena koje će se početi događati sredinom stoljeća najavljuje već Karlo III. tražeći od staleža po Monarhiji da priznaju nasljeđivanje po ženskoj liniji, što je kod Habsburgovaca presedan, a čemu su se protivili mnogi europski vladari. Hrvatski staleži prihvaćaju i potpisuju Hrvatsku pragmatičku sankciju 1713. godine. S Karlom III. osim nasljeđivanja po ženskoj liniji dolazi i još jedna promjena – politika dvorskoga merkantilizma. Ta je politika trebala napuniti dvorsku blagajnu tako što se uvoz maksimalno smanjio, a izvoz maksimalno

³² Drugo je ime Vojna granica što je doslovan prijevod s njemačkoga – *Militärgrenze*. Kako se u literaturi najčešće koristi ime Vojna krajina i u ovom se radu tako upotrebljava.

povećao. Nije to bila velika novina. Ideje merkantilizma kao ekonomske doktrine postojale su u Europi od 16. stoljeća, a posebno je obilježila vladavinu Luja XIV. u 17. stoljeću. Pod njegovim se utjecajem ta politika širila i na druge europske monarhije, a u Habsburšku ju je uveo Karlo III. Nju je pratilo uvođenje slobodne trgovine, ukidanje carina, gradnja cesta (npr. prema Karlovcu gradi se poznata Karolina), otvaranje obrta, dovođenje stranih stručnjaka koji svojim znanjem i idejama unapređuju gospodarstvo i druga područja.

Politiku Karla III. provodi i njegova nasljednica Marija Terezija s još intenzivnijim uvođenjem reformi. Kada je Marija Terezija zasjela na prijestolje, Europu su pratile brojne promjene, duhovne, gospodarske, školske i druge. Ona nije mirno promatrala sve to, već se aktivno uključila u europske tokove, što je značilo da je i hrvatski teritorij povela u te europske reforme. Međutim, posao joj nije bio nimalo lak. To što je bila ženska nasljednica uvelike joj je odmoglo na početku karijere jer su ju europski vladari željeli svrgnuti ne priznajući ju za nasljednicu i tako podijeliti Habsburšku Monarhiju među sobom. Unatoč ratu za austrijsku baštinu Marija je Terezija uspjela očuvati svoju vlast, iako je izgubila bogatu pokrajinu Šlesku.

Marija je Terezija htjela popraviti gospodarsko stanje i bila je svjesna da je to dugotrajan posao koji mora početi od samih škola. Otvorila je mnoge škole i studije da bi unaprijedila gospodarstvo i ojačala moć Monarhije. Slavoniju je zamislila kao novu europsku žitnicu, što nije uspjela ostvariti. Otvaranje brojnih škola, čime se, naravno, i povećao broj učenika, pratilo je prevođenje stručnih tekstova i udžbenika o ratarstvu, stočarstvu, vunarstvu i ostalome, što je bilo izuzetno važno za razvoj hrvatskoga književnoga jezika, osobito njegova stručnoga nazivlja. Carica je dovodila stručnjake iz drugih zemalja koji su trebali unaprijediti gospodarstvo svojim znanjem, a među poznatijima je svilarški majstor iz Lombardije Carol Solenghi koji je napisao i priručnik o svilarstvu *Kratek navuk iliti vuputyenye kako Dudovo belo drevo yagyati, y cherveki szvilu selajuchi, hranitisze moraju* (Valentić i Čoralić 2005), a to je samo jedan primjer. Poticala je osnivanje brojnih manufaktura poput šećerana, svilarstva, pčelarstva, suknara i dr.

Marija Terezija prihvaćala je i zagovarala katedralističke ideje. Osnovala je Političko-kameralni studij u Varaždinu na kojem se predavalo prema udžebnicima

Josepha von Sonnenfelsa i Gottloba Justusa, caričinih gospodarskih savjetnika i zagovornika kameralizma³³. Taj je studij otvoren 1768. godine i smatra se pretečom današnjega Ekonomskoga fakulteta. Carica je imala i snažnu podršku hrvatskih prosvjetitelja, svojih činovnika, poput Ivana Kapistrana Adamovića, Nikole Škrleca Lomničkoga, Matije Antuna Relkovića i drugih (Golub 2003).³⁴

Josip je II. počeo vladati uza svoju majku 1765, dok je samostalno preuzeo prijestolje 1780. godine. U deset je godina samostalne vladavine uveo brojne reforme od kojih su neke bile daleko ispred svoga vremena te ih je sve, osim pakta o vjerskoj toleranciji i ukinuću kmetstva, pred smrt povukao. Najpoznatije su ukinuće crkvenih redova, proglašenje njemačkoga jezika službenim u cijeloj Monarhiji, ukinuće kmetstva, ukinuće smrtnih kazni, uveo je popisivanje stanovništva i tako dalje. Za ovaj je rad Josip II. posebno zanimljiv po pravopisnoj komisiji koja je trebala riješiti problem slovoписа hrvatskoga jezika.

Josipa II. tek na dvije godine nasljeđuje brat Leopold, a njega pak Franjo I. koji ostaje na vlasti gotovo cijelu prvu polovicu 19. stoljeća i koji je, za razliku od svojih prethodnika Josipa II. i Marije Terezije, bio iznimno konzervativan te je poništio mnoge vrijednosti koje su stvorili njegovi prethodnici.

Kako je to bilo u ostatku Europe? Nije moguće dati jednu iscrpnu sliku Europe, kao ni Hrvatske, u ovom poglavlju, a to uostalom nije ni namjera. Želi se dati jedan mali pregled situacije u Europi 18. stoljeća kako bi se stvorio okvir za ono o čem će poslije biti riječi – hrvatskomu jezikoslovlju u europskom kontekstu. U tom smislu ne mogu se spomenuti ni svi bitni događaji, već samo oni koji bi mogli biti reprezentativni za Europu toga vremena, pritom imajući na umu da određena slika ne vrijedi za cijelu Europu, već tek pojedine dijelove zbog društvenih, gospodarskih, geografskih, političkih i ostalih razlika.

³³ „Kameralizam je političko usmjerenje, upravna doktrina i nastavna disciplina usredotočena na područja policije, trgovine i državnih financija. Kameralizam je težio poboljšanju praktičnih vještina upravljanja državom te jačanju tehničkih kapaciteta državne uprave za rješavanje državnih i društvenih problema. U osnovi je naglašavao ekonomske vrijednosti, ali ne u uskom smislu fiskalno-financijskih interesa države. U to je doba bio bitan modernizacijski pristup koji je zagovarao novi koncept države opće dobrobiti, odnosno države koja je dužna osigurati minimum egzistencije svakom građaninu“ (Marčetić 2005: 137–138).

³⁴ Marija je Terezija napravila veliku reformu školstva uvođenjem novoga sustava, no o tome više u sljedećem poglavlju.

Iako ne postoje precizni podaci jer se interes za demografskim podacima i statistikom pojavljuje tek nakon 1800. godine, pretpostavlja se da je Europa oko 1800. imala 900 milijuna stanovnika, što je tada bila gotovo četvrtina svjetskoga stanovništva. Početkom 18. stoljeća većina je europskoga stanovništva živjela na selu, a gradova s više od 100 000 stanovnika bilo je tek nekoliko poput Amsterdama, Pariza, Londona i dr. Zapad je Europe razvijeniji od istoka i juga.³⁵ Preko demografskih se podataka može posredno steći slika obrazovnoga sustava i uopće kulturnoga razvoja koji su vezani uz urbane sredine.

Kako je izgledala karta Europe? Početkom 18. stoljeća potpisan je Utrechtski mir nakon rata za španjolsku baštinu. Tim su mirom dogovorene granice koje otprilike vrijede i danas, osim naravno kolonijalnih posjeda koji su u to vrijeme i višestruko premašivali veličinu teritorija na „domaćem“ tlu. Spomenuvši rat za španjolsku baštinu, valja reći da su ratovi za baštinu snažno obilježili europsku povijest 18. stoljeća. Naime, osim rata za španjolsku baštinu sredinom se stoljeća vodio rat za austrijsku, a pred kraj, odnosno od sredine prema kraju stoljeća, i rat za poljsku baštinu. U svim su ratovima sudjelovale gotovo sve važne europske sile, a rezultat bi najčešće bio ili dobitak ili gubitak teritorija. Pritom treba napomenuti i da su se saveznici često mijenali. U ratu za španjolsku baštinu riječ je o borbi za prevlast između francuske loze Bourbon i Habsburgovaca. Rat se doslovno vodio između Luja XIV. i svih ostalih. U ratu za austrijsku baštinu opet je sudjelovala gotovo cijela Europa, a razlog je bio nepriznavanje nasljeđivanja po ženskoj liniji, o čemu je već prije bilo riječi. Taj je rat završio tako da su europski vladari priznali Mariju Tereziju za vladaricu, ali je Habsburška Monarhija izgubila vrlo bogatu pokrajinu Šlesku. I dok su Španjolska i Habsburška Monarhija prilično dobro prošle u tim ratovima, Poljska, za koju se vodio treći nasljedni rat toga stoljeća, nije imala tu sreću. Njezin su teritorij uzele u nekoliko podjela Rusija, Habsburška Monarhija, Švedska i Prusija.

Europa 18. stoljeća ugrubo se može podijeliti na istok i zapad. Glavne su istočne sile Prusija, Habsburška Monarhija i Rusija, a zapadne Engleska, Francuska i

³⁵ Prema Robertsu (2002) već se u novom vijeku počinje osjećati razlika između Zapada i Istoka. I dok se taj stav može obrazložiti i prihvatiti, treba imati na umu mnoge neprilike s kojima su se Istok i Jug morali suočavati, a Zapad nije, poput Osmanskoga Carstva koje je pustošilo jugoistočnu Europu nekoliko stoljeća.

Španjolska. Za istočne je sile zanimljivo da imaju velik utjecaj na podjelu europskoga teritorija, dok su zapadne više usmjerene na svjetske teritorije, odnosno na podjelu kolonija. Na taj način istočne sile kroje europske granice, a zapadne svjetske. Između zapada i istoka postoje još „ostaci“ Svetoga Rimskoga Carstva, tvorevine koja već odavno nema nikakva stvarna utjecaja na političkoj sceni, možda tek kao tampon zona između dviju spomenutih strana, rezervni teritorij oko kojega se mogu međusobno nadmetati.

Većina će tih srednjovjekovnih tvorevina nestati – i Sveto Rimsko Carstvo, i Mletačka Republika, i Dubrovačka Republika – a uzrok tomu bit će nova vojna sila izrasla iz francuske revolucije, sila koju će predvoditi slavni vojskovođa Napoleon i koja će doslovno pometati sve pred sobom. Sveto je Rimsko Carstvo nastalo u 10. stoljeću kad je papa Ivan XII. okrunio Otona I, njemačkoga kralja za rimskoga cara. Osam stoljeća poslije Carstvo je propalo. Nije samo Napoleon zaslužan za to, on je samo ubrzao proces koji se već dugo spremao potaknut bitkama za mjesto vladara, rivalstvom između Marije Terezije i Fridrika Velikoga i drugim događanjima.

Teritorij današnje Njemačke bio je rascjepkan na kneževine. Neke su kneževine bile dio Svetoga Rimskoga Carstva, a neke su, poput Brandenburga, Šleske, Königsberga i ostalih činile Prusko Kraljevstvo. Velika Britanija, koju čine Engleska, Škotska i Wales, a od 1800. Ujedinjeno Kraljevstvo Velike Britanije i Sjeverne Irske, u 18. je stoljeću jaka pomorska i prekooceanska imperijalna sila. Kolonijalni su joj se posjedi u 18. stoljeću samo povećavali, a upravo su oni činili glavni dio britanskoga gospodarstva, odnosno razvoj luka i trgovine. Početkom 18. stoljeća u Francuskoj još uvijek vlada Luj XIV, *Kralj Sunce*, koji je potkraj vladavine prilično izgubio na popularnosti zbog golemih troškova i dugova koje je ostavio. Umro je 1715. i za sobom ostavio petogodišnjega nasljednika. Uz regente i namjesništva koji drže vlast do punoljetnosti vladara, budućega Luja XV, a nakon njega Luja XVI, Francusku 18. stoljeća na političkom planu obilježavaju borbe s financijama. Izmjenjuje se nekoliko ministara financija s više-manje kratkoročnim planovima za smanjenje duga i povećanje državnih prihoda. To vrijeme obilježavaju štednja, uvođenje i ukidanje raznih poreza, raspuštanje i ponovno okupljanje parlamenta, što rezultira okupljanjem staleža 1789. u Versaillesu i krajem staroga poretka – *Ancien Régime*. Kraj stoljeća obilježava francuska revolucija, Deklaracija o

pravima čovjeka i građanina s temeljnim načelima da su ljudi slobodni i jednaki u pravima i da načelo suvereniteta svake države počiva isključivo na narodu, giljotiranje visokih državnika (od kralja do ustanika), raznorazne reforme, proglašenje republike itd. Iako su u drugoj polovici 18. stoljeća buktale revolucije i u drugim zemljama zapadne Europe, pa i preko oceana, francuska je revolucija ostavila neizbrisiv trag u cijeloj europskoj povijesti. Ona predstavlja razdvajanje dvaju društvenih sustava, početak kraja feudalizma i apsolutizma u Europi, te "početak doba pravne jednakosti, političkoga sudjelovanja i individualnih prava te narodnoga suvereniteta i demokracije" (Cravetto 2008b: 359). Ideje te revolucije s kraja 18. stoljeća proširit će se ostatkom Europe u sljedećih pedesetak godina u obliku narodnih preporoda. I revolucija neće imati samo političke i pravne utjecaje već i kulturološke koje će se posebno odraziti u upotrebi narodnoga jezika, kao što je to bio slučaj na hrvatskom području.

Što se tiče takozvanoga istoka Europe, o Habsburškoj Monarhiji već je prije bilo riječi. Monarhija je suvereno sudjelovala u svim važnim europskim zbivanjima, odnosno ratovima i pratila duhovne tokove o kojima će poslije biti riječi. Na istoku je isplivala i još jedna velika sila – Rusija, koja je osobitu moć dobila upravo u 18. stoljeću i koja se počela teritorijalno širiti na zapad, sjever i jug osvajajući posjede zemalja oko sebe poput Poljske, Švedske, a na jugu i oslabljenoga Osmanskoga Carstva.

Jedno bitno obilježje europskih zemalja 18. stoljeća – kraljevstava i carstava – prosvijećeni su vladari koji vladaju apsolutistički tako što donose odluke samostalno bez parlamenata – no i koji prate duhovne tokove, znanstvena dostignuća, pa u želji za jačanjem svoje zemlje na svim područjima prihvaćaju novine u znanosti, provode reforme koje bi trebale poboljšati životni standard, napuniti blagajne itd. To su vladari koji u punom smislu prate duhovna kretanja i vode prosvjetiteljsku politiku.

Iz rečenoga dobivamo koliko-toliko sažetu sliku političkih prilika 18. stoljeća na teritoriju današnje Hrvatske i ostatka Europe. Taj će se kontekst pokazati važnim u razjašnjenju nekih jezikoslovnih pitanja dalje u radu. Treba imati na umu političku sliku upravo u to vrijeme. Dakle, teritorij je Hrvatske bio najvećim dijelom pod Habsburškom Monarhijom, koja je za razliku od drugih carstava diljem Europe,

poput britanskoga, francuskoga ili španjolskoga, činila na europskom tlu jednu višetničku i višejezičnu zajednicu. Središte je političke moći bio Beč iz kojega su dolazile gotovo sve političke uredbe, dok su se druge uredbe, kulturne ili druge naravi, širile iz kulturnih središta poput škola, samostana i plemićkih krugova. Ostatak Hrvatske bio je pod mletačkom, osmanskom i samostalnom upravom poput Dubrovačke Republike. Dakle, hrvatske zemlje nisu bile politički ujedinjene. Ni teritorij današnje Njemačke ili, na primjer, Italije također nije bio politički ujedinjen, već podijeljen na manje kneževine, odnosno gradove države koji su vladali samostalno svojim dijelom. Zapad Europe bio je politički središnji, uprave su bile jedinstvene, teritoriji su bili unutar jednoga središta moći poput Pariza ili Londona. Pojednostavljeno rečeno, u zapadnim silama politička su središta velikih carstava bila istodobno i kulturna središta, dok u istočnim to nije bilo tako, odnosno na području gdje je boravila jedna etnička skupina bilo je više i političkih i kulturnih središta koja su se međusobno nadmetala. Zajedničko većini europskih država svakako su vladari koji se popularno danas opisuju kao prosvijećeni apsolutisti – monarsi koji su imali apsolutnu moć, ali i koji su vladali uz pomoć savjetnika i bili otvoreni za promjene ako su im one osiguravale jaču moć, gospodarski ili pak financijski napredak. S tim su povezane i mnoge reforme i gospodarski pravci koji se javljaju diljem Europe poput katedralizma, fiziokratizma i drugih intelektualnih kretanja.

2.2. Duhovno ozračje Hrvatske i Europe u osamnaestom stoljeću

Osamnaestomu stoljeću prethodi razdoblje baroka prožeto religioznim viđenjima, ratovima, uglavnom, sve je bilo intenzivno prožeto religioznim. Vodili su se vjerski ratovi, pisala su se književna djela s religioznom tematikom u kojima se ljude poziva na ispravan i siromašan život proveden u radu, poštenju i bojazni od zagrobnoga života. U takvim se djelima puno „plakalo“, kao što je to primjer s brojnim baroknim plačevima u hrvatskoj književnosti pisaca poput Gundulića i Đurđevića. Premda je bilo književnih djela i druge tematike, preteže religiozna. I kako je to uobičajeno s književnim razdobljima, odnosno stilskim formacijama, da se svako sljedeće na određen način suprotstavlja prethodnomu, što nikako ne isključuje i nadopunjavanje, tako je i razdoblje nakon baroka u jednom važnom smislu suprotstavljeno onomu koje mu prethodi. Riječ je naravno o prosvjetiteljstvu, a uz njega i klasicizmu. Za razliku od baroka, prosvjetiteljski su pisci, prisjetimo se samo Matije Antuna Relkovića i Andrije Kačića Miošića kao najpoznatijih, okrenuti životu na ovom svijetu. Okrenuti su čitatelju kojemu žele pomoći da poboljša životni standard, okrenuti su praktičnim stvarima u životu. Upravo je to najjednostavnije rečeno prosvjetiteljstvo.

Prosvjetiteljske su ideje k nama došle iz zapadne Europe. Do 18. stoljeća vladao je jedan apokaliptični pogled na svijet, stalno se čekao nekakav smak svijeta, a kako on nije dolazio, ljudi su ga prestali čekati i stvari su se počele mijenjati, posvjetovljene su. Te su ideje nastajale u znanosti, a iz znanosti su se počele širiti na druga područja.

Pod prosvjetiteljstvom razumijemo duhovnopovijesno strujanje koje se javlja od 80-ih godina 17. stoljeća i traje sve do u rano 19. stoljeće. To razdoblje karakterizira povjerenje u moć razuma, u ljudsku sposobnost da razmišlja i djeluje slobodno i razložno, vrijeme borbe protiv predrasuda na svim područjima znanja, religije i društva, prenošenje znanja na čovjeka i ovaj svijet, stvaranje načela da se svijet načelima razuma može poboljšati. U to se vrijeme, za razliku od prethodnoga, kritizira Crkva, religija, Biblija. Dvije se krajnosti javljaju – s jedne strane imamo vladare prosvijećene apsolutiste, a s druge zagovaranje prava svih ljudi, podupire se sloboda misli, tiska. Razmišljanja i znanstveni naponi usmjereni su na praksu,

otvaraju se sveučilišta i studiji kakvi dotada nisu postojali, reformiraju se škole, pišu se udžbenici iz praktičnih znanja itd. (Herrmann i dr. 1999).

Znanstvene se ideje šire, a organiziraju se i istraživanja usmjerena na praksu unutar institucija među kojima se posebno ističu one nastale iz talijanskoga humanizma te koje su se ubrzo povezale s prosvjetiteljskim pokretom, a to su znanstvene akademije i društva (Herrmann i dr. 1999). U tom pokretu svakako prednjači londonsko znanstveno društvo *Royal Society* utemeljeno 1662. godine.³⁶ U Njemačkoj je podupiratelj akademske misli bio veliki Leibniz koji je i osnovao Berlinsku akademiju 1700. godine. Bilo je pokušaja da osnuje i jednu takvu akademiju u Beču, ali ga je smrt spriječila u tome (Zöller i Schüßell 1997). Uz akademije 18. su stoljeće obilježila i takozvana čitalačka društva – važna pojava u prosvjetiteljstvu. Naime, kako se broj pismenoga stanovništva povećavao, povećao se i broj onoga napisanoga – knjiga, novina i časopisa. U tim bi se društvima okupili ljudi i pretplatili na novine ili časopis, a iz njih su se razvile knjižnice gdje se ljudi nisu sastajali samo radi uštede već i razgovora o pročitanom.

Vrlo zanimljiva pojava u 18. je stoljeću i vrtna arhitektura koja se posebno razvila u Engleskoj, otuda i ime engleski vrt, a među najpoznatijim arhitektima bili su William Kent, Charles Bridgman, Lancelot Brown, Humphry Repton i dr. (Black 2004). Engleski se vrt proširio po cijeloj Europi, pa je tako došao, doduše u 19. stoljeću, i do nas. Poznati su primjeri za to Arboretum Opeka (u Marčanu kod Varaždina), napravljen uz barokni dvorac, te park Maksimir, koji je u engleskom stilu dao urediti zagrebački nadbiskup Juraj Haulik.

A gdje je uopće počelo prosvjetiteljstvo? Iako se na to pitanje trebalo odgovoriti možda na početku ovoga poglavlja, odgovara se sada. Premda su prosvjetiteljske ideje potekle iz Engleske, naj snažniji su pečat prosvjetiteljstvu dali

³⁶ Ideje o znanstvenim zajednicama, akademijama, javljaju se puno stoljeća prije prosvjetiteljstva. Takve su zajednice u početku bile orijentirane na jezik i književnost, a poslije kako se prirodna filozofija razvija, počinju i ideje o znanstvenim zajednicama koje bi se bavile zapravo „egzaktnim“ znanostima. Više o tomu u Košutar i Tafra 2010. Veliki zagovornik i po nekima „idejni osnivač“ znanstvenih zajednica (kakvo je *Royal Society*) bio je poznati britanski filozof Francis Bacon. U svojim je djelima zagovarao pokuse, praktičnu spoznaju, izbacivanje zabluda i predrasuda u znanosti, a po njemu se sve to može postići u dobro organiziranoj znanstvenoj zajednici kakvu je opisao u svom djelu *Nova Atlantida*. Nakon njegove smrti po Europi su se otvarala brojna društva, znanstvena društva poput *Royal Society*, kakve je zamišljao i zagovarao (Kutleša 1996). Uz to, Bacon je bio i vrlo značajan za francuske enciklopediste. On se zalagao da sve znanje bude ujedinjeno i dostupno (Cravetto 2008a). O akademijama i njihovom utjecaju na razvoj narodnih jezika bit će riječi u sljedećim poglavljima.

Francuzi, odnosno francuski filozofi Montesquieu, Voltaire, Jean-Jacques Rousseau i dr. Oni u svojim djelima (*Duh zakona, Filozofska pisma, Društveni ugovor* i dr.) promiču ideje slobode, vjerske tolerancije, podjele vlasti, vjeru u razum i napredak, građansku jednakost, poštivanje privatnoga vlasništva. Sve te, a i mnogo drugih ideja, prenose se knjigama i novinama po salonima, akademijama duž Francuske i dalje po Europi (Carpentier 1999).

Posebnu zaslugu u širenju prosvjetiteljskih ideja, ali i ne samo ideja već znanja uopće imali su enciklopedisti. Cijeli je projekt *Enciklopedije* najprije zamišljen kao prijevod engleske *Cyclopaedie* Ephraima Chambersa objavljene 1728. godine. Prijevod je povjeren Denisu Diderotu koji je s „D'Alembertom napustio ideju o prijevodu i zamislio šire i sasvim novo djelo“ (Cravetto 2008a: 442). Projekt je započeo 1747, a prvi je svezak izašao 1751. godine. Uzori, kako je D'Alembert napisao u predgovoru, bili su im Bacon, Newton i Locke jer su oni „postavili prva načela znanja“ (Cravetto 2008a: 448). Pišući natuknice, enciklopedisti su se vodili borbom protiv predrasuda, promovirali su toleranciju, zagovarali su slobodu govora. Jedini je cilj znanja korisnost i čovjekova sreća, dvije glavne maksime prosvjetiteljskoga duha (Cravetto 2008a). Kako su bili kritički nastrojeni prema Crkvi, vjerskoj netoleranciji, političkim uređenjima, djelo je više puta doživjelo zastoje i zabrane, a uz to sve i suradnici su često napuštali projekt. Ipak, uza sve nedaće, na kraju je *Enciklopedija* izašla u 24 sveska sa 72 000 natuknica, 25 000 tablica, a na njoj je radilo ukupno 160 suradnika. Prvo je izdanje *Enciklopedije*, izvornoga naslova *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, završeno 1772. godine, a do 1789. bilo je već 6 izdanja diljem Europe (Cravetto 2008a). Na projektu su sudjelovali ljudi iz samoga vrha francuske znanosti – Diderot, D'Alambert, Voltaire, Rousseau i mnogi drugi.

Povoljnomu ozračju za „slobodno“ širenje prosvjetiteljskih ideja pogodovali su i prosvjetiteljski vladari zvani prosvijećeni apsolutisti. Među najpoznatijima su svakako dvoje „naših“, Marija Terezija i Josip II, zatim ruski Petar Veliki i Katarina Velika, pruski Fridrik Veliki, francuski Luj XIV, koji je vladao većinom u 17. stoljeću, no koji je imao snažan utjecaj na svoje europske kolege, i drugi. Ti su vladari vladali apsolutistički, no okupili su oko sebe intelektualce, pratili razvoj ideja i trudili su ih se primjenjivati provodeći reforme. Već su spomenute neke od njih, a

nama su najzanimljivije svakako one školske i gospodarske. Zašto gospodarske? Želeći popuniti carske blagajne, vladari su slušali svoje savjetnike, koji su pak promicali nove ideje. Da bi se gospodarstvo pokrenulo, neki su zagovarali fiziokratske metode, uglavnom, trebalo je unaprijediti poljoprivrednu proizvodnju, što se moglo obrazovanjem, pa su se pisali ili najčešće prevodili udžbenici iz različitih grana koji su trebali pridonijeti napretku. Pretpostavka za to je reforma obrazovanja. Isusovački je *Ratio studiorum* već duže vrijeme bio glavni obrazovni sustav, i u tom je smislu gajio neke možda već zastarjele ideje (prirodna se filozofija, unatoč mnogim nedostacima, još uvijek predavala po Aristotelu),³⁷ pa je to sve trebalo reformirati. Predložen je novi sustav, u Monarhiji *Ratio educationis*, no o tom više riječi u idućim poglavljima. Treba spomenuti kako su ipak isusovačke škole bile sklonije prihvatiti nova prirodoznanstvena shvaćanja za razliku od franjevačkih, dominikanskih i pavlinskih koje su sporije napuštale peripatetičku filozofiju. Marija je Terezija bila pod utjecajem svoga osobnoga liječnika Gerharda von Swietenena koji je došao na Dvor iz Leidena 1745. godine. On je bio i njezin glavni savjetnik za provođenje reformi, a kako je bio pristaša prosvjetiteljskih ideja, zauzeo se za modernizaciju školstva te je po njegovim uputama 1752. godine donesena naredba o temeljitoj reformi školstva *Vorschrift wegen künftiger Einrichtungen der humanistischen und pilosophischen Studien* (Dadić 2004).

Prosvjetiteljske su se ideje proširile po cijeloj Europi, a posebno intenzivno 60-ih godina 18. stoljeća. Cijelu je Europu zahvatio val razuma i duh koristi, a tomu se nisu protivili ni vladari, prosvijećeni apsolutisti poput Marije Terezije, Fridrika Velikoga, Petra Velikoga, Katarine Velike i drugih. Promicanjem i širenjem ideja narasla je želja za čitanjem, školovanjem, što je ubrzo rezultiralo brojnim školskim reformama, počeo se intenzivno razvijati periodični tisak, čitaonice, akademije i knjižnice. Razvoj publicistike bio je osobito snažan u Engleskoj i Njemačkoj, a u nekim se periodika tek počela javljati kao na primjer u Poljskoj gdje je u razdoblju od 30 godina izlazilo 88 novina i periodičnih časopisa, od čega 59 u Varšavi (Cravetto 2008a). I u Beču je već spomenuti Joseph von Sonnenfels počeo objavljivati 1765. godine *Der Mann ohne Vorurteil* (*Čovjek bez predrasuda*), dakle

³⁷ Spomenimo samo zabranu učenja o gibanju Zemlje iz 1616. koja će trajati sve do polovice 18. stoljeća, točnije do 1757. godine kada je Kongregacija kardinala s *Indeksa zabranjenih knjiga* izbrisala klauzulu kojom se zabranjuju sve knjige koje govore o gibanju Zemlje (Dadić 2004).

zamisli su se širile. Tisak se proširio i u Rusiji, a posebno ga je poticala carica Katarina Velika 60-ih godina kada je potpomogla osnivanje časopisa *Pomalo od svega(!)*.³⁸ Časopise su pokretali i Španjolci i Talijani (često bi akademije pokrenule svoj časopis), ali i drugi.

Na našem se prostoru također osjetila pojačana potreba za tiskom posebice nakon stagnacije uzrokovane političkim i gospodarskim neprilikama. Dotad su naši pisci knjige tiskali najviše vani, a mnogi nisu ni uspjeli tiskati. Dijelovi pod mletačkom upravom nisu imali svojih tiskara jer one nisu mogle konkurirati brojnim tiskarima u Veneciji. U 18. stoljeću u Veneciji je bilo tiskara koji su tiskali knjige na hrvatskom jeziku, a među najpoznatijima bio je „Bartolo Occhi koji se sam nazvao knighar *hervaschih kgnigh*“ (Stipčević 2003: 285). Jedan je od članova njegove obitelji osnovao i prvu tiskaru u Dubrovniku u kojoj je između 1783. i 1787. tiskano pedesetak knjiga na hrvatskom i talijanskom jeziku. I u Zadru su se otvorile tiskare u 18. stoljeću, ali nisu bile produktivne, prva prava tiskara otvorena je 1803. godine. Split nikad nije dobio svoju tiskaru unatoč nastojanjima mnogih. U kontinentalnim dijelovima situacija je s tiskom bila povoljnija još u prijašnjim razdobljama, a u 18. su stoljeću važnu ulogu u tiskanju knjiga na hrvatskom jeziku imale tiskare u Varaždinu, Zagrebu i Osijeku. U Osijeku su prvu tiskaru osnovali franjevci 1735, no prvu plodniju tiskaru otvorio je Ivan Martin Divald 1775, a ona je radila sve do 1862. godine. Do kraja 18. stoljeća u tim je dvjema tiskarama tiskano „oko 150 tiskopisa vjerskog, jezikoslovnog, povijesnog, prigodničarskog i sl. sadržaja“ (Stipčević 2003: 286). Na molbu Hrvatskoga kraljevskoga vijeća Mariji Tereziji u Varaždinu je 1773. bečki tiskar Ivan Tomo Trattner dobio privilegij da otvori tiskaru, u kojoj je u skladu s vremenom tiskao brojne knjige praktičnoga sadržaja poput ovčarstva, seoske medicine i dr. U Zagrebu tiskaru pokreće 1690. Pavao Ritter Vitezović, u 18. stoljeću tu postoji nekoliko tiskara, a potkraj stoljeća „proizvodnja knjiga u svim hrvatskim zemljama se industrijalizira i sve više zadovoljava potrebe svih društvenih slojeva za knjigom domaćih autora i na narodnom jeziku, odnosno za prijevodima vjerske i druge literature iz drugih jezika“ (Stipčević 2003: 288).

Kakva je bila dostupnost inozemnih knjiga u nas? Već se na nekim primjerima pokazalo da nas europske kulturne i znanstvene struje toga vremena nisu

³⁸ Sličan naslov nosi i Tadijanovićevo djelo gramatičko-leksikografskoga karaktera *Svaschta po mallo illiti krato sloxenye immenah, i ricsih u illyrski, i nyemacski jezik* iz 1761. godine.

zaobišle, što ćemo ovim radom često potvrđivati. Stipčević (2003) smatra da su inozemna izdanja lako dolazila do nas, a to zaključuje na temelju popisa knjiga iz privatnih i crkvenih knjižnica. Naposljetku, Venecija nije bila daleko, a tamo se moglo nabaviti gotovo sve što se tiskalo u Europi. Uz to, postojala je i knjižarska mreža pa su se knjige mogle naručiti i dovesti brodovima ili kopnenim putovima, ovisi otkud se naručivalo. Unatoč zabrani Crkve do nas su stigle i zabranjene knjige poput slavne *Enciklopedije* s kojom su stigle i ideje francuskih prosvjetitelja (Stipčević 2003).

Kao i u drugim zemljama diljem Europe, i u nas će se u 18. stoljeću pojaviti prve novine i listovi, doduše na latinskom i njemačkom, prvi pravi časopis na hrvatskom jeziku pojavit će se tek u 19. stoljeću – *Kolo* 1842, dok su prve novine na hrvatskom nešto ranije – *Kraglski Dalmatin* (1806). Godine 1772. u Zagrebu počinje izlaziti *Ephemerides Zagrabensis*, 1785. *Agramer deutsche Zeitung*, a 1789. i časopis *Kroatischer Korrespondent*³⁹. Imali smo i čitaonička društava, a prvo je osnovano u Zadru 1750. pod nazivom „Casino nobile“, potom je u Šibeniku osnovano 1774. „Società del Casino“ (Stipčević 2003).

Iako je 18. stoljeće oskudnije visoko vrijednim književnim djelima za razliku od prethodnih, to samo odražava duh vremena. Zlatno je razdoblje književnosti, poput renesanse i kasnije baroka, u nas prošlo. I kako je to Kombol dobro rekao, "osamnaesti je vijek nepoetičan; najpopularnijim je piscima toga doba na umu više korisna tendencija nego čista umjetnost. Dok je književnost sedamnaestog vijeka bila umjetnički njegovanija i savršenija, književnost je osamnaestog vijeka aktuelnija i popularnija" (Kombol i Novak 1996: 374). Prosvjetiteljstvo je vrijeme u kojem se, među ostalim, opjevava znanost i znanstvena dostignuća. Dobar je primjer naš Benedikt Stay, Dubrovčanin, koji je napisao dvije prirodnofilozofske poeme u kojima je opjevao Descartesovu i Newtonovu prirodnu filozofiju. Prvu je napisao u Dubrovniku 30-ih godina 18. stoljeća i poslao Boškoviću u Rim koji je djelom bio oduševljen. Poema je objavljena 1744. pod naslovom *Philosophiae versibus traditae libri sex*. Potom ga je Bošković pozvao u Rim gdje mu je Stay trebao pomagati oko

³⁹ Lipovčan (2006) naziva *Kroatischer Korrespondent* novinama koje su izlazile kratko u Zagrebu na njemačkom jeziku u doba prosvijećenoga apsolutizma. Uz njih poznate su i *Ephemerides Zagrabensis*, ali samo po imenu (Lipovčan 2006). Prvi časopis bio je *Agramer Theatar Jorunal* (1815).

nekim mjerenja, a kako su Newtonove ideje počele zasjenjivati Descartesove, Bošković i njegovi poznanici počeli su nagovarati Staya da opjeva i Newtona. To je i napravio 1752, djelo je naslovio *Philosophiae recentioris versibus traditae libri decem*, no kako je Bošković htio poemu popratiti komentarima, prva je knjiga izašla tek 1755, sljedeće tri 1760, a ostatak se otegao još i više jer Bošković nije stigao napraviti svoj dio, pa je na kraju ostatak objavljen 90-ih godina 18. stoljeća bez njegovih komentara (Dadić 2004). Iz toga se vidi kako su već 30-ih godina u Dubrovniku kolale tada najsvježije znanstvene teorije, a i da se o njima raspravljalo, razmišljalo, pa i pjevalo.

Dotaknuvši Boškovića, može se reći, donekle neopravdano kratko, koliko je nama 18. stoljeće bitno jer smo se tada možda jače nego ikad prije uklopili u europske kulturne tokove, naravno pritom ne želimo umanjiti važnost i dosege drugih postignuća, poput hrvatske renesansne književnosti koja se po umjetničkoj vrijednosti nalazi u samom vrhu europske renesansne književnosti. Što se znanosti pak tiče i upravo 18. stoljeća, Bošković je svojim teorijama došao u sam vrh fizike, odnosno tada prirodne filozofije. O njegovim teorijama neće ovdje naravno biti riječi, ali svakako treba spomenuti kako je on mario i za hrvatsku kulturu, jezik i književnost. Bio je članom, među ostalim, i rimske akademije *Arcadia* (Golub 2003, Košutar i Tafra 2010) i uvijek je održavao kontakte s obitelji i znancima iz Dubrovnika s kojima se dopisivao i koji su tako preko njega doznawali novosti iz drugih zemalja. Bošković je svojim radom zadužio ne samo hrvatsku i europsku već i svjetsku znanost.

Osamnaesto je stoljeće obilježilo i nekoliko vjerskih pokreta. Jedan od poznatijih bio je jansenizam⁴⁰, vjerski pokret koji je bio suprotstavljen isusovcima. Taj je pokret postigao iznimnu popularnost u 17. i 18. stoljeću, što pokazuje i činjenica da ga je Luj XIV. pokušao slomiti pa je gotovo podijelio katoličanstvo u Francuskoj. Velik je utjecaj imao u Habsburškoj Monarhiji, sklona mu je bila Marija Terezija, a i Eugen Savojski. Uz jansenizam utjecajan je i pijetizam, protestantski duhovni pokret koji je u 17. stoljeću pokrenuo luteranski teolog Phillip Jakob Spener. Postigao je veću popularnost u prvoj polovici 18. stoljeća. Temeljio se na pounutrivanju kršćanstva, okretanju dobrotvornim aktivnostima i odgoju. Pijetizam

⁴⁰ Pokrenuo ga upernski biskup Cornelius Jansen (1585–1638), prema njemu je i dobio ime, prešao je u veliki katolički pokret duhovne obnove.

je snažno podupirao Fridrik Vilim I. Bilo je još pokreta, a upravo je ta pluralnost pokrenula u jednoj mjeri i vjersku toleranciju.

Da se dovrši slika 18. stoljeća koja se ovdje pokušala dati tek u naznakama, spomenut ćemo neka imena koja sama za sebe dovoljno govore. Dakle, to je stoljeće u kojem, uz već spomenute Diderota, Voltairea, Boškovića i dr., živi i Immanuel Kant, vjerojatno jedan od najvećih njemačkih filozofa koji je prosvjetiteljstvo definirao kao „izlazak čovjeka iz malodobnosti koju je sam skrivio“ (Herrmann i dr. 1999). To je i stoljeće u kojem žive i djeluju književni teoretičar i jezikoslovac Johann Christoph Gottsched, Karl Wilhelm von Humboldt, August Wilhelm von Schlegel, Hegel, Hölderlin, Goethe, Lessing, Johann Gottlieb von Herder, Alexander von Humboldt, Johann Christoph Adelung, Friedrich von Schiller i drugi. Poznato po mnogim velikim umovima koji su živjeli i radili u tom stoljeću (ili cijeli život ili barem dijelom), to je stoljeće ostalo obilježeno i njihovim djelima. Tada se polako utemeljuju mnoge znanstvene discipline u današnjem smislu poimanja znanosti, među njima i arheologija. Naime, u Njemačkoj živi Johann Joachim Winckelmann, osnivač moderne arheologije i povijesti umjetnosti, s najpoznatijim djelom *Geschichte der Kunst der Altermums*. Osnivanje moderne arheologije nije zaobišlo ni nas. Još od renesansnih početaka arheoloških interesa do 18. stoljeća traje ozbiljno zanimanje za tu granu. Vode se mnogobrojne rasprave o lociranju rimskih nalazišta, a neke od najpoznatijih u 18. stoljeću vode Andrija Blašković i otac hrvatske moderne arheologije Matija Petar Katančić, koji je možda nama poznatiji po prvom tiskanom prijevodu *Biblije*.⁴¹

Prilično je jak napredak u prirodnim znanostima, pogotovo kad se počela primjenjivati eksperimentalna metoda. To je stoljeće u kojem živi Antoine Lavoisier, otac moderne kemije. William je Brownrigg istraživao kemijska svojstva plinova, Joseph je Black otkrio ugljikov dioksid, Henry Cavendish vodik, Joseph Priestley je otkrio veći broj plinova, bavio se i elektricitetom, a zanimljivo je da je uz rad u prirodnim znanostima, radio i na pedagogiji te je napisao i englesku gramatiku (*The Rudiments of English Grammar*, 1761) po kojoj je bio prilično popularan.⁴² Tada još

⁴¹ Andrija Blašković i Matija Petar Katančić vode raspravu o lociranju rimske Andautonije. U raspravi je pobijedio Matija Petar Katančić (Tomičić i Košutar 2006).

⁴² O tome će više riječi biti u sljedećim poglavljima, a tim se temama posebno bavila Mitchell 2001. U tom vremenu još se uvijek pojam *homo universalis* može primijeniti na učenjaka, a zadnjim se takvim smatra Johann Wolfgang Goethe. Nije bilo neobično da se čovjek bavi s nekoliko stvari koje su u

uvijek nije bilo toliko neobično da postoje polihistori, da znaju od svega pomalo, a zadnji je *homo universalis* bio Johann Wolfgang Goethe. Uz kemiju⁴³ napreduju i ostala područja, pojavljuju se brojne tehničke novine u tekstilnoj industriji (otuda i snažan razvoj manufaktura), a i James je Watt 1765. izumio parni stroj. Rađaju se prve ekonomske teorije, a najpoznatiji je po tome Adam Smith. Njega spominje Josip Šipuš, student statistike i političkih znanosti u Göttingenu, koji u Vrhovčevoj tiskari u Zagrebu objavljuje djelo *Temelji žitne trgovine*. To nam je djelo posebno zanimljivo jer Šipuš spominje Smitha u njoj, ali ne i autore koji su u tom polju vrijedili kao službeni autoriteti u Habsburškoj Monarhiji poput Sonnenfelsa i drugih. Filozofi propagiraju utilitarizam – zagovaranje djelovanja koje proizvodi najveću moguću sreću, a u tim idejama prednjači Jeremy Bentham kojega u 19. stoljeću nasljeđuje John Stuart Mill.

Događanja koja su se zbila na ostalim područjima prilično su se snažno odrazila i na jezikoslovlje. Iako je kao znanstvena grana tada još uvijek bila u začecima, o jezikoslovnoj misli može se govoriti od ranijih vremena, a posebice od antike. Razlog snažnoga utjecaja ostalih područja na promjene u jezikoslovlju leži u činjenici što je tada još uvijek sve međusobno povezano, što ne postoje odijeljene znanosti. U tom smislu na jezikoslovne teorije i razmišljanja o njoj utječu i filozofska razmišljanja. U to vrijeme u jezikoslovlju vlada tzv. logička koncepcija jezika. To je nasljeđeno iz prošlih razdoblja, a najvažniji je primjer takva razmišljanja Port-Royalova *Grammaire générale et raisonnée*⁴⁴ iz 1660. godine Claudea Lancelota i Antoineta Arnaulda. Ta je gramatika imala velik utjecaj u 18. stoljeću na izradu tzv. univerzalnih gramatika (Ivić 2001a). Velik utjecaj na univerzalizaciju gramatike i logičko promatranje jezika imali su francuski racionalisti još od Descartesa. I kako su

današnje vrijeme potpuno nespojive. Tako je i hrvatski Relković, inače vojnik, velik prosvjetitelj, kulturnjak, autor najpoznatijega hrvatskoga spjeva u 18. stoljeću, autor i velike dvojezične gramatike koju je napisao na preko pestotinjak stranica, a da ne spominjemo i prijevode s francuskoga. To ne znači da je Relković bio neka iznimka, dapače, ta je raznolikost bila sveprisutna. Mitchell (2001) spominje nekoliko engleskih jezikoslovaca iz 18. stoljeća koji su pisali gramatike, ali i radove o poljoprivredi ili uzgoju pčela kao Samuel Hartlib, ili na primjer Joseph Priestley, poznati kemičar, ali i autor djela *The Rudiments of English Grammar* (1761). Možda je upravo ta širina zanimanja autorâ odgovorna za sam sadržaj njihovih jezikoslovnih djela.

⁴³ I Hrvati su se okušali u kemiji i ondašnjim prirodnoznanstvenim istraživanjima. Posebno se u tome isticao Josip Franjo Domin (1754–1819), profesor prirodnih znanosti u Györu, Pečuhu i Pešti, koji je dao prilog istraživanju flogistonske teorije (usp. Paušek-Baždar 1988). Više o kemiji u Hrvata u doba prosvjetiteljstva usp. Paušek-Baždar 2012.

⁴⁴ Na hrvatski je jezik tu gramatiku preveo, priredio i kometarima popratio Vojmir Vinja, a izdao ju je Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje 2000. godine pod naslovom *Opća i obrazložena gramatika*.

u filozofijskoj tradiciji gotovo oduvijek bili suprotstavljeni racionalisti i empiristi, a koje su u to vrijeme vrlo pojednostavljeno rečeno predstavljali Descartes s jedne strane i britanski filozofi s druge, tako je i u jeziku postojao racionalistički pristup poput onoga u Port-Royalovoj gramatici. No, i britanski su empiristi također utjecali na jezikoslovlje. Prema njihovu utjecaju u Engleskoj se javio sasvim novi interes – interes gramatičara za govoreni jezik (Ivić 2001a). Javlja se zanimanje za podrijetlo jezika posebice kod Herdera (*Über der Ursprung der Sprache*, 1772). Svijest o narodnim jezicima javila se otprije, no sada se javlja i jak patriotizam. Odgovarajući na ta pitanja, razni jezikoslovci govore svojim jezicima u prilog. Njemački su jezikoslovci tvrdili da je njemački među najstarijim jezicima (Von Polenz 2000), drugi opet da je baš njihov jezik najstariji poput Nizozemca Goropiusa Becanusa koji je tumačio da su se svi jezici svijeta razvili upravo iz nizozemskoga (Ivić 2001a). Počeli su se otkrivati različiti jezici, poticale su se izrade raznih rječnika, no najvećim se jezikoslovnim otkrićem smatra upravo otkriće sanskrta. Tada počinju sanskrtološka istraživanja, a u to vrijeme u njima prednjači William Jones. No i Hrvati su se istaknuli u tom području. Upravo je gradišćanski Hrvat Filip Vezdin napisao prvu objavljenu gramatiku sanskrta *Sidharubam seu gramatica samscrdamica* 1790. godine. Tako je 18. stoljeće zapravo pripremila europsku lingvistiku za moderna povijesno-poredbena lingvistička istraživanja koja će u sljedećem stoljeću započeti Franz Bopp, osnivač poredbene gramatike.⁴⁵

Sva su se duhovna strujanja i tok misli širili obrazovanjem. Osamnaesto je stoljeće poznato i po školskim reformama, posebice u Habsburškoj Monarhiji. Da bi prosvijećeni vladari postigli i proveli sve reforme koje su zamislili, trebalo je obrazovati narod. To sve, naravno, nije učinjeno preko noći, ali promjene su se počele događati. Školstvo je tražilo i udžbenike, a kako se širio sloj ljudi koji su se obrazovali, bili su potrebni i udžbenici na narodnim jezicima, što će se pokazati dalje u tekstu. Vladaru nije bilo važno da čovjek iz naroda zna latinski, bilo mu je važno da zna proizvesti proizvod, da mu urod bude dobar i slično. To je pak tražilo knjigu na narodnom jeziku. Iako donekle i neizravno, postupci su vladara imali i velik utjecaj na razvoj narodnih jezika, čak i kad to nije bilo u prvom planu, no o tome više u idućim poglavljima.

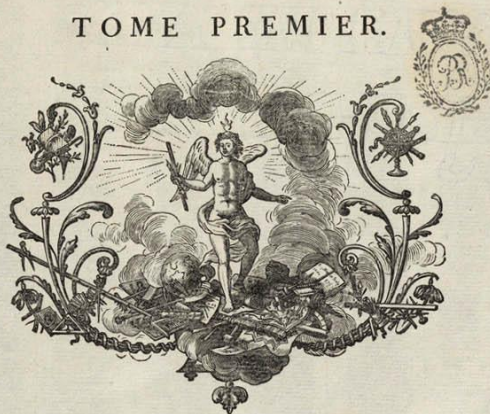
⁴⁵ Ovdje je jezikoslovna misao u 18. stoljeću samo kratko ocrтана, više o tome u sljedećim poglavljima.

ENCYCLOPÉDIE,
O U
DICTIONNAIRE RAISONNÉ
DES SCIENCES,
DES ARTS ET DES MÉTIERS,
PAR UNE SOCIÉTÉ DE GENS DE LETTRES.

Mis en ordre & publié par M. *DIDEROT*, de l'Académie Royale des Sciences & des Belles-Lettres de Prusse; & quant à la PARTIE MATHÉMATIQUE, par M. *D'ALEMBERT*, de l'Académie Royale des Sciences de Paris, de celle de Prusse, & de la Société Royale de Londres.

*Tantum series juncturaque pollet,
Tantum de medio sumptis accedit honoris!* HORAT.

TOME PREMIER.

A PARIS,

Chez { *BRIASSON*, rue Saint Jacques, à la Science.
DAVID l'aîné, rue Saint Jacques, à la Plume d'or.
LE BRETON, Imprimeur ordinaire du Roy, rue de la Harpe.
DURAND, rue Saint Jacques, à Saint Landry, & au Griffon.

M. DCC. LI.

AVEC APPROBATION ET PRIVILEGE DU ROY.

Slika 1. Naslovnica prvoga sveska *Enciklopedije*

3. HRVATSKO ŠKOLSTVO U OSAMNAESTOM STOLJEĆU⁴⁶

3.1. Školstvo pod crkvenim redovima

Više je razloga zbog kojih se u ovom radu obrađuje školstvo stoljeća čije je jezikoslovlje glavna tema. Jezikoslovlje je bilo dio obrazovanja u prijašnjim stoljećima. Kad se o jeziku govorilo, kad se o jeziku ozbiljno pisalo, bilo je to uvijek povezano s obrazovanjem. Prva je naša gramatika nastala kao školski priručnik, odnosno da bi redovnici isusovci naučili jezik puka onih krajeva u koje su išli u misije. I poslije će naše gramatike biti priručnici koji će se koristiti u školama i po kojima će profesori učiti nekoga neki jezik, u našem slučaju obično latinski, talijanski, njemački ili hrvatski, ako se radilo o priručniku napisanu za strance koji hrvatski žele naučiti. Rječnici su se priređivali za potrebe škola. Uopće, sve ozbiljno razmišljanje, pa potom i pisanje o jeziku i samo jezikoslovlje razvilo se u neposrednom dodiru sa školstvom. S druge strane, može se reći da je većina europskih ideja koje su utjecale na duhovno ozračje bilo kojega razdoblja naše prošlosti došla upravo preko školstva, a detaljnije će se to oprimjeriti dalje u tekstu.

Mnogi su naši intelektualci u prošlosti odlazili u inozemstvo na studij, iz habsburškoga dijela najčešće u Beč, Graz i Trnavu,⁴⁷ a oni iz mletačkoga dijela u talijanske gradove poput Rima, Padove, Bologne i drugih. To je bilo opravdano zbog nepostojanja visokih škola na našim prostorima, no to se s vremenom promijenilo. Gdje su naši ljudi mogli dobiti početnu naobrazbu, a gdje višu i visoku na našim prostorima te kako je to izgledalo u 18. stoljeću, tko je škole vodio i kako, pokazat će se dalje u tekstu.

⁴⁶ Vrijedni istraživači povijesti hrvatskoga školstva prilično su detaljno obradili ovu temu. Njihovi su radovi poslužili za ovaj prikaz našega onodobnoga školstva. Od istraživača treba u prvom redu spomenuti nezaobilaznoga Antuna Cuvaja i njegov veliki projekt *Grada za povijest školstva kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas* koji je izišao u jedanaest svezaka. U izradi su ovoga poglavlja korišteni radovi i drugih autora, osobito Franje Emanuela Hoška i Mije Korade za navođenje povijesnih podataka.

⁴⁷ Više o tome donosi Ladić (1992).

Iako su se u prethodnom poglavlju iznosili povijesni geopolitički podaci, za nekima od njih posegnut će se opet ovdje jer su oni bitni za razumijevanje ove teme s obzirom na to da je i geopolitika utjecala na naše školstvo. Teritorij je današnje Hrvatske u to vrijeme bio podijeljen između različitih uprava, odnosno između različitih država. Uprave su se tih država razlikovale, pa se tako razlikovalo i školstvo pod njima. Uz te razlike školstvo se 18. stoljeća na području današnje Hrvatske kronološki jednostavno može podijeliti na dva dijela. Prvi dio vrijedi službeno do 1773. kada se ukida isusovački red, a drugi počinje službeno 1774, odnosno 1777. Ideje se drugoga neslužbeno počinju osjećati već od sredine 18. stoljeća, odnosno šezdesetih godina i prosvjetiteljskim reformama prosvijećene vladarice Marije Terezije. Ta će se dva dijela obraditi kronološki, dakle početak će se s prvim razdobljem.

Školstvo je do državnoga preuzimanja bilo u rukama svećenika, odnosno redovnika. Različiti redovi koji su boravili na našim prostorima poučavali su puk, a prije svega buduće svećenike. Prvi su doveli školstvo na naše tlo benediktinci u 9. stoljeću u samostanu u Rižinicama, a poslije u srednjem vijeku dolaze i ostali crkveni redovi. U nas su najpoznatiji redovi dominikanski, franjevački, pavlinski, isusovački, a brojni su i ženski redovi. Najvažniji su crkveni redovi u 18. stoljeću za školstvo franjevci i isusovci, te dominikanci, pavlini i pijaristi. Postojale su, kao i danas, osnovne, srednje i visoke škole, no sustav se ipak razlikovao. Uz franjevačke, dominikanske i druge samostane obično je postojao neki oblik pučke škole u kojoj su redovnici učili djecu čitanju i pisanju te kršćanskomu nauku. To je vrijedilo za cijeli teritorij današnje Hrvatske. Velik zamah reformacije u Europi potaknuo je održavanje Tridentskoga sabora (1545–1563) i rasprave o katoličkoj obnovi. Donesena je, među ostalim, odluka da župe moraju pružiti vjernicima kršćanski nauk i početke pismenosti, a provedba je te odluke bila prva organizacija pučkoga školstva u nas. U 17. i dalje u 18. stoljeću broj je pučkih škola porastao, a najčešće ih osnivaju župnici. Djecu poučavaju obično učitelji, koji uz to rade i kao orguljaši, kantori i zvonari u crkvama. Taj oblik školstva često nije bio trajan i redovit, a ovisio je o materijalnim mogućnostima župe, broju učenika i o ostalome. Podatke o tome donose kanonske vizitacije, a i drugi sekundarni izvori. Tako na primjer Šundrica (1962/63) donosi opis osnovne škole u Trpnju prema podacima iz sudskih spisa iz jednoga slučaja neplaćanja pouke. Iz toga spisa autor doznaje imena kapelana koji su

poučavali djecu te da su postojale dvije škole, naime *mala skula* i *skula od mise*. U prvoj se učilo čitanje, pisanje, računanje i osnove latinske gramatike, a druga je škola pripremala svećenike te Šundrica pretpostavlja da se radilo o kombinaciji gimnazije i teologije, a *skula od mise* zvala se i *skula od gramatike*. Prema tomu primjeru Šundrica zaključuje kako se školske prilike poput trpanjskih mogu pronaći i drugdje, odnosno da vrijede za čitav teritorij.⁴⁸ Mnogi samostani, posebno franjevački, dominikanski i pavlinski, nude osnovno obrazovanje za buduće redovnike. U tome se razlikuju isusovci koji su svoje škole usmjerili na srednje i visoko školstvo, no koji su po potrebi organizirali i osnovno školstvo ako na području na koje su došli ono nije postojalo.

Obrazovala su se i ženska djeca ponajprije u brojnim ženskim samostanima. Klarise su odgajale plemićke kćeri, u gradovima su redovnice poučavale djevojčice i djevojke u osnovnom obrazovanju i prikladnim vještinama. U obrazovanju ženske djece osobito su važno mjesto imale uršulinke koje su osnovale prve javne škole za žensku djecu. One su 1703. došle u Varaždin i otvorile pučku djevojačku školu, koja za vrijeme Marije Terezije postaje preparandija za školovanje učiteljica. Zanimljivo je da je u toj školi nastavni jezik bio njemački, ali se po naredbi vizitatora Nikole Gothala 1714. godine počeo učiti i hrvatski. Prva javna djevojačka škola otvorena je u Zagrebu tek 1789. godine (Hoško 2003). Kao i u muškim samostanima, i u ženskim se, ponajprije benediktinskim samostanima, davala prva pouka ženskoj djeci. U njih su na pouku dolazile ne samo buduće redovnice već i ostale djevojke izvana koje su tako dobivale u samostanima „osnove pismenosti, učile vjeronauk, ručni rad i dr.“ (Palac 1994: 87). Prema Nataliji Palac (1994) upravo je dolazak uršulinki u Varaždin najvažniji trenutak za razvoj ženskoga školstva u Hrvatskoj. Jedan od razloga zašto je pedagoško djelovanje toga samostana toliko važno jest činjenica da takvih zavoda u kontinentalnoj Hrvatskoj nije bilo, odnosno uršulinski je bio jedini. Red je bio dobro organiziran i od dolaska u Varaždin tijekom stoljeća razvila se ustanova s više škola. Od 1777. u samostanu djeluje Javna glavna djevojačka škola kao jedina u Hrvatskoj. Iako su imale svoja Pravila o odgoju (*Règlements des Ursulines*), provele su i školsku reformu Marije Terezije *Ratio educationis*.

⁴⁸ Mnogo potvrda tomu donose i Hoško (2003) te Hoško i Korade (2003).

Srednje obrazovanje nudili su redovnici u samostanima za buduće redovnike, ali i za vanjske dječake. Prvom se srednjom školom u Hrvatskoj smatra pavlinska u Lepoglavi otvorena 1503. godine.⁴⁹ Radila je s prekidima do 1637. godine kada su isusovci otvorili gimnaziju u Varaždinu. Srednje su škole na našem teritoriju u 18. stoljeću držali isusovci, franjevci, pavlini, pijaristi, a postojale su i sjemenišne škole. Srednje su se škole nazivale i gramatičkima školama, a i latinskima zbog dominantnoga klasičnoga obrazovanja i latinskoga jezika (Munjiza 2009). Postojala su dva sustava – franjevački i isusovački. Franjevačke gramatičke škole trajale su tri, odnosno četiri godine, a imale su dosta dodirnih točaka s isusovačkima. Pojavile su se nakon Tridentskoga sabora i djelovale su uglavnom do sredine 18. stoljeća. Vođene su prema franjevačkom sustavu *Ratio studiorum* iz 1606. godine. U njihovim se gimnazijama inzistiralo na učenju latinskoga jezika te su učenici prvoga razreda usavršavali čitanje i pisanje, u nastavi su rabili tablice za učenje alfabeta ili slovnice, a uz to su čitali psalme i životopise svetaca iz časoslova (Hoško i Korade 2003). Učenici drugoga razreda zvali su se donatistima jer su učili gramatiku prema Donatu i Alvaresu. Učenici trećega razreda čitali su Ciceronova djela i koristili se latinskim rječnicima.⁵⁰ Ne treba naglašavati koliko su franjevci važan dio hrvatske kulture, a to su pokazali i u doprinosu razvoja hrvatskoga književnoga jezika. Koristeći se europskim udžbenicima, došli su na ideju napraviti vlastite kako bi učenici mogli što bolje učiti. Tako su dva franjevca početkom stoljeća napravila dvije prerade Alvaresove gramatike, i to Toma Babić sa svojim djelom *Primma grammaticae institutio pro tyronibus Illyricis accomodata*, 1712, a već sljedeće i Lovro Šitović s djelom *Grammatica Latino-Illyrica*, 1713. Iako neki stariji autori poput Frankovića (1958) pišu da su se njihove gramatike počele koristiti tek krajem stoljeća, teško je u to povjerovati jer je Šitovićeva do kraja stoljeća imala čak tri izdanja, a Babićeva dva do polovice stoljeća. Obje su gramatike prerade Alvaresove, što je vrlo važan pokazatelj uklopljenosti u europski kulturni krug, a njima se nisu koristili samo franjevci već i isusovci (Korade 1997). Franjevci su bili i drugi pisci

⁴⁹ Svi autori navode da je prva javna gimnazija pavlinska otvorena u 16. stoljeću. Bilo je i starijih srednjih škola poput dominkanskih u Zadru, no samostanske su škole obično bile zatvorenoga tipa, odnosno nisu bile otvorene za svjetovne mladiće. Tek isusovci otvaraju prve prave javne škole.

⁵⁰ O tome svjedoče i popisi knjiga koje su se naručivale za škole poput Donatove i Alvaresove gramatike, Kalepinovi rječnici i dr. (Hoško i Korade 2003).

jezičnih priručnika toga vremena poput Blaža Tadijanovića i Marijana Lanosovića, dvojice slavonskih gramatičara 18. stoljeća.

Za školstvo su od svih crkvenih redova najvažniji isusovci jer su, među ostalim, prvi uveli javne škole, što nije bilo slučajno. Drugi razlog zbog kojega su najvažniji njihov je *Ratio atque institutio studiorum* – „skup praktičnih pravila za organizaciju i odgojno-školski postupak u kolegijima“ (Korade 1997: 21) koji su objavili 1599. godine.⁵¹ Gimnazija je imala šest razreda (četiri gramatička i dva humanistička) i nudila je opću izobrazbu, što je u to vrijeme značilo klasične jezike i književnost te društvene spoznaje preko temelja iz povijesti, zemljopisa i matematike, te filozofiju u tri tečaja logike, fizike i metafizike (Korade 1997).⁵² Nastavni je jezik bio materinski u nižim razredima dok se latinski nije posve svladao. Važno je napomenuti da je takav sustav tada postojao u svim isusovačkim školama u Europi (a i svijetu gdje su isusovci boravili kao misionari), što znači da su naši učenici učili jednake stvari kao i oni u drugim zemljama. Tako su se u kolegijima upotrebljavali udžbenici kao i na drugim europskim učilištima poput Alvaresove gramatike za latinski jezik, Gretscherove za grčki jezik itd. Naši su profesori priređivali te udžbenike na hrvatskom jeziku. Za potrebe isusovačkih škola nastao je Habelićev hrvatsko-latinski rječnik iz 1670, Sušnik–Jambrešićev latinsko-hrvatsko-njemačko-mađarski iz 1742, a Mulih je pripremao početnicu na kajkavskom i štokavskom (Korade 1997). Latinsku su gramatiku u 18. stoljeću predavali po već spomenutim Alvaresovim preradama, djelima franjevac Tome Babića i Lovre

⁵¹ Na tom su sustavu isusovci radili nekoliko desetljeća. Nastanak isusovačkoga *Ratio studiorum* obradio je posebno Vanino (1939).

⁵² Franković (1958) opisuje da se gimnazija dijelila na niži i viši dio. Niži je bio latinska škola, gimnazija, s pet razreda (u prva tri se učila gramatika, u četvrtom „humanitas“, a u petom retorika). Viši se zvao akademija i imao je dva razreda: filozofiju i teologiju. Isti autor govori da isusovci „nisu trpjeli materinski jezik u školama, progonili su svaku slobodnu misao i sav svoj rad podređivali su interesima svoga vojnički organiziranoga reda“ (str. 41). Njegova tvrdnja djeluje pretjerano i teško je u nju povjerovati. Ima li se na umu samo činjenica da je prva gramatika hrvatskoga jezika nastala u isusovačkom redu, dovoljno je rečeno da se Frankovićeva tvrdnja ne shvati ozbiljno. O isusovačkoj nastavi i nastavnom jeziku više donosi Vanino (1969). Prema Vaninu (1969) isusovci nastoje oko četiriju stvari. To su: znanstveni rad, apostolat s mladima, vanjske misije i socijalni apostolat. Upravo je Emanuel Alvares, autor gramatike koja će doživjeti mnogobrojne prerade kod mnogih naroda tijekom stoljeća, bio isusovac, bio je i naš Josip Ruđer Bošković i mnogi drugi. Da su isusovci zatirali svaku slobodnu misao, ne bi mogli odgojiti Boškovića, jednoga od najznačajnijih europskih znanstvenika 18. stoljeća koji se, među ostalim, snažno zalagao za prihvaćanje heliocentričnoga sustava. Hoško (2003) opisuje da je prema *Ratio studiorum* nastava u gimnaziji trajala šest godina. Niža gimnazija imala je četiri razreda (*parva, principia, grammatica, syntaxis*), a viša još dva razreda (*poesis, rhetorica*). Latinski je bio nastavni jezik u višim razredima, učenici su učili i grčki jezik, te rimsku književnost, antičku povijest, geografiju, vjeronauk, a učio se i narodni jezik jer su klasične tekstove prevodili, a narodni je jezik bio nastavni u nižim razredima.

Šitovića. Treba reći da je školovanje kod isusovaca bilo besplatno za učenike, a financirali su se iz različitih zaklada i darovima dobročinitelja.

Prvi su isusovci došli u nas u Zagreb, i to 1606. godine, a već su iduće godine otvorili gimnaziju. Nakon Zagreba otvorili su gimnazije u Rijeci (1627), Varaždinu (1636), Dubrovniku (1658), Požegi (1698), Osijeku (1728).⁵³ Isusovci su pokrili gotovo čitav teritorij osim u mletačkom dijelu, Dalmaciji, Istri i Boki, gdje im mletačka vlast nije dopuštala da otvore kolegij. Splitska je općina 1717. godine donijela odluku o otvaranju javne škole te su pozvali isusovce, no Mlečani im to nisu dopustili, a na cijelom našem teritoriju koji je bio pod mletačkom upravom za njihove vlasti nije bilo isusovačkoga kolegija (Dadić 2004). Razloge tomu treba tražiti u mletačkom zapostavljanju istočne obale Jadrana u prosvjetnom smislu. Njima nije odgovaralo da ovdje imaju obrazovano stanovništvo, osim ako im to nije donosilo neku korist.

Ne smiju se zanemariti ni brojne sjemenišne škole. One se također počinju otvarati nakon Tridentskoga sabora. Sjemenišne su škole bile konvikti sa srednjom i visokom školom. To je prvi potaknuo biskup Juraj Drašković koji je i sam sudjelovao na Saboru. Tim su povodom otvorene biskupijske sjemenišne škole u Zagrebu, Varaždinu, Hvaru, Splitu, Zadru, Poreču, Puli, Trogiru i drugdje, i to kao škole za latinski kler, a postojala su i sjemeništa za glagoljaše u Zadru, Krku i Priku kod Omiša (Hoško i Korade 2003). Treba spomenuti zadarskoga nadbiskupa Vicka Zmajevića (1670–1745) koji je vrijedno radio na ujedinjenju Istočne i Zapadne crkve nastojeći preko osnivanja hrvatskoga sjemeništa u kojem će se učiti staroslavenski jezik i glagoljica pridobiti pripadnike Istočne crkve na uniju (V. Babić 2002). No, to mu nije bio jedini razlog. U okolici Zadra bilo je puno župa u kojima se upotrebljavao hrvatski jezik, a oni koji su završili latinsku školu nisu mogli preuzeti službu u tim župama. Potaknut time, Zmajević je marljivo radio na osnivanju te škole, no sam nije doživio otvaranje. Sjemenište je otvorio Zmajevićev nasljednik Mate Karaman 1748. godine i nazvao ga *Ilirsko sjemenište Zmajević* (V. Babić

⁵³ Godine se otvaranja pojedinih škola u autorâ ne podudaraju (usp. Franković 1958, Korade 1997, Hoško 2002, Hoško 2003, Hoško i Korade 2003, Munjiza 2009). To se može pripisati tomu što su se škole otvarale postupno, nisu odjednom otvorili sve razrede, već je to trajalo, škole su često radile s prekidima, a i postupno su dobivale neke povlastice, te netko može računati da je neka škola počela raditi jedne godine, iako je te godine imala tek dva razreda, a drugi tek kad se otvorio kolegij itd. Ovdje se godine donose prema Koradi (1997).

2002).⁵⁴ I splitski je nadbiskup Stjepan Cosmi 1700. osnovao u Splitu sjemenište koje je sadržavalo sve stupnjeve nastave, a u tom su se sjemeništu školovali mnogi splitski intelektualci (Dadić 2004).

Još je jedan novi red ostavio značajan trag u našem školstvu. Riječ je o pijaristima (*Fratres scholarum piarum*) koje je u Hrvatsku 1755. iz Austrije dovela Marija Terezija. Dodijeljeno im je imanje Marča, a djelovali su i u Koprivnici i Bjelovaru gdje su otvorili i gimnaziju. Vodili su latinsku školu na njemačkom jeziku s dijelovima nalik realkama koje će se javiti poslije. Otvorit će i nižu gimnaziju u Karlovcu, a naslijedit će i dubrovačku gimnaziju nakon ukinuća isusovaca.

Iako su zbog nedostatka visokih učilišta na našem teritoriju mnogi naši ljudi odlazili na studij u inozemstvo, s vremenom su se ona počela otvarati i u nas, a posebno nakon Tridentskoga sabora. No, pohvalna je činjenica da smo prvo učilište, odnosno sveučilište imali dosta rano. Riječ je o sveučilištu u Zadru u kojem već 1396. godine dominikanci drže studij filozofije i teologije, a 1553. njihovno generalno učilište dobiva pravo podjeljivanja akademskih naslova (Krasić 1997, Hoško 2003). I lepoglavsko je pavlinsko središte, nakon dopuštenja pape Klementa X. da pavlini organiziraju sveučilišnu nastavu, postalo generalno učilište, a prvi su doktori teologije proglašeni 1683. godine (Hoško i Korade 2003). Franjevci također dobivaju generalno učilište u Dubrovniku 1664, a slična je situacija bila i u kontinentalnom dijelu. Poznat je i posebno važan zagrebački franjevački centar od 1670. s dvogodišnjom nastavom filozofije i četverogodišnjom teologije, što je bila prva cjelovita ustanova za izobrazbu svećenika u Zagrebu.⁵⁵ Franjevačka učilišta filozofije pojavljuju se i u južnoj Hrvatskoj nakon oslobođenja od Osmanlija, i to u Šibeniku, Makarskoj, Sinju i drugdje (Hoško 2003).

Najvažniji doprinos što se tiče visokoga školstva u Hrvatskoj opet su dali isusovci, iako se nikako ne smije zanemariti vrijedan rad ostalih crkvenih redova. Isusovci su došli u Zagreb 1606, i već su 1633. počeli predavati teologiju u dvije školske godine, a četverogodišnji su fakultetski program teologije prihvatili 1746. godine. No, 1662. godine otvorili su filozofsku katedru, a 1669. dobila je isusovačka akademija prava i povlastice sveučilišta od cara Leopolda I. Iako akademija nije

⁵⁴ Franković (1958) donosi podatke da se u sjemeništu učio hrvatski jezik i da je postojao profesor za „ilirski jezik“.

⁵⁵ Više o tome piše Hoško (2002).

provodila sva dobivena prava, Leopoldova se povelja smatra utemeljenjem prvoga hrvatskoga sveučilišta u kontinentalnoj Hrvatskoj (Hoško 2003).

Program je visokih škola slijedio isusovački *Ratio studiorum* prema kojemu je nastava filozofije trajala tri, odnosno dvije godine. Na prvoj se predavala logika i matematika, na drugoj fizika, a na trećoj metafizika s teodicejom i etikom. U tom su slijedili Aristotelovu peripatetičku filozofiju i svijet objašnjavali Aristotelovom fizikom. Ne mogavši zanemariti napredak u tom području, u kojem se posebno istaknuo naš veliki znanstvenik Josip Ruđer Bošković, u nastavu su filozofije u drugoj polovici 18. stoljeća, poslije ukinuća crkvene zabrane nauka o gibanju Zemlje, počeli uvoditi Kopernikova učenja, a Boškovićevim posredovanjem počeo se u nas prihvaćati i njutonizam (Dadić 2004). O ulasku novih ideja u prirodnoj filozofiji svjedoče i naslovi rasprava koje su vodili te objavljivali, a iz kojih je jasno vidljivo da je postojao interes za Descartesovu i Newtonovu filozofiju, kao što je to bilo i u drugim dijelovima Europe.⁵⁶

Nastava teologije trajala je četiri godine, pavlini i isusovci slijedili su isusovački *Ratio studiorum*, a franjevačka učilišta franjevački *Ratio studiorum*, koji je bio nešto izmijenjen u Provinciji sv. Ladislava. Posebno je važna promjena te nastavne osnove nastupila 1762. godine kada je novi sustav proglasio general franjevačkoga reda Molina, a promjena je bila usklađivanje s odlukom kardinalske komisije koja je dopustila naučavanje o gibanju Zemlje (Hoško i Korade 2003). U nastavi teologije franjevci su i dalje slijedili misao Dunsca Scota, a isusovci, dominikanci i pavlini teološku misao Tome Akvinskoga.

⁵⁶ Očito je da smo na području fizike pratili europska kretanja, čak smo s Boškovićem bili na samom vrhu te znanosti, no treba vidjeti koliko smo pratili jezikoslovna kretanja. U tom smislu bilo bi nužno istražiti jesu li se na našim visokim školama vodile rasprave o jeziku kao što su se vodile diljem Europe, a posebno zanimljive teme bile su podrijetlo jezika, univerzalni jezik i ostalo.

3.2. Prosvjetna politika Habsburške Monarhije

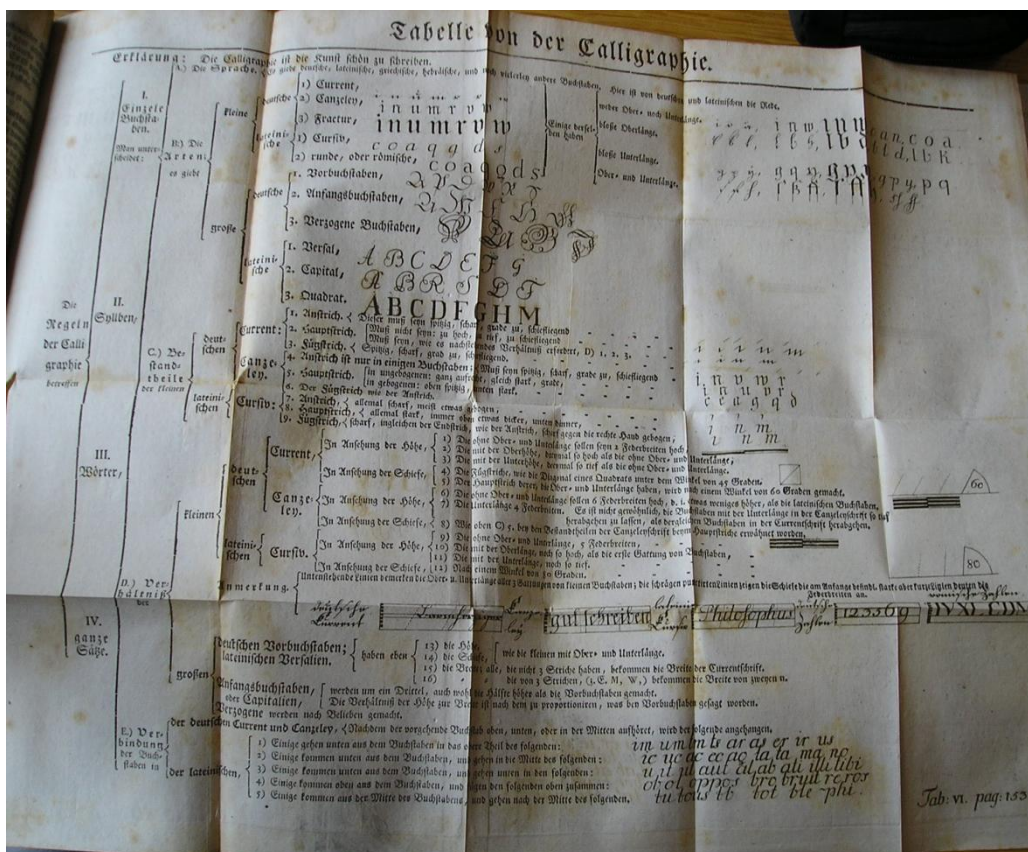
Novi sustav školstva nastupa 1774, odnosno 1777. godine, no ono se nije odjednom promijenilo niti je do samih ideja o promjeni došlo preko noći. Ubrzo nakon što je Marija Terezija sjela na prijestolje, počele su dopirati do nje prosvjetiteljske ideje, ona je poticala razvoj školstva, a posebno u Vojnoj krajini koja je bila pod izravnim utjecajem Dvora. Prvo je iniciranje krenulo još 60-ih godina 18. stoljeća kada je uputila Hrvatskomu kraljevskom vijeću da se brine oko odgoja i učenja omladine, a 1770. apelirala je na biskupe da otvaraju pučke škole. Kad je na dvor uzela nizozemskoga liječnika Gerharda van Swieten, koji joj je postao glavnim savjetnikom za reforme u Monarhiji, izrazito se osjetio duh novih kretanja. Van Swieten bio je pobornik prosvjetiteljskih ideja pa se tako zalagao i za modernizaciju školstva. Prema njegovim je uputama donesena naredba o reformi školstva već 1752. pod naslovom *Vorschrift wegen künftiger Einrichtungen der humanistischen und philosophischen Studien*. Tom se naredbom poticala eksperimentalna nastava i reforma školstva u duhu reformi u zapadnoj Europi (Dadić 2004).

Van Swieten unio je mnoge reforme, promijenio zakone u zdravstvu i drugim područjima, a njegova nastojanja oko reforme školstva nisu zaustavljena ni nakon njegove smrti 1772. godine. Marija je Terezija angažirala nekoliko ljudi koji su trebali osmisliti i organizirati školski sustav. Na kraju je zadatak povjerala opatu Felbigeru, reformatoru pruskoga školstva. Godine 1774. donesen je prvi školski program pod naslovom *Allgemeine Schulordnung für die deutschen Normal-, Haupt- und Trivialschulen in sämtlichen kais. königl. Erbländern vom 6. Dezember 1774*. U njemu je propisano da u svakom mjestu treba biti trivijalna, u svakom okružju glavna i u svakom sjedištu školske komisije normalna škola. U trivijalnim školama treba raditi jedan učitelj koji poučava djecu vjeronauk, biblijsku povijest, čitanje, njemačko pismo, računanje, etiku i gospodarstvo. U glavnim školama rade tri do četiri učitelja i predaju osnove latinskoga jezika, zemljopisa, povijesti, pisanje sastavaka, crtanje, mjerenje i uvod u kućno i poljsko gospodarstvo. U normalnim školama rade četiri učitelja koji poučavaju i početke njemačkoga jezika, elemente latinskoga, prirodopis, fiziku, povijest, zemljopis, zemljomjerstvo, građevinarstvo, crtanje pomoću šestara i slobodnom rukom. U Općem školskom redu propisuje se svaki detalj školstva, od toga kako će se škola financirati, zagovara se otvaranje

djevojačkih škola, imenuje se školska komisija po provincijama koja mora brinuti o učiteljskom pomlatku, određuje se tko ima predavati vjeronauk, tko svira u crkvama, uvodi se obvezno školovanje sa šest godina, propisuju se metode učenja, ispiti, propisuje se čak i da punija djeca polaze školu zimi, a slabija ljeti i još mnogo toga.

Felbiger je pripremio i metodičke priručnike za učitelje, takozvane *Methodenbuch* kojih se učitelji moraju držati. Po metodičkom su priručniku bile propisane metode učenja, i to: skupno poučavanje, skupno čitanje, slovčana metoda, upotreba tablica i dr. Propisana je bila školska stega, kada i kako je primjereno kazniti i nagraditi učenike te tko ima nadzor nad školama. U školu se trebalo krenuti sa šest godina, a obvezno je školovanje trajalo šest do sedam godina. Felbiger je posebno zagovarao tabličnu i slovčanu metodu, i to u učenju vjeronauka i gramatike. Tabličnom metodom htjelo se upozoriti na red među stvarima, a slovčana je imala služiti za lakše memoriranje, i to tako da se na ploči napišu samo prva slova riječi koje treba upamtiti (Cuvaj 1907). Općim je školskim redom detaljno opisano koliko učitelja treba raditi u kojoj školi, što oni predaju, koliko sati s podrobnom podjelom što se radi koji dan u tjednu.⁵⁷

⁵⁷ Cuvaj (1907) donosi detaljan popis sati i obveza školskoga osoblja, nastavnih pomagala, knjiga propisanih u Općem školskom redu.

Slika 2. Prikaz tablične metode za učenje krasopisa iz Felbigerova djela *Eigenschaften, Wissenschaften, und Bezeigen rechtschaffener Schulleute, um in den Trivialschulen der Städte und auf dem Lande der Jugend nützlichen Unterricht zu geben*, Fulda, Wirzburg und Bamberg 1773.

Nakon proglašenja Općega školskoga reda izdan je naputak za školske komisije u carskim i kraljevskim zemljama. Komisiju je potvrdivala carica, a zadaća je komisije bila provođenje Općega školskoga reda, briga oko organizacije, izgradnje škola, skrb za prijevode propisanih bečkih školskih knjiga i drugo. Predsjednik je zagrebačke komisije bio Nikola Škrlec pl. Lomnički,⁵⁸ kao vrhovni član, a nadzornik je narodnih škola bio kanonik Antun Mandić.

Došavši u Beč, Felbiger je napisao knjigu za učitelje pod naslovom *Notwendiges Handbuch zum Gebrauche der Lehrer in den deutschen Schulen* koja je trebala biti skraćenom verzijom knjige *Eigenschaften, Wissenschaften, und Bezeigen rechtschaffener Schulleute, um in den Trivialschulen der Städte und auf dem Lande*

⁵⁸ O njemu više u Škrlec 1999. On je bio glavni zagovornik kameralizma čiji je cilj bio poboljšanje vještine upravljanja državom radi ostvarivanja opće dobrobiti, ideje koja je imala korijene u prosvjetiteljstvu (Puljiz 1999).

der Jugend nützlichen Unterricht zu geben. Opseg od petsto stranica originala uspio je prepoloviti, a potom je to sve preradio u knjigu *Methodenbuch für Lehrer* koju je tiskao u Beču 1775. i koja je uz *Opći školski red* drugo najvažnije djelo za školstvo u tom vremenu.⁵⁹

Iako je sve bilo strogo propisano, može se pretpostaviti da se školstvo nije preko noći promijenilo i da se nije odjednom otvorio velik broj škola. Taj je sustav zahtijevao velike promjene i nije bio prilagođen svim nasljednim zemljama. Već je nekoliko godina poslije, 1777. godine, zbog pritiska Mađara donesena na latinskom naredba *Ratio educationis totiusque rei literariae per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas*. Nova je naredba namijenjena Ugarskoj i Hrvatskoj, dok je u Vojnoj krajini vrijedio Opći školski red iz 1774. Prema *Ratio educationis* pučke se škole dijele na normalne i narodne. Normalne škole imale su četiri razreda i predviđene su za buduće učitelje pučkih škola. Narodne su se škole dijelile na gradske, trgovišne i na seoske. U toj naredbi odiše duh prosvjetiteljstva koji je dolazio iz Francuske i zagovarao je vjersku toleranciju. Tako je prema *Ratio educationis* propisano da pojedine vjeroispovijesti imaju pravo na posebne škole, a ako to nije moguće, mogu polaziti rimokatoličke škole u kojima će se paziti na vjerske raznolikosti. Školu je trebalo pohađati od šeste godine, no to nije propisano kao obvezno (Cuvaj 1907). Srednje škole, odnosno gimnazije imale su pet razreda, prva su tri bila gramatička (*principia, grammatica, syntaxis*), a druga dva humanistička (*poesis, rhetorica*). Najviše se učio latinski jezik, a materinski se koristio samo u nižim razredima. Gimnaziji se poslije pripojio filozofski dvogodišnji tečaj gdje se predavala logika, povijest, filozofija, matematika, prirodopis i fizika (Cuvaj 1907). Bitan aspekt državnoga preuzimanja školstva jest i onaj praktični, odnosno otvaranje škola čije glavno gradivo ne čini humanistička naobrazba, već praktična naobrazba u kojoj je veći naglasak na stručnim predmetima. Tako je još

⁵⁹ Cuvaj (1907) spominje kako se na našem teritoriju već 1776. pojavljuje i prijevod te knjige pod naslovom *Ručna knjiga potrebna magistrim iliričkih neunitskih malih škol*. Nekoliko stranica poslije doznajemo kako se ne radi o našem teritoriju već o Banatu, da je prevoditelj Teodor Janković, vrhovni ravnatelj svih srpskih i romanskih škola u Banatu. Uz to, zanimljivo je primijetiti da Jankovićev prijevod ima 572 stranice, a izvornik koji prevodi 256. Kako je Felbigerova knjiga prema kojoj je *Handbuch zum Gebrauche ...* sastavio imala petstotinjak stranica, vjerojatnije je da je Janković preveo prvu knjigu, dužu verziju, odnosno *Eigenschaften, Wissenschaften, und Bezeigen ...*, a objavio ju pod naslovom skraćene verzije. Druga je mogućnost da je knjiga objavljena dvojezično. Uz to, Janković je knjigu preveo na slavenosrpski pa je i naslov, kako Cuvaj donosi nekoliko stranica dalje, malo drukčiji: *Ručnaja kniga potrebna Magistrom Iliričkih neunitskih malih škol v cesaro-kraljevskih gospudarstvah. Čast pervaja ...*

prije školskih reformi otvorena nautička škola u Trstu, potom političko-kameralni studij u Varaždinu i druge.

Pred sam službeni nastup školskih promjena u Monarhiji 1773. godine ukinut je isusovački red čije su kolegije preuzeli drugi crkveni redovi, tako su na primjer pavlini preuzeli varaždinsku gimnaziju, a dubrovački kolegij pijaristi. Bivši isusovci i dalje su radili kao biskupijski svećenici u nastavi, na kraju krajeva nije bilo obrazovanoga svjetovnoga stanovništva koje je moglo preuzeti školstvo. Ukinuće isusovaca imao je bez obzira na novi školski sustav negativan odjek na škole.⁶⁰ Dvije su glavne razlike između dvaju sustava. Dok su isusovci najviše truda uložili u srednje i visoko školstvo, državni je sustav pokušao urediti osnovno školstvo i pokrenuti što više stanovnika na osnovno školovanje. Inzistiranjem na osnovnom školstvu, kvaliteta je srednjih škola pala. Državi je odgovaralo da ima pismeno stanovništvo koje će naučiti kako bolje uzgojiti neku poljoprivrednu kulturu ili kakvu životinju ili kako proizvesti životinjski proizvod. Nije joj odgovaralo stvarati visoki građanski sloj, intelektualce. Čak je i Josip II, kad je došao na vlast, uveo uz obvezni njemački jezik i školarinu i na taj način ograničio šire pučanstvo na niže obrazovanje. To je bila velika razlika naspram isusovačkoga školstva koje je bilo besplatno. No, već je Leopold, Josipov nasljednik, ukinuo školarine i njemački kao obvezni nastavni jezik.

Kako je dvorska prosvjetna politika poticala germanizaciju, odnosno uvodio se njemački jezik kao obvezni, bilo je nužno napraviti priručnike. Prvi je slučaj germanizacije osvanuo i prije uvođenja Općega školskoga reda, i to u varaždinskoj gimnaziji gdje je krajem šezdesetih godina 18. stoljeća Dvor radio pritisak na uvođenje njemačkoga kao obveznoga. Dvor je tražio da se varaždinski kolegij ugleda na bečku normu (Vanino 1969). Kako nije bilo nastavnoga osoblja koje bi znalo njemački jezik dovoljno dobro, bilo je nužno napraviti dosta priručnika koji su zapravo bili prijevodi ili prerade njemačkih udžbenika. Tako je već spomenuta Lanosovićeve gramatika zapravo bila prerada Felbigerovih udžbenika za njemački jezik, a koji su nastali prema Gottschedovim gramatikama.⁶¹ Takvom politikom

⁶⁰ Takve su tvrdnje donekle relativne. Cuvaj (1907) naime kaže kako se ukinućem isusovaca školstvo u mnogočemu poboljšalo, doduše, na njegovu tvrdnju može utjecati i činjenica da je svoje djelo pisao još u Austro-Ugarskoj Monarhiji.

⁶¹ Nyomárkay (2000) dokazuje kako je treće izdanje Lanosovićeve gramatike *Anleitung zur slavonischen Sprache*, tiskano 1795. u Budimu, prerada bečke gramatike *Verbesserte Anleitung zur deutschen Sprachlehre*. O tome više u sljedećim poglavljima.

nastali su mnogi jezični priručnici, obično u dva izdanja, jedan za kajkavsko područje na kajkavskom književnom jeziku, drugi za područje Vojne krajine na štokavskom književnom jeziku. Tako bivši isusovac Antun Rajsp, inače ravnatelj varaždinske gimnazije, piše njemačku gramatiku na kajkavskom književnom jeziku (1772), a Ignac Szentmártony kajkavsku gramatiku za Nijemce (1793). Ipak, Leopold II. ukinuo je njemački kao obvezni predmet, a na kraju stoljeća gimnazija je opet imala šest razreda, latinski je i dalje ostao nastavni jezik, a mađarski je uveden kao obvezan.

Propašću Venecije 1797. i mletački dijelovi našega teritorija (Istra, Dalmacija i Boka kotorska) pripali su Monarhiji pa se i na ta područja uvodi školska reforma. U Dalmaciji je, Istri i Boki, kako se već i spomenulo, školstvo bilo na prilično niskoj razini. Mlečani nisu dopuštali otvaranje javnih škola, tako da isusovaca na tim područjima nije bilo. Postojale su samostanske škole franjevac i dominikanaca i drugih redova te prije spomenute sjemenišne škole. Dvor je tu postavio svoga namjesnika Thurna koji je pak izdao *Pravilnik za školstvo*. Pravilnik se oslanjao na *Opći školski red* iz 1774. godine. To je značilo da su škole došle pod državni nadzor i situacija se poboljšala. Poticalo se otvaranje škola, posebno katedri za poljoprivredu, šumarstvo, rudarstvo i trgovinu.

Jedan od važnijih koraka bečke prosvjetne politike svakako je pravopisna komisija koju je Josip II. sazvao 1783. radi uređivanja jedinstvenoga pravopisa, točnije slovopisa. Na to ga je potaknuo leksikograf Joakim Stulli kad je tražio dopuštenje za tiskanje rječnika koji je upravo bio napisao. Prije dopuštenja Josip je II. naložio da se prije tiskanja riješi pitanje pravopisa, odnosno slovopisa. Predsjednikom komisije imenovan je Antun Mandić,⁶² koji je poslije postao đakovački biskup, a članovi su bili Joso Krmpotić (Ličanin), Marijan Lanosović (Slavonac) i Joakim Stulli (Dubrovčanin). Komisija je trebala odabrati jedan od dvaju slovopisa, slavonski ili dubrovačko-dalmatinski. Članovi su odabrali slavonski slovopis zbog njegove jednostavnosti i grafemske jednoznačnosti.⁶³ Prema Djamiću

⁶² Mandić je autor pravopisa *Uputjenje k' Slavonskomu pravopisanju za potrebu narodnih ucšionica u Kraljestvu Slavonije – Anleitung zur slavonischen Rechtschreibung* 1779. te je Srakić (1985) mišljenja kako je to bio razlog zašto je bio predsjednik te komisije. O Mandiću više donosi Vince (1996).

⁶³ Cuvaj (1907) tvrdi da su odluke te komisije ostale samo na papiru. Je li to bilo tako, treba provjeriti u tiskanim djelima. Stulli je svoj rječnik preradio po odluci te komisije. O razvoju pravopisa i slovopisa u 18. stoljeću bit će više riječi u sljedećim poglavljima.

(1985) slovoapis nije proveden u praksi, iako je Stulli izmijenio slovoapis svoga rječnika.

Školske su reforme za sobom donijele i dosad ovdje često spominjanu germanizaciju, što je i razlog brojnim dvojezičnim (najčešće, a ponekad i trojezičnim) priručnicima s njemačkim kao jednim jezikom (i za Nijemce koji uče hrvatski, i za Hrvate da nauče njemački) koji su se intenzivnije počeli pojavljivati od druge polovice 18. stoljeća.⁶⁴ Ne smije se zanemariti činjenica da je velik dio domaćega teritorija (Vojna krajina) bio pod izravnom dvorskom vlasti i da je na to područje doseljeno mnogo njemačkih plemića, da je uprava bila na njemačkom te da su to sve razlozi zbog kojih nastaju svi ti brojni priručnici. Ovdje će se navesti neki naslovi školskih udžbenika, jezičnih i drugih, pravopisa i ostalo što je nastalo pod utjecajem bečke prosvjetne i prosvjetiteljske politike, a što je utjecalo na razvoj hrvatskoga književnoga jezika, na jezičnu standardizaciju i uopće na razvoj jezikoslovlja.⁶⁵ Naslovi, imena autora te godine tiskanja doneseni su kako su navedeni u Cuvaju (1907), dakle i s njegovim pogreškama i slovoapisnim nedosljednostima.

Šilobod Mihaly drugach Bolssich: Arithmetika horvatszka koju za obchinszku vszega orszaga haszen y potrebochu z vnogemi izebranemi pldami obilno iztolnachil y na szvetlo dal je ... Zagrabia 1758.

Zoričić (franjevac): Aritmetika u slavni jezik ilirički sastavljena. 1766.

Relković Mat. Anth.: Nova slavonska i nemacska gramatika. – Neue slavonisch – und deutsche Gramatik. Agram, 1767.

Matthievich Josephum: Pomum Granatum worinnen durch die in dem Löbl. Warasdiner Generalat übliche Croatische Redens-Art der wahre Kern der deutschen Sprache expliciret wird. ... Agram, 1771. (iz sadržaja: Kratko vupuchenye vu nemskeh liter y rechih szolnoszti y pravopiszanyu)

⁶⁴ Spomenimo samo neke naslove: Relkovićeve *Nova slavonska i nimacska gramatika* (1767), Matijevićevo *Kratko vupuchenye vu nemskeh liter y recsih szolnoszti y pravopiszayu* (1771), Kürzböckova *Gramatika nemska oder Anfangsgründer der deutschen Sprachkunst zum Gebrauche der ...* (1772), Lanosovićev *Uvod u latinsko ricsih slaganje s'nikkima nimacskog jezika bilixkama za korist slovonskih mladichah* (1776) te *Neue Einleitung zur slavonischen Sprache* (1778) i brojni drugi.

⁶⁵ Najiscrpniji popis takvih djela napravio je Cuvaj pa se ovdje izbor nekolicine djela donosi prema njegovim podacima.

Gramatika Nemska oder Anfangsgründe der deutschen Sprachkunst zum Gebrauche der Kroatischen Jugend in der Landessprache verfasst. ... 1772.

Liebl Makso: Gramatika u tri jezika, Varaždin, 1772.

...

Wiegand Ivan: Prirucna Knjiga Slavonsku Seljansku Mladex uciti u Dobro Naredjenom Poljskomu Radjenju koju najparvi biasche popisao Ivan Wiegand ... iz Nimacskoga Jezika u Slavonski priobratio Ignatia Jablanczy ... Beč, 1772.

Romanj Antun: Kratki nauk pokraj kojegase najbolye y najlassnye bjeli dudovi zadobiti moxu y pokraj kojegase svilni cervi takodyer lasno odraniti mogu. ... U Varasdinu 1775.

Reljković Ant. Math.: Prava, i pomljivo ispisana ovcarnica iliti uvixbani nauk kakose ovce po dobrom godenju u najpodpuniu verstu okrenuti, i u njoj uxderxati mogu. U Osiku 1776.

P. Lanosović Marijan: Neue Einleitung zur slavonischen Sprache, mit einem nützlichen Wörter- und Gesprächbuche, auch einem Anhang verschiedener deutscher und slavonischer Briefe und einem kleinen Titularbuche versehen. ... Esseg 1778.

ABC Knisicza za Potrebnost Narodnih Skol. – ABC Namenbüchlein zum Gebrauche der National-Schulen in de, Königreiche Croatien. ... Ofen, 1779; ABC. Iiliti Knjizica Slovoznanja za potribu narodnih ucionicah u Kraljestvu Slavonie oder Slavonisch-deutsches Normal ABC Büchel. 1783.

Kratki nauk za pravopisanje. Budim 1779.

Uputjenje i nacsin pisanja poslanicah za potrebu narodnih ucionicah u madjarskom i slavonskom kraljevstvu. U Budimu 1780.

Uputjenje k lepopisanju za potribu Narodni ucionicah u Kraljevstvu Madxarskom i Slavonskom oder slavonische Schönschreibung. 1780.

Kratki navuk od pravo pizanya nemskoga za potrebmoszt Narodnih Skol oder Anleitung zur deutschen Rechtschreibung. 1780.

Napuchenye vu Brojo-Znanye. Za potrebnoszt Narodnih Skol, Vugerszkoga, y Horvatzkoga Kralyektva, oder kroatisches Rechenbuch. 1780.

Uputjenje u Brojo-Znanje, illi racsun za potribu Narodnih Ucsionicah u Maxarskom, i Slavonskom Kraljevstvu, oder slavonisches Rechenbüchel.

Anleitung zur deutschen Sprachlehre oder Napuchenye vu navuk Nemškoga jezika za potrebnost Narodnih Skol. 1780.

Elementa linguae latinae, ili Zchetek navuka Diachoga Jezika za potrebnost Narodnih Skol Vugarzkoga, y Horvatzkoga Kralyeztva. 1781.

Chtenya Kniga od Pravo Tvornoszi, za potrebnost Narodnih ... oder kroat.-deutsches Lesebuch von der Rechtschaffenheit. 1780.

Uputjenje nacsin pisanja poslanicah; illyrische Anleitung zur Schreibart in Briefen. Ofen, 1780.

Napuchenye vu Horvatzko Pravopiszanye, z Pravochtenyem y Glaszomerenyem, za potrebnost ... oder Anleitung zur kroatischen Rechtschreibug, nebst der Rechtlesung und Tonmessung. 1780.

Uputjenje k Slavonskomu Pravopisanju za potrebu Narodnih ucionicah u Kraljestvu Slavonie oder Anleitung zur slavonischen Rechtschreibung 1779.

...

Anleitung zur deutschen Sprachlehre zum Gebrauche der ... – Napuchenye Vu Navuk Nemškoga Jezika za Potrebuvaranye Narodnih Skol Vugerskoga ... 1787.

...

To je popis tek nekoliko izabranih udžbenika kako ih donosi Cuvaj. Vidimo da je riječ o djelima nastalima u drugoj polovici 18. stoljeća, dakle od vremena prosvjetiteljskih strujanja i vladanja Marije Terezije. Već iz samoga popisa jasna je zasluga toga doba u razvoju hrvatskoga jezičnoga standarda – širenje polifunkcionalnosti, koja se u ovom slučaju širila preko školskih udžbenika. Na popisu se ne nalaze samo jezični priručnici već i priručnici iz matematike i gospodarstva. To pak je još jedan razlog, uz već navedene, zašto se jedno poglavlje ovoga rada posvetilo razvoju hrvatskoga školstva u 18. stoljeću.

Školstvo je bilo neizmjerljivo važno za hrvatsko jezikoslovlje. Ono neposredno utječe na njegov razvoj s obzirom na to da je glavni predmet obrazovanja bio latinski jezik i književnost, a potom i drugi jezici. Iako je latinski bio službeni jezik, nije bio materinski, što je značilo da se morao učiti, a za učenje stranoga jezika mora se dobro poznavati vlastiti, što traži nužno pomagalo u jezičnom priručniku, i to kontrastivnom. Najveći su utjecaj na školstvo imala dva školska programa, jedan crkveni, a drugi svjetovni: *Ratio studiorum* i *Ratio educationis*. Sva ta događanja prate duhovno ozračje pa je tako svjetovni program došao nakon crkvenoga. Upravo

ta dva programa čine glavnu poveznicu hrvatskoga jezikoslovlja s europskim, odnosno čine hrvatsko jezikoslovlje dijelom europskoga.

Bez obzira na mijenjanje crkvenoga i svjetovnoga, cijelo vrijeme školstvo drže crkveni ljudi, mahom različiti crkveni redovi, pa i nakon ukinuća isusovaca kada njihove škole preuzimaju drugi redovi poput franjevac ili pijarista. Isusovci nisu jednostavno prestali postojati, već su postali biskupijskim svećenicima i nastavljali pastoralni rad. A kad je Josip II. ukinuo gotovo sve ostale redove, ti su redovnici kao biskupijski svećenici nastavljali raditi i dalje jer nije bilo toliko obrazovanoga građanstva koje je moglo preuzeti tu važnu ulogu crkvenih ljudi.

Uz predavanja išlo je i pisanje udžbenika, raznih priručnika, među ostalim i jezičnih. Gotovo su sva jezikoslovna djela napisali pripadnici crkvenih redova. Tako su franjevci za ovaj rad bitni jer su pripremili prerade Alveresove gramatike za hrvatski jezik, i to Tomo Babić i Lovro Šitović. Franjevac je bio i Marijan Lanosović, autor spomenute gramatike priređene prema Felbigerovim udžbenicima, kao i njegov prethodnik, također slavonski gramatičar Blaž Tadijanović. Ivan Belostenec, pisac velikoga rječnika *Gazophylacium*, bio je pavlin. Puno je isusovaca zadužilo hrvatsko jezikoslovlje, a iako ne pripada ovom razdoblju, mora se spomenuti pisac naše prve gramatike Bartol Kašić. I Jakov je Mikalja bio isusovac, kao i Franjo Sušnik i Andrija Jambrešić, autori kajkavskoga rječnika *Lexicon latinum*, te Ardelio della Bella, a značajni su i mnogi drugi.

Dakle, o hrvatskom jezikoslovlju, o njegovu razvoju nemoguće je govoriti izvan školstva, a kad se o njem govori, ne može se zaobići važnost crkvenih redova. Oni nisu bitni samo po tome što su obrazovali puk ili po tome što su pisali jezične i ostale priručnike. To je sve važno, no važno je spomenuti i kontekst u kojem su to radili. To je europski kontekst kojemu njihovim zaslugama pripadamo i kojemu smo pripadali. Isusovci, pa i ostali redovi, drže nastavu koja se ne razlikuje od nastave u ostatku Europe. Donose nove ideje, uvode nova postignuća, rade na znanstvenom napretku i odgajaju hrvatski puk. Kad na scenu stupa novi program, *Ratio educationis*, njihova djelatnost ne prestaje, već se razvija i dalje. Treba se samo podsjetiti tko radi program – jedan Prus koji dolazi u Monarhiju na poziv carice. Kad ga carica zove, mora da je bio važan i poznat. Felbiger je već modernizirao prusko školstvo, a sad je svoje ideje na poziv jedne carice donio u drugu monarhiju i unio ih u školsku reformu, a nas time smjestio u važan srednjoeuropski kontekst. Tako je

Ratio educationis, iako po nekima nazadniji u kvaliteti srednjega školstva, naslijedivši *Ratio studiorum* nastavio važnu ulogu školstva koju je preuzeo od prethodnika. Sad se i više nego prije pripremaju jezični i ostali priručnici, a provodi se i kodifikacija pravopisa, odnosno slovopisa. Sve to više nego dovoljno pokazuje važnost školstva u razvoju hrvatskoga jezikoslovlja, u ovom slučaju 18. stoljeća.

4. POVIJEST JEZIKOSLOVNE MISLI

4.1. Razvoj jezikoslovne misli

Iako se jezikoslovlje kao znanost u današnjem smislu riječi oblikovalo tek u 19. stoljeću, jezikoslovna se misao razvijala preko dvije tisuće godina prije toga. Povijest jezikoslovne misli,⁶⁶ kao uostalom i svih drugih, počinje u antici. Prve značajnije rasprave o jeziku javljaju se, naravno, u grčkih filozofa. Glavni pravci

⁶⁶ O povijesti jezikoslovne misli mnogo je monografija i drugih radova pisanih diljem Europe. Svakako nama najbliža knjiga jest knjiga u dva sveska srpske lingvistice Milke Ivić pod naslovom *Pravci u lingvistici* čije je prvo izdanje izišlo još 1963. godine. U ovom smo se pregledu koristili 9. izdanjem iz 2001. godine. Na hrvatskom je jeziku u izdanju Školske knjige 2001. godine izišla knjiga skupine autora pod naslovom *Uvod u lingvistiku*, a jedno poglavlje, koje je sastavila Zrinjka Glovacki-Bernardi, donosi sasvim kratak pregled povijesti bavljenja jezikom do 19. stoljeća. Od literature s engleskoga govornoga područja svakako valja spomenuti knjigu Vivan Law *The History of Linguistics in Europe from Plato to 1600* iz 2003, zatim nešto starije izdanje knjige Roberta H. Robinsa pod naslovom *A Short History of Linguistics*, koristili smo se izdanjem iz 1976. godine. Tu je i knjiga Roya Harrisa i Talbota J. Taylora pod naslovom *Landmarks in Linguistic Thought I : The Western tradition from Socrates to Saussure* iz 2005. godine, te nešto starija knjiga pod naslovom *Abriß der Geschichte der Linguistik* autorâ Tamare A. Amirove, Borisa A. Ol'chovikova i Jurija V. Roždestenskoga iz 1980. Svakako vrijedan izvor bibliografije i kritičkoga vrednovanja istraživanja povijesti lingvistike daje 13. svezak edicije *Current Trends in Linguistics* pod naslovom *Historiography of Linguistics* koju je uredio Thomas A. Sebeok. Djelo je izišlo 1975. godine, a za ovaj su rad posebno zanimljiva dva poglavlja posvećena 17. i 18. stoljeću. Herbert E. Brekle na više je od stotinjak stranica dao kritički pregled jezikoslovne misli i istraživanja 17. stoljeća, dok je Hans Aarsleff slično obradio 18. stoljeće u koje je uključio i Leibniza. Teorijsku raspravu o razgraničenju povijesti jezikoslovlja s posebnim osvrtom na radove koji su se bavili tom temom do danas daje uvodna rasprava u knjizi E. F. Konrada Koernerera pod naslovom *Jezikoslovna historiografija* koja je u hrvatskom prijevodu objavljena 2007. godine. Ovdje nećemo ulaziti detaljnije u pitanja jezikoslovne historiografije, već ćemo dati pregled glavnih jezikoslovnih teorija i pravaca tijekom povijesti do 18. stoljeća da bismo bolje razumjeli jezikoslovlje u tom stoljeću.

Povijest se jezikoslovne misli iščitava iz različitih djela, a najvažnija su svakako filozofska djela u kojima se govori o filozofiji jezika te upravo nezaobilazni jezični priručnici, posebice gramatike. O povijesti gramatika i gramatičke misli kroz povijest postoji više radova, a ovdje se u najvećoj mjeri pozivamo na *Geschichte der Grammatiktheorie von Dionysios Thrax bis Noam Chomsky* autorâ Olivera Jungena i Horsta Lohnsteina iz 2007. godine, a važan doprinos toj temi, s posebnim naglaskom na novovjekovnu gramatičku teoriju svakako predstavlja djelo *Grammatical Theory in Western Europe 1500–1700 : The Latin Tradition* G. A. Padleya iz 1976. godine. U hrvatskoj kulturi 18. stoljeća nema filozofskih djela iz kojih bismo mogli iščitati filozofiju jezika, te ćemo hrvatsko jezikoslovlje toga vremena promatrati kroz jezične priručnike.

Općenite podatke o razvoju jezikoslovne misli, ako nije posebno navedeno, donosimo prema gore navedenim izvorima.

jezikoslovne misli bavili su se osnovnim pojmovima jezičnih kategorija, povezanosti misaonoga s govornim procesima, principima ustrojstva rečenice i drugim.

Za filozofe je uobičajeno da postavljaju pitanja, a kad je o jeziku bilo riječi, glavna pitanja oko kojih su se vodile rasprave grčkih filozofa bila su pitanje porijekla jezika, odnosa glasovne strukture i značenja te mogućnosti primjene logičkih principa u razjašnjavanju gramatičkih normi. Riječ je dakle o pitanjima koja i danas zaokupljaju pažnju filozofa, ali i jezikoslovaca. Važnije ideje zastupao je Platon koji se jezikoslovnim pitanjima bavio u svom dijalogu *Kratil*. On je riječ vidio kao materijalni oblik ideje, a prvi je pokušao i definirati osnovne gramatičke kategorije. Mnogo dalje otišao je Aristotel koji se smatra utemeljiteljem klasične europske gramatike.

Ovdje nećemo nabrajati i detaljnije ulaziti u sve Aristotelove zasluge jer to nije tema ovoga rada. Recimo samo da je Aristotel prvi pokušao razraditi teoriju o podjeli riječi na vrste. Sve je riječi podijelio u dvije grupe, na riječi koje imaju samostalno značenje (imenice /*onoma*/ i glagoli /*rhema*/) i riječi koje služe samo za povezivanje (*syndesmoi*). Ne treba posebno naglašavati da se ta podjela u sasvim malo modificiranom obliku zadržala do danas. Naravno, poslije Aristotela ta se podjela razvila dalje uvrštavanjem određenih vrsta riječi u Aristotelove dvije skupine. Glagole je vidio kao vremenske riječi⁶⁷ kojima pripada funkcija predikata, ali opet ne samo njima. Predikat je ono što se o nekom govori, što se nekomu pririče pa otuda i stari hrvatski naziv za predikat – prirok. Aristotel je govorio i o padežima s tim da su za njega padeži bili svi oblici neke riječi koji su odstupali od osnovnoga oblika riječi. To je kod glagola bio prezent pa su svi ostali oblici bili padeži, ili na primjer komparativ je bio padež pridjeva u odnosu na pozitiv koji se smatra osnovnim oblikom itd. Uspješniji su u tome bili stoici koji nisu smatrali da glagoli imaju padeže. U padežne su kategorije uključili samo nominalne oblike, a uveli su i opoziciju nominativa prema kosim padežima (*casus rectus* i *casus obliqui*).

Osobitu važnost gramatičarskoj tradiciji dali su pripadnici Aleksandrijske škole koji su razvili gramatiku do samostalne discipline. Gramatikom su se tako bavili posebno obrazovani stručnjaci poput leksikografâ, glosatorâ, retorikâ itd. U toj je školi nastala i čuvena grčka gramatika Dionizija Tračanina iz 2. stoljeća prije

⁶⁷ Taj se sadržaj izvrsno vidi u njemačkom nazivu za glagole: *das Zeitwort*.

Krista. Dionizije je Tračanin poznat po tome što je rečenicu definirao kao spoj riječi koji izražava završenu misao, a podijelio je i imenice na opće i pojedinačne. Grci su imali i dobra fonetska zapažanja. Glasove su podijelili na samoglasnike i suglasnike, a suglasnike su čak podijelili i na poluzvučne i bezvučne.

Aleksandrijska je škola imala utjecaj i na Rimljane. Valja spomenuti gramatičara iz 1. stoljeća n. e. Marka Terencija Vara i njegovu gramatiku *De linguae latinae*, koja je poslužila kao uzor latinskim gramatikama u srednjem vijeku. Ipak najvažnije gramatike svakako su iz 4. i 6. stoljeća. Riječ je o Donatovu djelu *Ars grammatica* i Priscijanovu djelu *Institutiones grammaticae*. Ta su dvojica autora utjecala na gramatikografiju gotovo cijelo tisućljeće.⁶⁸ U tim se djelima obrađuju glasovi (*De voce* ili *Ortographia*), slogovi (*De syllaba, Prosodia*), vrste riječi (*De partibus orationis*), sintaksa (*Oratio, Syntaxis*). Od 13. stoljeća počinje obrada građenja riječi, padeža i tako dalje. Prema M. Ivić (2001) jezična teorija u srednjem vijeku, a mi bismo dodali i u drugim stoljećima, odgovara općemu duhu kulturne i filozofske misli toga doba.⁶⁹ Skolastičari kao snažna filozofska struja u srednjem vijeku oslanjaju se na Aristotelove radove i prihvaćaju njegovu ideju o logičkom rasuđivanju koje se očituje u jeziku. Na tim je principima izrasla i ideja Raymonda Lullea o izgradnji jednoga univerzalnoga jezika kojemu bi osnova bio latinski jezik. U tom je smislu Lulle preteča novovjekovnih ideja i pokušaja stvaranja univerzalnoga jezika, ali i francuskih portrojalovaca koji su napravili opću i na razumu temeljenu gramatiku.

Kao i u drugim područjima, i u jezikoslovlju su nastupile mnoge promjene u novom vijeku, ponajprije u renesansi. Izum tiska, širenje obrazovanja, promjene u svjetonazoru ubrzale su i promjene u najširem shvaćanju jezika. Latinski je počeo slabiti kao *lingua franca*, doduše ne svugdje istodobno, a intelektualcima je palo na pamet da bi se i narodni jezici mogli opisati u gramatikama. Shvaćeno je da se jezik mijenja, da se latinski promijenio ("iskvaren je") i krenule su težnje k stvaranju

⁶⁸ O njihovom utjecaju na hrvatsku gramatikografiju usp. Katičić 1981.

⁶⁹ Više puta smo u ovom radu naglašavali utjecaj duha vremena na jezikoslovlje i jezikoslovnu produkciju, a posebno na izvanjezične čimbenike koji utječu na jezik i jezične priručnike. To potvrđuju i ove riječi iz uvoda studije o Port-Royalovoj gramatici: "Grammatical discussion at any time depends upon the prevailing climate of opinion of the day, wheter it concerns intellectual, moral, or cultural values. In fact, one could venture to view language study as a microcosm – that is, a body of knowledge reflecting in miniature the predominant thoughts and customs of the period" (Tsiapera i Wheeler 1993: 9).

jednoga savršenoga jezika – jezika koji se neće mijenjati i koji bi tako mogao poslužiti kao jezik znanosti. Samo je se znanosti počelo pristupati na nov način. Francis Bacon, engleski filozof iz 16. stoljeća, dao je vizionarske ideje i potaknuo svojim djelima na preispitivanje znanosti i metoda. Sasvim suvremeno zalagao se za stvaranjem znanstvenih zajednica u kojima bi se timski dolazilo do novih spoznaja, a iskazao se i na području filozofije jezika. I narodni su jezici počeli dobivati na važnosti, a tomu su pridonijeli obrazovani slojevi. Iako je i u srednjem vijeku bilo naravno tekstova na narodnim jezicima, nekako se s većom naklonošću gledalo na tekstove na latinskom. Za zaokret u tom uvjerenju sasvim je sigurno prilično utjecao veliki talijanski pjesnik Dante još u 14. stoljeću i svojim raspravama i književnim djelima nepovratno pokrenuo razvoj talijanskoga jezika u smjeru standardizacije, koji je potom, usudili bismo se reći, onda utjecao i na druge narodne jezike.

Uz književnike na razvoj su narodnih jezika i svijest o njihovoj ravnopravnosti s latinskim utjecali i poznati filozofi koji su neka svoja djela umjesto na uobičajenom latinskom pisali na narodnim jezicima, engleskom ili francuskom na primjer, poput već spomenutoga Francisa Bacona ili na primjer Renéa Descartesa i drugih. Sve navedeno nije značilo da je latinski odjednom potisnut i da je nestao. Upravo suprotno. On se i dalje učio, razvijao, služio je kao sredstvo komunikacije. Europa čini jedan duhovno-intelektualni jedinstven prostor, ali se promjene nisu nikad događale istodobno na cijelom području. Taj duhovni proces koji je započeo u renesansi odvijat će se po Europi i nekoliko stoljeća.

Kako je već spomenuto, intelektualci su podupirali razvoj narodnih jezika, ali nije nestala potreba za sredstvom međunarodne znanstvene komunikacije koje je svoje mjesto pod suncem pronašlo upravo u raspravama i idejama filozofa. Te su potrebe poduprle rad na izgradnji univerzalnoga, takozvanoga filozofskoga jezika koji bi služio kao savršeno sredstvo za komunikaciju. Na izradi se takva jezika istaknulo nekoliko filozofa koji su se prihvatili, doduše neuspješno jer ti jezici nisu zaživjeli, takvih pothvata. Od najpoznatijih intelektualaca koji su radili na izradi univerzalnoga jezika spomenimo Johna Wilkinsa i Georgea Dalgarna iz engleskoga govornoga područja, Marina Mersennea iz francuskoga te Leibniza s njemačkoga govornoga područja.

U novom vijeku, točnije od 17. stoljeća, povjesničari jezikoslovne teorije (npr. Amirova i dr. 1980) primjećuju dva glavna jezikoslovna smjera. S jedne strane razvila se izrada empirijskih gramatika, rječnika i praktičnih priručnika za potrebe škola, prijevoda i uopće praktičnoga svladavanja stranih jezika. S druge strane, jezik se teorijski promišlja kao jedan od najvažnijih oblika ljudske djelatnosti. Prvi se smjer tradicionalno temelji na sastavljanju normativnih gramatika, a drugi predstavlja polaznu točku novih pogleda na jezik. U prvom su se smjeru istaknuli gramatičari, a u drugom također djelomično gramatičari, no pretežno filozofi i logičari poput Bacona, Descartesa, Vicoa, Rousseaua i drugih. Dva su se smjera razvijala prilično nezavisno jedan od drugoga i ta se činjenica odrazila na njima negativno. Prvi su se usmjerili na praktična rješenja u jezičnim priručnicima i nisu pratili razvoj filozofskih ideja, dok su kod drugih postojale i svježije ideje, ali sve je to još uvijek djelovalo amaterski. Da jedno bez drugoga ne ide, najbolje se pokazalo u 17. stoljeću u Francuskoj u takozvanoj Port-Royalovoj gramatici u kojoj su sjedinjene obje tendencije, oba pravca.⁷⁰ Ta je gramatika prvi pokušaj stvaranja jedne opće jezikoslovne teorije (Amirova i dr. 1980).

Sve promjene koje je novi vijek donio sa sobom, od upoznavanja novih kultura i jezika, kao i pojava racionalističke filozofije utjecali su u drugoj polovici 17. stoljeća na razvoj univerzalizma u ondašnjem jezikoslovlju. To nije bila posve nova pojava, nazirala se već duže u intelektualnoj povijesti, a počiva u prvom redu na univerzalnoj strukturi jezika. Smatralo se da postoje univerzalne jezične kategorije primjenjive na sve jezike. Iz toga je pravca nastao i pojam takozvane univerzalne gramatike. Univerzalna je gramatika pretpostavljala posebnu vrstu opisa jezika, a djela koja se ubrajaju u nju po sadržaju se mogu podijeliti u dvije skupine. Prvu skupinu čine djela koja se bave prirodom jezika općenito, a drugu skupinu djela koja slijede principe univerzalizma, dakle općelingvističke deskripcije, ali ih primjenjuju na opise konkretnih jezika. U prvu skupinu obično se ubrajaju filozofska djela (radovi na primjer Leibniza i Descartesa) i jezikoslovna poput Port-Royalove gramatike. Filozofska počivaju na principima idealnoga jezičnoga sustava, o čem je već bilo govora, koji može osigurati jasnoću i točnost misli, a formuliraju se na

⁷⁰ Dvojica su autora te gramatike. Jedan je bio filozof, autor logike, a drugi gramatičar, pedagog i poznavatelj latinskoga, grčkoga, talijanskoga i španjolskoga jezika, što je sigurno bilo presudno.

dedukciji. Jezikoslovna pak funkcioniraju na principu indukcije i bave se ponajprije činjenicama postojećih jezika sa stajališta izraza logičkoga mišljenja. Gramatiku pod naslovom *Grammaire générale et raisonnée* napisali su Claude Lancelot i Antoine Arnauld i objavili 1660. godine.⁷¹ Glavna je ideja toga djela da je moguće izgraditi univerzalnu gramatičku teoriju koja bi odgovarala biti svih jezika svijeta. Već su se odavno sastavljale gramatike na narodnim jezicima, pa je tako i Port-Royalova gramatika na francuskom jeziku, a ne na latinskom. Kako smatraju Tsiapera i Wheeler (1993), Lancelot je kao autor mnogih gramatika s riječima "nouvelle methode" u naslovu došao do ideje da se učenje stranoga jezika često može olakšati usporedbom s materinskim. Poznavajući nekoliko jezika, tražio je razloge kako bi objasnio koje su stvari zajedničke svim jezicima, odnosno koje su specifične samo za neke. Oslanjajući se na racionalističku tradiciju, Lancelot i Arnauld smatrali su da se umom sve može spoznati i da je sve podložno logičkomu objašnjenju. Um postavlja logička pravila koja su zajednička svim ljudima, a jezik je odraz tih univerzalnih pravila. Ako su pravila logična, onda je i jezik logičan i može se svesti na univerzalna pravila. Njihove ideje nisu bile posve originalne, slične su ideje zastupane stoljećima prije njih (ako hoćemo, da autori gramatika nisu mislili da postoji nešto zajedničko među jezicima, nazovimo to univerzalnim, ne bi u opisima vernakulara posezali za modelima iz latinskih gramatika), no portrojalovska je gramatika imala zapažen uspjeh. Razlog je možda bio i u tome što je pisana na francuskom, a ne na latinskom jeziku. Preko stotinjak godina ta je gramatika bila model drugim gramatikama u Francuskoj i diljem Europe.⁷²

Druga skupina djela koja je nastala na principima univerzalizma bavi se opisom konkretnih jezika, a u stranoj se literaturi (npr. Amirova i dr. 1980) ta djela nazivaju "prijevodnim gramatikama" (*Übersetzungsgrammatiken*). Taj je pravac bio

⁷¹ Hrvatski je prijevod priredio i komentarima popratio Vojmir Vinja, a objavio 2000. godine Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje pod naslovom *Opća i obrazložbena gramatika*. O tom djelu ima mnogo radova, usp. bibliografiju radova u spomenutom hrvatskom izdanju, ili npr. Tsiapera i Wheeler 1993.

⁷² Kao što je već spomenuto, Claude Lancelot bio je gramatičar koji je prije *Opće i obrazložbene gramatike* napisao već nekoliko priručnika za učenje stranih jezika poput talijanskoga, španjolskoga, latinskoga i grčkoga. Uočivši sličnosti među jezicima, razvio je ideju da u učenju stranoga jezika od velike pomoći može biti uspoređivanje s materinskim, u njegovu slučaju s francuskim jezikom. U suradnji s filozofom Arnauldom pokušao je pronaći jezične principe na kojima počivaju svi jezici, a uz pomoć kojih bi učenje jezika bilo olakšano. Djelo je imalo velik uspjeh i u sljedećih je 150 godina predstavljalo model za mnoge gramatike u Francuskoj, ali i u ostatku Europe. O utjecaju i mnogim izdanjima *Opće i obrazložbene gramatike* usp. dodatak u Tsiapera i Wheeler 1993. Spomenimo samo da je zadnji pretisak toga djela izišao 1846. godine.

jako raširen, a uz pomoć prijevodnih gramatika bili su opisani gotovo svi tada poznati jezični sustavi. Prijevodne su gramatike pratile načelo primjene pojmova i empirijske i racionalne gramatike pri opisu nekoga jezika. Međutim, kako te gramatike slijede principe univerzalizma, tako su se u njima pronašli i padeži u kineskom jeziku zato što je priređivaču gramatike padež bio bit imenica unatoč činjenici da u kineskom jeziku imenska fleksija ne postoji. Prema univerzalnoj teoriji svi su se jezici temeljili na istom sustavu kategorija. Nije samo kineski trpio, sve važnije europske gramatike provlačile su latinski sustav od šest padeža u svim jezicima, no o tom nešto više poslije. Uz navedene teme u jezikoslovlju su se bavili i pitanjem o porijeklu jezika, a ta je tema bila posebno zanimljiva u 18. stoljeću. Prinos je toj raspravi dao i francuski enciklopedist J. J. Rousseau.

4.2. Jezik(oslovlje) i društvo – akademije, Crkva, država

Što se tiče opće primjene jezičnih spoznaja u društvu, od 16. do 18. stoljeća, ona se mogu sažeti u nekoliko glavnih područja. Jezikoslovci su se bavili izgradnjom nacionalnih jezika i općejezične norme, što je obuhvaćalo izradu nacionalnih gramatika, izradu pravopisne norme primjerene jeziku, ujednačivanje pravogovorne norme, općenito oblikovanje jedne književne norme nacionalnoga jezika i rješenje stilističkih problema. Uz to, važna su pitanja bila i etimološko i povijesno poimanje inventara nacionalnoga jezika, kao i utvrđivanje stanja jezika društva uopće. Ta su pitanja potaknuta mnogim čimbenicima od pojave tiska, ubrzanja komunikacije i razvoja znanja. Sve su to mogli nositi kanonski jezici, latinski ponajprije, no ubrzo se sve veći broj ljudi uključivao u nastavu i razmjenu informacija među kojima latinski nije bio dovoljno raširen. Narodni su se jezici morali "opremiti" za potrebnu komunikaciju, posebno pisanu. Da bi narodni jezici to mogli, moralo se najprije odabrati koji će idiom služiti nekoj općoj komunikaciji, zatim je trebalo odabrani idiom opisati, normirati i tako dalje.⁷³ U prvom redu, potrebno je bilo usustaviti slovopisnu i druge norme pomoću kojih će se uskladiti jezična djelatnost članova neke jezične zajednice. Zbog toga su pisani mnogi jezični priručnici, osobito rječnici i gramatike. Međutim, to nije bilo sasvim jednostavno iz više razloga, kao što su dijalektne razlike unutar jedne jezične zajednice, ili pak kad govorimo o normiranju slovopisne norme, problem nepodudaranja fonološkoga inventara latinskoga i drugih europskih jezika, ili na primjer nemogućnost da pisana norma prati izgovornu. Ispočetka su prijedlozi oko reforme slovopisa bili mnogobrojni i ta su se pitanja rješavala stoljećima, u Hrvatskoj gotovo više od tri stoljeća. Sve je to rezultiralo dugim procesom standardizacije narodnih jezika po Europi.

Spomenuta su se pitanja rješavala institucionalno i neinstitucionalno (Amirova i dr. 1980), institucionalno u okvirima akademija, odnosno jezičnih i književnih društava,⁷⁴ a neinstitucionalno izvan takvih društava tamo gdje nisu

⁷³ O procesu standardizacije usp. Radovanović 1979. i Mićanović 2006.

⁷⁴ Da se do kvalitetnih i uspješnih znanstvenih rezultata dolazi institucionalnim radom, danas je sasvim jasno, no u to vrijeme to nije bilo uobičajeno. Prve je ideje o znanstvenim zajednicama promovirao engleski filozof Francis Bacon. On je vizionarski utjecao na razvoj znanstvenih društava, na unapređivanje znanja i spoznaje itd.

postojala i gdje su na izgradnji narodnih jezika radili obično obrazovani pojedinci. Prve akademije, odnosno društva,⁷⁵ pojavile su se najprije u Italiji u 15. stoljeću po mnogim kneževinama, a njihov se utjecaj širio čak do Švedske. Cosimo de' Medici osnovao je svoju akademiju pod imenom *Accademia Platonica* 1442. u Firenci, a uskoro se javljaju i u Napulju *Accademia Pontaniana* te *Accademia Pomponiana* u Rimu. Društva, akademije, razlikovala su se. Neka su imala samo regionalni karakter poput brojnih njemačkih i nizozemskih društva, a možemo reći i uvjetno talijanska, a neka su dostigla državnu i nacionalnu razinu poput francuske akademije. Najpoznatije talijansko društvo, koje i danas djeluje kao ugledna znanstvena ustanova, nosi simbolično ime *Accademia della Crusca*, a slična su imena nosila i ostala ranije osnovana društva. Najutjecajnije nizozemsko jezično društvo zvalo se *De Eglantier* ('divlja ruža'), a četiri njemačka najpoznatija društva bila su: *Fruchtbringende Gesellschaft*, poslije *Palmenorden*, *Deutschgesinnte Genossenschaft*, *Pegnesischer Blumenorden* i *Elbschwanenorden*. U 17. i 18. stoljeću akademije će dobivati obična imena, uz samu riječ akademija dodaje se odnosni pridjev od imena zemlje u kojoj su se nalazile, što je po našem mišljenju vrlo vjerojatno ovisilo i o političkim prilikama sredine u kojoj se društvo osniva. Njemačka i talijanska jezična društva, odnosno akademije, nisu nosile nacionalne nazive, dok francuska, španjolska ili neka druga jesu. Tako je 1635. u Francuskoj osnovana Francuska akademija (*Académie française*), u Nizozemskoj je 1617. godine osnovana *Nederduytsche Academie*, a u 18. stoljeću osnovane su, na primjer, španjolska (*Real Academia Española*) i švedska akademija (*Svenska Akademien*). Članovi su tih društava obično bili danas nama poznati ljudi iz kulturne povijesti. Sva su osnovana društva, što se tiče jezikoslovlja, imala isti cilj: izgradnju narodnoga jezika i njegovu standardizaciju koju je pratio jak purizam.

Evo koje je zadatke imala Francuska akademija kako su oni zapisani u člancima 24, 25. i 26. iz *Statuts et Règlements*: „24: La principale fonction de l'Académie sera de travailler avec tout le soin et tout la diligence possible à donner des règles certaines à notre langue et la rendre pure, éloquente et capable de traiter les arts et les sciences; 25: Les meilleurs auteurs de la langue française seront distribués aux Académiciens pour observer tant les dictions que les phrases qui

⁷⁵ Za više podataka i za bibliografiju o akademijama usp. Košutar i Tafra 2010.

peuvent servir de règles générales et en faire rapport à la Compagnie qui jugera de leur travail et s'en servira aux occasions; 26: Il sera composé un Dictionnaire, une Grammaire, une Rhetorique et une Poétique sur les observations de l'Académie” (Mazière 2000: 854).

Društva su zagovarala književnost na narodnom jeziku, čime su poticala i izgradnju samoga narodnoga jezika, a pišući uz to i jezične priručnike, poticali su i normiranje narodnih jezika. Najvažnijim rezultatima akademija svakako se mogu proglasiti rječnici. Članovi su firentinske akademije Crusce objavili 1612. godine svoj *Vocabolario degli Accademici della Crusca*. Objava se toga rječnika smatra početkom jezične standardizacije uopće (Engler 2000). Cruscini su se akademici posvetili i izdavanju Danteovih djela. Upravo je firentinska akademija imala najveći utjecaj i gotovo sva jezična društva koja su se razvila po Europi organizirana su, među ostalim, po njezinu modelu. Cruscin je *Vocabolario* s brojnim izdanjima⁷⁶ bio uzorom francuskomu rječniku, a i drugima diljem Europe. I Della Bella se ugledao u Cruscin rječnik kad je sastavljao svoj talijansko-latinsko-hrvatski rječnik, o čem će više riječi biti poslije. Dva su glavna utjecaja, jedan je koncepcija književnoga jezika, a drugi, koji izlazi iz prvoga, koncepcija je rječničkoga članka na osnovi poimanja književnoga jezika. Rječničke su natuknice u *Vocabolariju* oblikovane abecednim poretkom, svaka je natuknica definirana, a dodaje se i potvrda u književnim djelima zato što je književni jezik koji se standardizirao bio utemeljen na književnim djelima. Uzorom su se smatrala Danteova, Boccaciova i Petrarkina književna djela. Francuska je akademija prema Cruscinu modelu objavila 1694. godine *Dictionnaire de l'Académie française*, ali dok su Talijani kao uzor za standardni jezik uzimali književnost iz prijašnjih stoljeća pisanu na firentinskom, Francuzi su odabrali jezik koji se u to vrijeme govorio na Dvoru. U osvit novovjekovlja razvijao se i njemački jezik prema naddijalektnomu idiomu, koine, ali temelj mu nije bio razgovorni jezik, već pisana književna norma. Jezik književnosti i jezik društvene elite ostala su dva glavna povijesna temelja standardizacije jezika, odnosno dva glavna puta u razjašnjenju *questione della lingua* ili u postupku selekcije kojim se odabire idiom na kojem će se zasnivati standardni jezik, a izrada rječnika bila je prvim zadatkom gotovo svih akademija.

⁷⁶ Neka su od njih pregledana i za ovaj rad.

Slika 3. Naslovnica prvoga izdanja Cruscina *Vocabolarija*

Svakako se može primijetiti da je u zemljama u kojima je politička situacija, recimo tako, bila sređenija, a pod tim mislimo na geopolitičko jedinstvo prostora, uzor književnomu jeziku bio obično govor elite, dvora i nekoga drugoga političkoga središta, poput pariškoga dvora ili Londona. S druge strane, u zemljama koje su u to vrijeme bile razjedinjene politički, poput Njemačke, Italije, Hrvatske i drugih, uzor književnomu jeziku čine obično književna djela, odnosno djela najboljih pisaca (u nas je to, na primjer, dubrovačka književnost, u Italiji Danteova, Boccacciova i Petrarkina djela), a redovito postoji i više nadregionalnih varijanata koje se "bore" za

prevlast. Kao što su se u nas u 18. stoljeću usporedno u procesu standardizacije našle dvije norme – kajkavski i štokavski književni jezik – i u Njemačkoj je bilo slično. Gotovo su dva stoljeća naporedno postojale dvije norme (*Lutherdeutsch* i *gemeines Deutsch*).⁷⁷ Dakle, još jednom primjećujemo važnost izvanjezične stvarnosti za razvoj književnoga jezika, pa onda i jezikoslovlja.

Španjolska je nacionalna akademija od svoga osnutka postavila zadatak napraviti rječnik i gramatiku španjolskoga jezika. Rječnik, *Diccionario de autoridades*, rađen po uzoru na Cruscin *Vocabolario*, počeo je izlaziti 1726. godine. Izišao je u šest svezaka do 1739. godine, a leksički su mu temelj bili književni autoriteti (Calderon de la Barca, Góngora, De Nebrija, Cervantes, Lope de Vega i drugi). Gramatika je prvi put izišla 1771. pod naslovom *Gramática de la Lengua Castellana compuesta por la Real Academia Española*, a rađena je prema latinskomu modelu renesansnih gramatika i izlazila je do 1973. (Gonzales 2000). Sam rad na gramatici započeo je još 1741. u okviru posebnoga projekta – *Proyecto de gramática*.

Njemačka društva nisu objavila veliki rječnik koji bi se mogao usporediti s Cruscinim, no njihov je rad imao velik utjecaj na kasniju njemačku leksikografiju. Društvo *Fruchtbringende Gesellschaft* 1645. godine objavilo je njemački pravopis koji je napisao Christian Gueintz pod naslovom *Deutsche Rechtschreibung* i koji je bio službeni „proizvod” društva. Prema talijanskomu uzoru i Nijemci su htjeli napraviti svoj rječnik, no to im nije pošlo za rukom. Ipak, „proizvodom” *Fruchtbringende Gesellschaft* može se smatrati rječnik Caspara Stielerera objavljen 1691. pod njegovim pseudonimom u tom društvu. Von Polenz (2000) smatra kako se i djela ostalih njemačkih jezikoslovaca, poput Opitza, Schottela, Harsdörffera, Zesena i drugih članova njemačkih jezičnih društava, iako nisu nastala u vrijeme postojanja društava, mogu smatrati djelima nastalim u intelektualnom ozračju tih društava. Glavnina je posla odlazila na tzv. ponjemčenje stranih riječi. Naime, njemački je vernakular duže nego u drugim europskim zemljama smatran nevažnim i njime se služio uglavnom puk. Uz latinski njemački je jezik potiskivao i francuski koji se smatrao elitnim. U novom se vijeku gledanje promijenilo posebice nakon Lutherova prijevoda *Biblije* kada se razvila jezična ideologija po kojoj je njemački bio jedan od najstarijih jezika, starijim čak i od romanskih. Kulturni se patriotizam u

⁷⁷ O procesu standardizacije njemačkoga jezika usp. Mattheier 2003.

smislu razvijanja narodnoga jezika do standardnoga jezika koji je ravnopravan latinskomu, poznat zapravo kao jedno od glavnih obilježja jezičnih društava, toliko radikalizirao da se počelo misliti kako je njemački najprije istovrijedan, a ubrzo potom i nadmoćan nad ostalim jezicima. Jezični purizam, izrazito karakterističan za sva jezična društva, bio je tako jak da su se, na primjer, u njemačkom jeziku gotovo potpuno izbacili svi internacionalizmi, latinizmi, romanizmi. Današnji njemački jezik takav je upravo zbog velikih napora članova jezičnih društava. U ponjemčenju stranih riječi posebno se isticao Philipp von Zesen, a mnoga njegova rješenja i danas su dio njemačkoga leksika poput *Augenblick (Moment)*, *Gesichtskreis (Horizont)*, *Jahrbücher (Annalen)*, *Rechtschreibung (Ortographie)* itd. (Von Polenz 2000). Jezični se purizam posebno osjeća u jezičnim priručnicima u kojima će domaći potisnuti latinske gramatičke nazive, o čem će nešto poslije biti više riječi.

Nizozemska su se društva posvetila njezi retorike⁷⁸ i jezika, a imala su i jak književni pečat. U 2. polovici 16. stoljeća članovi su se angažirali oko standardizacije jezika, a u 17. stoljeću radili su na pravopisu i preskriptivnoj gramatici, u čem su se uvelike oslanjali na latinsku gramatičku tradiciju. Prvu sveobuhvatnu nizozemsku gramatiku napisali su članovi društva *De Eglantier* 1584. pod naslovom *Twe-spraak vande Nederduitsche letterkunst*, a pisana je u obliku pitanja i odgovora između učitelja i učenika (Noordegraaf 2000), dakle metodom koja je po uzoru na katekizme primjenjivana u pisanju gramatika, pa i starijih hrvatskih gramatika.

U 18. je stoljeću i europski istok zahvaćen prosvjetiteljskim duhom. Ruska akademija, osnovana 1783. u Moskvi kao prvo filološko znanstveno društvo, svojom prvom zadaćom postavila je izradu rječnika, gramatike i retorike ruskoga jezika. Međutim, Petar je Veliki već 1724. utemeljio Rusku akademiju znanosti (*Российская академия наук*) u Petrogradu. Unutar Akademije osnovano je Rusko društvo (*Российское собрание*) 1735. na poticaj jednoga od ruskih jezičnih reformatora Vasilija Tredjakovskoga, a u njem su se vodile rasprave o pravopisu, padežima i retorici (Archambault 2000). Što se tiče drugih slavenskih naroda, treba spomenuti da, primjerice, u Poljskoj nije bilo tipičnih akademija ili društava sve do samoga kraja 18. stoljeća. Razlozi tomu mogle su biti nepovoljne političke okolnosti

⁷⁸ Njihova su se društva nazivala *Rederijkerkamers* 'sobe za retoriku', a odigrala su veliku ulogu u standardizaciji nizozemskoga jezika.

koje su pogodile Poljsku u 18. stoljeću.⁷⁹ Ipak, 1800. godine (službeno, a članovi su se sastajali i godinama prije) osnovano je *Towarzystwo Przyjaciół Nauk* u Varšavi kao jedno od najstarijih poljskih znanstvenih društava. Članom je toga društva bio, među ostalim, i Samuel Bogumił Linde, autor velikoga poljskoga rječnika *Słownik Języka Polskiego*, tiskanoga u šest svezaka od 1807. do 1814. (Puzynina 2000). Sličnih je društava bilo i u drugim gradovima poput Poznańa i Krakowa, ali su osnovana poslije. Najstarije je pak češko znanstveno društvo *Královská česká společnost nauk* osnovano 1784. koje je zagovaralo istraživanje i humanističkih i prirodnih znanosti, a jedan od osnivača bio je veliki češki jezikoslovac Josef Dobrovský. To je društvo i prethodnik *Akademie věd České republiky*, današnje češke nacionalne akademije.⁸⁰

Ondašnji su se jezikoslovci bavili problemima koji su ponekad aktualni i danas, pogotovo kad je riječ o pravopisu. Tako su se jezikoslovne raspre u skandinavskim zemljama nakon renesanse vodile o pravopisu i o standardizaciji dvaju pisanih jezika Danske i Švedske (Hordhaugen 2000). Glavni su problemi bili kako izgraditi književnu normu zajednice s mnogo različitih dijalekata s jednakim političkim statusom, kako zapisati foneme koji nemaju odgovarajućih grafema u latinici i kako zamijeniti strane riječi. Značenje akademija nije do danas dovoljno istraženo, a njihov se utjecaj na razvoj i izgradnju narodnih jezika ne smije zanemariti. Uz velik broj djela koje su ostavile za sobom, najviše su pridonijele razvoju leksikografije, pravopisa i gramatike, jednom riječi uvelike su utjecale na standardizaciju mnogih jezika u Europi.

Prve su hrvatske akademije nastale pod talijanskim utjecajem, i to već u drugoj polovici 16. stoljeća. Riječ je o dubrovačkoj Akademiji složnih, kojoj je prema Ljubiću (1869: 344) namjera bila njegovati narodni, latinski, talijanski i grčki jezik. U 17. i 18. stoljeću poznate su zadarska *Accademia degli Incaloriti*, te dubrovačka Akademija ispraznih. Najpoznatiji je član zadarske akademije bio Ivan Tanzlinger Zanotti, poznat u prvom redu po rukopisnim rječnicima, a zadaća je te akademije bila objavljivanje knjiga na talijanskom, ilirskom i latinskom jeziku. Književnik je Ivan Petar Marchi u Splitu osnovao Akademiju slovinsku (*Akademia*

⁷⁹ O poljskim prilikama više u Tymowski 1999.

⁸⁰ <http://www.avcr.cz/historie.php>

illyrica illitivam slovinska) s ciljem objavljivanja knjiga na narodnom jeziku. Najaktivnija je bila dubrovačka akademija, a njezin je zadatak bio izrada rječnika i gramatika koji bi opisivali hrvatski, latinski i talijanski jezik. To je vrlo zanimljivo jer se prvi put u nas javlja ideja da rječnik treba izrađivati skupina leksikografa, a ne pojedinci. Iako ne postoji službeni proizvod akademije, naime zadaća je izrade rječnika dana Đuri Matijaševiću, Ivi Nataliću i Ivi S. Buniću čiji je rad ostao u rukopisu, Della Bellin veliki trojezičnik možemo smatrati ostvarenjem ciljeva dubrovačke akademije s obzirom na to da je on vrlo tijesno surađivao s Đurom Matijaševićem. Sve u svemu, spomenute četiri hrvatske akademije koje su djelovale u Dalmaciji od 16. do 18. stoljeća imale su sličan cilj, naime jačati književnost i razvijati književni jezik, a na njih su očekivano utjecale talijanske akademije.

Kao što smo već i rekli, jezično planiranje i uopće izgradnja narodnih jezika odvijali su se i neinstitucionalno, a posredno preko jezičnih priručnika i jezikoslovaca koji nisu djelovali u akademijama iz raznih razloga, a najčešće zato što nije bilo akademija na njihovu području u kojima bi mogli sudjelovati. Jezični su priručnici poput gramatika i rječnika najčešće bili pisani iz didaktičkih razloga, a škole su obično vodili svećenici i redovnici koju su također na neki način bili dio zajednice s određenim zanimanjima i interesima. Međutim, neinstitucionalno ne znači da su autori tih djela samoinicijativno i samoproizvoljno jednoga dana odlučili napisati gramatiku ili rječnik. Od njih se to ipak tražilo, najčešće je to bila Crkva, odnosno neki crkveni red, a poslije i država. Autori gotovo svih naših jezičnih priručnika do 19. stoljeća bili su svećenici ili redovnici koji su bili nositelji obrazovanja. Za to je obrazovanje trebalo napisati priručnike i to je bila njihova dužnost. U prosvjetiteljstvu kad se država počela zanimati za obrazovanje i prosvjećivanje svojega naroda, to se radilo kroz reforme školstva koje su pratili i novi priručnici. Na temelju svega rečenoga mogli bismo reći da su tri institucije neposredno i posredno poticale rad na izgradnji narodnoga jezika – akademije, Crkva i država, ne nužno i ne svugdje tim redoslijedom. U pravom smislu neinstitucionalno na izgradnji jezika radili su neposredno tek književnici.

4.3. Prve gramatike narodnih jezika

U tom kontekstu spomenut ćemo i konkretne ostvaraje jezične prakse u društvu ponajprije na primjerima gramatika narodnih jezika. Prve su gramatike bile dakako gramatike grčkoga i latinskoga jezika, jezika koji su mnogo stoljeća uživali ekskluzivno pravo na gramatički opis.⁸¹ To je naravno i povezano sa svetosti triju jezika – hebrejskoga, grčkoga i latinskoga – koji su stoljećima donekle i zatirali razvoj narodnih jezika. Slika se promijenila, kao što smo već više puta spomenuli, početkom novovjekovlja, odnosno u renesansi kada se javlja pojačani razvoj vernakulara.⁸² Već u 15. stoljeću nastaju tako prve gramatike narodnih jezika. Prvom se gramatikom narodnoga jezika smatra rukopisno djelo pod naslovom *Grammatichetta vaticana* koje se pripisuje (pisaru) Leonu Battisti Albertiju (1404–1472). Djelo je pronađeno u jednom kodeksu iz 1507. godine, no dokazano je da je nastalo između 1437. i 1441. godine. Riječ je o gramatici talijanskoga, odnosno toskanskoga jezika. Tim se djelom pokazalo da i narodni jezici, baš poput latinskoga, imaju pravilnu strukturu (Marazzini 2000). Djelo nije imalo velik utjecaj djelomice i zato što je ostalo u rukopisu i nakon izuma tiskarskoga stroja. Do prve će tiskane gramatike talijanskoga jezika proći nekoliko desetljeća, a među utjecajnijima su bila dva djela. To je svakako gramatika talijanskoga koju je Pietro Bembo uvrstio u svoje djelo *Prose della volgar lingua* iz 1525. godine, te djelo *Regole grammaticali della volgar lingua* autora Giovannija Francesca Fortunija iz 1516. godine.⁸³ I Španjolci rano dobivaju gramatiku svoga jezika. Autor je gramatike Antonio di Nebrija, djelo nosi naslov *Gramática Castellana*, a tiskana je 1492. godine.⁸⁴ Gramatike narodnih jezika u prvoj polovici 16. stoljeća dobivaju uglavnom zapadnoeuropski narodi. Tako Francuzi prvu gramatiku svoga jezika pišu 1531. godine. Riječ je o djelu *In linguam Gallicam isagoge una cum eiusdem Grammatica Latinogallica*.⁸⁵ U istom stoljeću gramatiku svoga jezika objavljuju i Portugalci (*Gramática da Lingua Portuguesa*,

⁸¹ Zapravo sve do novoga vijeka gramatika je značila gramatiku latinskoga jezika.

⁸² O razvoju vernakulara i uopće o renesansnim gramatikama posebno se ističu istraživanja W. Keitha Percivala (npr. Percival 2004).

⁸³ O daljnjem razvoju gramatika talijanskoga jezika usp. Marazzini 2000.

⁸⁴ O španjolskoj gramatikografiji usp. Esparza Torres 2000.

⁸⁵ Za osnovne podatke o razvoju gramatika francuskoga jezika usp. Kristol 2000.

1536), a autor je Fernão de Oliveira.⁸⁶ Može se reći da su pravi prvaci u gramatikama narodnih jezika svakako romanski narodi, iako ni drugi europski narodi, ponajprije germanski, ne zaostaju za njima.

Prve se gramatike germanskih jezika pojavljuju u 16. stoljeću. Tako je prva gramatika engleskoga jezika tiskana 1586. godine pod naslovom *Pamphlet for Grammar*, a autor joj je William Bullokar.⁸⁷ Prve se njemačke rasprave o njemačkom jeziku počinju pisati pedesetak godina prije. Najprije se pojavljuju rasprave o grafiji, a djelo s riječi gramatika u naslovu pojavljuje se prvi put 1534. godine pod naslovom *Ain Teütsche Grammatica* autora Valentina Ickelsamera.⁸⁸ Nizozemci dobivaju prvu gramatiku nizozemskoga jezika krajem 16. stoljeća, točnije 1584. godine. Nastala je i tiskana u sklopu nizozemskoga retoričkoga društva *De Eglantier* pod naslovom *Twe-spraack Nederduitsche letterkunst*.⁸⁹

Što se slavenskih naroda tiče, možemo reći da nisu zaostajali za ostatkom Europe. Prve se tako slavenske gramatike javljaju u 16. stoljeću. Međutim, prilike nisu bile jednake u cijelom slavenskom svijetu. U prvom redu postoje velike razlike između istočnih i zapadnih slavenskih jezika. Iako se slavenski jezici obično dijele na zapadne, istočne i južnoslavenske jezike, kad je u pitanju razvoj jezikoslovne misli, nastanak gramatika narodnih jezika i početak standardizacije, slavenski se svijet grubo može podijeliti na dva dijela – istočni i zapadni, a granicu ne čini samo geografska podijeljenost već i vjerska, pa se slavenski svijet dijeli na *Slavia romana* i *Slavia orthodoxa*. Ta je pak podjela vidljiva i u filološkom razvoju. Gotovo sve pravoslavne slavenske zemlje stoljećima su zadržale crkvenoslavenski književni jezik, odnosno njegove redakcije, dok su narodni jezici ostajali po strani, tek polako ulazeći u javnu upotrebu i postajući predmetom opisa u gramatikama, s ponekim iznimkama najčešće u 19. stoljeću.⁹⁰ Potpuno je suprotno u zapadnim slavenskim, katoličkim zemljama. Iako tu izravno ne govorimo o standardizaciji jezika, počeci opisa narodnih jezika u gramatikama, uz mnoge druge radnje poput prijevoda Biblije, važan su dio toga procesa.

⁸⁶ Za osnovne podatke o razvoju portugalskoga jezikoslovlja usp. Buescu 2000.

⁸⁷ Zanimljivo je spomenuti da je prva engleska gramatika francuskoga jezika nastale pola stoljeća ranije. Riječ je o djelu Johna Palsgravea *Lesclaircissement de la langue francoyse* iz 1530. godine (Jungen i Lonstein 2007).

⁸⁸ O tome više usporedi Rössig-Hager 2000, Jungen i Lohnstein 2007. i dr.

⁸⁹ O prvim gramatičkim opisima nizozemskoga usp. Dibbets 2000.

⁹⁰ O standardizaciji slavenskih jezika usp. Sesar 1996.

Prve istočnoslavenske gramatike najčešće opisuju strukturu crkvenoslavenskoga književnoga jezika, sa slabijim bilježenjem govorne situacije (Sesar 1996). Najraniji takvi opisi pojavljuju se krajem 16. stoljeća. Tako Lavrentij Zizanij 1596. objavljuje djelo pod naslovom *Grammatika Slovenska, säveršenoga iskusstva osmi častej slova i innych nuždnych, novosăstavlenna* (Schaller 2000). U tom je kontekstu vrlo značajna i gramatika Meletija Smotrickoga iz 1619. godine. Naslov je djela *Grammatiki Slovenskija pravil'noe sintagma*. Ta je gramatika, namijenjena istočnoslavenskomu području, zapravo sinteza grčke, latinske, istočnoslavenske i crkvenoslavenske tradicije (Schaller 2000). Međutim, iako je dakle postojala gramatikografska tradicija, to još uvijek nisu bile gramatike narodnoga jezika. Te su gramatike na Istoku bile ono što su na Zapadu latinske gramatike. Tu će problematiku riješiti Mihail Vasiljevič Lomonosov, koji će svojim djelima *Retorika* (1744) i *Rossijskaja grammatika* (1755) postaviti temelje znanstvenoj obradi ruskoga jezika (Sesar 1996). Bugarski je jezik prilično kasno opisan u gramatikama, tek u 19. stoljeću kada se javlja raskid s crkvenoslavenskim književnim jezikom. Dvadesetih godina objavljuje Pera Berovič Beron *Riben bukvar*, a Neofit Rilski objavljuje 1835. školsku gramatiku. I Srbi dobivaju prvu gramatiku srpskoga jezika tek u 19. stoljeću kada Vuk Stefanović Karadžić objavljuje svoju *Pismenicu serbskoga jezika* u Beču 1814. godine i četiri godine poslije *Srpski rječnik* u kojem je i *Srpska gramatika*. Do tada im je kao književni jezik služio slavenosrpski.

Kao što smo već rekli, nešto je drukčija situacija kod zapadnih Slavena gdje se tradicija crkvenoslavenskoga književnoga jezika ne zadržava ili barem ne prevladava toliko dugo kao kod istočnih Slavena. Gramatike češkoga jezika javljaju se već u 16. stoljeću. Jedan od najranijih značajnijih pokušaja opisa češkoga jezika svakako je djelo pod naslovom *Gramatika česká v dvojí stránce, Ortographia předem, Etymologia potom* iz 1533. godine. Djelo su sastavili Beneš Optát, Peter Gzell i V. Philomat.⁹¹ Poljaci prve gramatike dobivaju također u 16. stoljeću. Prvo su to gramatike latinskoga, a pišu se i gramatike poljskoga jezika za strance.

⁹¹ Naslov se djela i imena autorâ donose prema Sesar 1996, no u Schallera se nalazi podatak da su autori bili samo Optát i Gzell, a grafijski se donekle razlikuje i naslov (*Gramatyka Czeska w dwojy stránce: Ortographia przedem – Etymologia potom*) (Scheller 2000: 797). O povijesti češkoga jezikoslovlja usp. Pleskalová i dr. 2007; u tom djelu stoji naslov i autori prve gramatike kao i kod Sesar pa se priklanjamo većini.

Najpoznatije je djelo *Polonicae grammatices institutio* iz 1568. autora Piotra Statoriusa. Slovenski je pak književni jezik prvi put opisan 1584. godine u djelu Adama Bohoriča pod naslovom *Arcticae horulae succesivae de latino-carniolana literatura, ad latinae linguae analogiam accomodata*. U tom slijedu i hrvatski jezik prati zapravo zapadnoslavenska jezikoslovna kretanja. Naš Bartol Kašić objavljuje svoje djelo *Institutionum linguae Illyricae libri duo* dva desetljeća poslije Slovenaca, odnosno 1604. godine, dakle na začelju razdoblja u kojem su drugi zapadnoslavenski književni jezici dobili svoje prve gramatike, kako je to primijetio Katičić (1981).

Sličan, no ipak puno kraći pregled prvih gramatika narodnih jezika daje Law (2003). Neki se podaci ne poklapaju u potpunosti s našim gore navedenim. Tako autorica prvom gramatikom njemačkoga jezika smatra djelo Laurencija Albertusa *Teutsch Grammatick oder Sprach-Kunst* iz 1573. godine, no bez obzira na poneke nepodudarnosti, iz njezine se tablice uočava zanimljiva činjenica. Rekli smo da se naša prva gramatika, kako je to već Katičić primijetio, nalazi na začelju zapadnoslavenskih gramatika. Međutim, ako se gledaju prve gramatike narodnih jezika u Europi, naša se gramatika nalazi visoko na ljestvici. Law je (2003) dala popis od trideset i šest gramatika narodnih jezika, a Kašićeva je u njem na dvanaestom mjestu. Uzme li se u obzir da s takvim popisima uvijek treba biti oprezan, ipak se može vidjeti da stojimo, što se tiče prvih gramatika narodnih jezika, uz bok velikih naroda i jezika poput talijanskoga, španjolskoga, francuskoga, njemačkoga ili engleskoga. Kašićevom smo gramatikom preduhitrili mađarsku, finsku, dansku, švedsku, rumunjsku i neke druge gramatikografije.

Ovaj je pregled prvih gramatika europskih narodnih jezika dan na početku kako bismo smjestili hrvatsko jezikoslovlje u europski kontekst i kako bi se dobila usporedna slika početaka naše gramatikografije u odnosu na druge narode. Naravno, taj pregled nije iscrpio ni sve jezike ni sve gramatike, a teži dati samo pregled najznatnijih i najpoznatijih. Vidi se kad uopće počinju prvi opisi narodnih jezika u Europi, ponajprije u gramatičkim djelima, i gdje smo mi u svemu tome, a pokazat će se i kako su ti opisi uopće izgledali.

Dakle, u prvim opisima narodnih jezika prednjače zapravo romanski jezici, a Italija nekako predstavlja kolijevku razvoja standardnih jezika. Iz te su se kolijevke utjecaji širili po cijeloj Europi, do drugih romanskih, ali i neromanskih naroda. Što se

tiče slavenskih, dijelom se osjetio utjecaj latinske tradicije, ponajprije kod zapadnih, katoličkih Slavena, dok je u istočnih, pravoslavnih, razumljivo, bio jači utjecaj grčke tradicije, ali i crkvenoslavenske književne tradicije. Kako su ti prvi opisi uopće izgledali? Načelno se može reći da su ti prvi opisi narodnih jezika izgledali identično opisima latinskoga jezika. Autori su tih gramatika latinski gramatički model, utemeljen na Donatovoj i Priscijanovoj gramatičkoj tradiciji, doslovno preslikali na narodne jezike.⁹² Mnogi su autori pisali o tome, i domaći i strani, i zapravo hrvatska gramatička tradicija u tome nije usamljena. Da bismo to jasnije dočarali, donosimo ovdje nekoliko citata iz strane literature.

Na počecima razvoja engleske gramatikografije to je izgledalo ovako: "so stark war man auf das lateinische Modell fixiert, dass die lateinische acht Wortklassen kurzerhand auf das Englische übertragen wurden. Der Artikel befand sich also meist als Akzidens des Nomens behandelt" (Jungen i Lohnstein 2007: 125). Slično govori i Mitchell (2001: 31): "although the Latin models of grammar do not always apply to English, it is perhaps not surprising that grammarians forces them to fit English anyway", te dodaje "what is perhaps more puzzling is that the illogical practice of forcing models of Latin rules of grammar onto the non-latine grammar of English has persisted into the twentieth century" (Mitchell 2001: 31). Engleski su se gramatičari 16. 17. i 18. stoljeća snažno oslanjali na latinsku gramatičku tradiciju pa tako Robins (1967) donosi primjer engleskoga gramatičara Williama Bullokara iz 16. stoljeća koji, slijedeći latinsku gramatičku tradiciju i njezinih osam vrsta riječi, nije engleskomu članu dao status posebne vrste riječi zato što u latinskom jeziku nema člana. Član je odredio kao znak koji se stavlja ispred imenica kako bi se imenica identificirala. Neki su pak gramatičari članove smatrali podvrstom imena, dok ih je, na primjer, Ben Jonson, engleski gramatičar iz 17. stoljeća, smatrao posebnom vrstom riječi (Robins 1967).

Ni u njemačkoj gramatikografiji nije bilo drukčije, naime "die deutsche Grammatik ist nicht selbstwachsen. Sie hat ihre Kategorien ursprünglich nicht gefunden, sondern fertig übernommen. Zum Theil hervorgegangen aus Übersetzungen von Donatparadigmen, streift sie die Fessel der lateinischen

⁹² O tome više usp. Katičić 1981.

Vormundschaft nie vollständig ab. Im Einzelheiten wirkt die griechische Grammatik; viel anderes als ihre römische Tochter hatte sie nicht zu bieten" (Jellinek 1913: 21).

To je rezultiralo nedostatnim opisima narodnih jezika i neprepoznavanjem mnogih jezičnih kategorija svojstvenih pojedinim jezicima ili unošenjem kategorija koje oni nemaju. U hrvatskom su se jezikoslovlju tako stoljećima provlačili latinski padeži, a o utjecaju latinskoga jezika na hrvatsku sintaksu da i ne govorimo. Ovdje nećemo detaljno ulaziti u to jer su mnogi domaći autori pisali o tome, a taj ćemo problem samo pogledati iz drugoga kuta. Prije toga vratimo se na gramatike. Pregled gramatika pokazuje da su hrvatski jezikoslovci pratili europska strujanja kronološki u opisima narodnih jezika. Iako prvu gramatiku dobivamo tek početkom 17. stoljeća, to nas ne odvaja od europskih tokova, od romanskih, germanskih i zapadnoslavenskih strujanja. Na pisanje prvih gramatika utječe najprije izvanjezična zbilja; one se pojavljuju kad se stvorilo za njih povoljno ozračje, odnosno kad su takva djela postala potrebna. Da nismo zaostajali za ostalom Europom, pokazuju i naša leksikografska postignuća, što će se vidjeti dalje u tekstu.

Ovime smo htjeli pokazati kako je i kada sve počelo u Europi i gdje se nalazi hrvatsko jezikoslovlje u tim procesima. Vratimo se na izgled tih jezičnih opisa. Hrvatska je prva gramatika, Kašićeva, nastala na već spomenutoj tradiciji latinskih gramatika Donata i Priscijana. Mnogi su istraživači, od kojih prednjači Katičić (1981), istraživali kojim se točno djelima i kako u sastavljanju koristio, a o tome je izneseno na drugom mjestu. Tada su naime postojale mnoge gramatike latinskoga jezika, koje su se, ponavljamo, temeljile na dugoj latinskoj tradiciji, ali koje su opet donosile i ponešto nova. Najpoznatije u to vrijeme bilo je djelo *Grammaticarum institutionum libri IV* (više izdanja u 16. stoljeću) Alda Manucija, a tu je i za hrvatsko jezikoslovlje osobito važna gramatika portugalskoga isusovca Emanuela Alvaresa (*De institutione gramatica libri tres*, Lisabon 1572) koja je 1591. godine postala obvezni udžbenik za latinski jezik u isusovačkim školama. Njezin se utjecaj nije zaustavio samo na isusovačkim školama, upotrebljavali su ju i drugi redovi, a u nas osobito franjevci koji su pisali i njezine preradbe, poput Lovre Šitovića ili Tome Babića, da spomenemo samo neke.

Latinska se tradicija dugo zadržala u hrvatskom jezikoslovlju, prepoznatljiva je još u gramatikama 19. stoljeća, očitih tragova ima i danas (npr. podjela riječi na

vrste, opis brojeva, nazivlje itd.), a slično je bilo i u drugim europskim jezikoslovljima. Put koji je započeo Kašić, a kojim su nastavili svi opisivači hrvatskoga jezika, traje do duboko u 19. stoljeće, dakle latinska je tradicija posve prisutna i u 18. stoljeću, naravno, s određenim pomacima. No, u 18. se stoljeću pojavljuje i još jedna gramatička tradicija – njemačka, a kako je ona utjecala na hrvatske gramatičke opise, pokazat će se dalje u tekstu. No, i njemačka je gramatička tradicija, kako smo već spomenuli, također počivala na latinskoj tradiciji.

U cijeloj Europi do toga vremena zapravo se isprepliću dvije tradicije, dva jezika – latinski i crkvenoslavenski, koje će od novoga vijeka polako potiskivati narodni jezici, koji su i sami većim dijelom nastali na tim tradicijama. Kako je u nas utjecaj na jezikoslovlje imao većinom samo latinski, crkvenoslavensku tradiciju nećemo više spominjati premda se njezini tragovi nalaze i danas u gramatičkom nazivlju (*glagol, vid, lice, rod, sklanjati ...*). Odmak se od latinske tradicije neće dogoditi preko noći pa su i prvi opisi narodnih jezika nerijetko na latinskom jeziku, što najbolje pokazuje i primjer prve hrvatske gramatike.

4.4. Razvoj leksikografije

Hrvatska leksikografija u punom smislu te riječi počinje Vrančićevim poliglotskim rječnikom krajem 16. stoljeća, točnije 1595. godine. Tim je rječnikom hrvatska leksikografija preduhitрила dansku koja prvi rječnik dobiva 1626. godine (*Dictionarium Herlovianum* autora Povla Coldinga) ili na primjer finsku (prvi glosar u švedskom rječniku *Lexicon latino-scondicum* iz 1637. godine Erica Johanna Schrodera), a Vrančićev se rječnik smatra i prvim mađarskim etimologijskim rječnikom (Vig 2011). Od samih početaka upravo tim rječnikom hrvatska leksikografija ravnopravno stupa na europsku scenu poliglotskih rječnika. Naime, to je djelo, napisano prema Kalepinovu višejezičniku, bilo uzor i drugim europskim djelima. Smatra se da je Vrančićev rječnik utjecao na *Thesaurus polyglotus* (1603) Jeronima Megisera,⁹³ a poznato je i da je Lodereckerov češki rječnik iz 1605. godine, *Dictionarium septem diversarum linguarum*,⁹⁴ zapravo drugo izdanje Vrančićeva petojezičnoga rječnika kojemu je Loderecker dodao poljske i češke ekvivalente. Vrančić je navodno utjecao i na talijanskoga leksikografa Bernardina Baldija koji je prema Vrančićevu rječniku sastavio svoj mađarsko-talijanski rječnik.⁹⁵

Uz Vrančića hrvatska se leksikografija može pohvaliti i da se hrvatski jezik već 1527. godine našao u jednom dvojezičniku dvaju vernakulara (hrvatskoga i talijanskoga), a riječ je o talijansko-hrvatskom rječniku *Opera nuova che insegna parlare la lingua asciavonesca alli grandi, alli piccoli et alle donne* Petra Lupisa Valentiniana. Iako skromna opsega, u rječniku se naime nalazi samo 328 hrvatskih riječi, ipak je riječ o vrlo važnom leksikografskom primjerku u vrijeme kad je bilo uobičajeno da jedan od jezika u dvojezičnom ili višejezičnom rječniku bude latinski.

⁹³ Jeronim Megiser (oko 1553–1618) bio je profesor povijesti na lajpciškom sveučilištu. 1603. godine objavio je djelo pod naslovom *Thesaurus polyglottus*, višejezičnik u koji je skupio riječi iz preko četiristotinjak jezika. Zanimljivo je da je u nj zabilježio i devet riječi koje je skupio na Malti. Tako to djelo među ostalim predstavlja i prvi tiskani popis maltskih riječi, te ga neki smatraju i prvim pokušajem kodifikacije maltskoga jezika (npr. Cassola 2000).

⁹⁴ Puni je naslov rječnika *Dictionarium septem diversarum linguarum, videlicet Latine, Italice, Dalmatice, Bohemice, Polonice, Germanice, & Ungarice, ... collectum a Petro Lodereckero Prageno, Bohemo, &c.* 2005. godine izdavačka kuća Novi Liber u suradnji s Nacionalnom i sveučilišnom knjižnicom izdala je pretisak djela s popratnim tekstovima Radoslava Katičića i Marka Samardžije.

⁹⁵ Dobre preglede hrvatske leksikografije daju ovi radovi: Musulin 1959, Franolić 1985, Filipović 1986a, Tafra i Fink 2008. i drugi.

Za ilustraciju spomenut ćemo da je prvi englesko-francuski rječnik, *Esclarissement de la langue francoyse* autora Johna Palsgravea tiskan 1530. godine (Stein 1986).

Iduće će stoljeće također iznjedriti nekoliko rječnika, a pravi polet osjetit će se u 18. stoljeću. Tada izlazi nekoliko velikih samostalnih rječnika, dosta ih je ostalo u rukopisu, a rječnici se pojavljuju i uz druge jezične priručnike, najčešće uz gramatike. U 18. stoljeću hrvatska je leksikografija imala sve tipove rječnika kao i europska leksikografija, imala je dvojezične i višejezične rječnike, abecedno i tematski ustrojene rječnike, imala je enciklopedijske i ostale. Jedino što je nedostajalo bio je jednojezični rječnik koji će početi izlaziti tek osamdesetih godina 19. stoljeća i čija će 23 toma izlaziti gotovo čitavo stoljeće. O mogućim je razlozima za to već prije bilo riječi.

Kad se govori o razvoju hrvatske leksikografije, pa i ne samo leksikografije, ne smije se preskočiti pitanje jezika/â tih priručnika. Postoji jedna zanimljiva pojava u hrvatskim jezičnim priručnicima do 19. stoljeća. Riječ je o višejezičnosti. Taj se pojam često veže uz leksikografiju pa tako postoji višejezična leksikografija u koju se ubrajaju leksikografska djela s više od dva jezika, dakle trojezični, četverojezični i drugi rječnici. Ovdje će se višejezičnost vezati uza sve hrvatske jezične priručnike, iako će glavni naglasak biti na leksikografskim djelima, a označavat će suprotno od jednojezičnosti, dakle i dvojezičnost kako bi se izbjeglo stalno ponavljanje dvojezičnosti i višejezičnosti. U čem je stvar? Dakle, svi su hrvatski jezični priručnici do 19. stoljeća dvojezični i višejezični, i gramatike i rječnici i pravopisi. To ostavlja otvoreno pitanje na primjer jednojezičnoga rječnika koji predstavlja određeni vrhunac u razvoju nacionalnih leksikografija ili pak jednojezičnih gramatika što predstavlja jednu stepenicu iznad dvojezičnih gramatika koje najčešće služe kao udžbenici za učenje stranih jezika. Jednojezična gramatika znači i jezikoslovlje u znanstvenom smislu, odnosno znači i eksplicitnu jezikoslovnu teoriju za razliku od dvojezičnih i višejezičnih priručnika za učenje stranoga jezika koji predstavljaju djela praktične pedagoške namjene.

Kako je to bilo u ostatku Europe? Jednojezičnici su se pojavili diljem Europe već u 17. stoljeću, a snažan vjetar u leđa tomu poslu dale su nacionalne akademije. Najpoznatiji rječnik koji je nastao kao proizvod jedne akademije svakako je Cruscin *Vocabolario degli accademici della Crusca*, koji prvi put izlazi 1612. godine i koji

doživljava brojna izdanja. Taj će rječnik pokrenuti slična izdanja po cijeloj Europi te će po njemu mnoge druge akademije, poput francuske, španjolske i švedske, sastavljati svoje jednojezičnike. Međutim, jednojezičnici su se radili i izvan akademija, no oni su bili manje poznati, a i manje utjecajni izvan granica, a ovdje ćemo nabrojiti nekolicinu takvih. Tako je prvi engleski jednojezičnik tiskan kad i naša prva gramatika, 1604. godine. Riječ je o djelu R. Cawdreya *A Table alphabeticall ...*, rječniku koji bi se današnjim kriterijima nazvao rječnikom stranih riječi što, uostalom, govori i ostatak naslova: *... of hard usuall English wordes, borrowed from the Hebrew, Greeke, Latin, or French, etc. ... gatherd for the benefit and help of Ladies, Gentlewomen, or any other unskillful person*. Francuzi također prvi jednojezičnik dobivaju u 17. stoljeću, ali nešto kasnije od Engleza. Rječnik nosi naslov *Dictionnaire françois* autora César-Pierrea Richeleta iz 1680, a onaj poznatiji, koji je napravila Francuska akademija izlazi 1694. godine. Prvi španjolski jednojezičnik ostao je u rukopisu, sastavio ga je Fernando del Rosala 1602. godine pod naslovom *Origen et etymologia de todos vocablos originales de la lengua Castellana*. Iste godine kad i Španjolci, 1602. godine, i Talijani dobivaju jednojezičnik s definicijama, a sastavio ga je Giacomo Pergamini pod naslovom *Memoriale della lingua*, dakle samo deset godina prije Cruscina rječnika. No, kao što je rečeno, ta djela nisu toliko poznata, niti su bila utjecajna kao ona koja su nastala u okrilju akademija. Uz već poznate rječnike Talijanske, Francuske ili Španjolske akademije,⁹⁶ spomenimo i da prvi njemački jednojezičnik izlazi od 1774. do 1786. godine, a sastavio ga je veliki njemački jezikoslovac Johann Christoph Adelung pod naslovom *Versuch eines vollständigen grammatisch-kritischen Wörterbuches* u pet svezaka. Nizozemski je prvi jednojezičnik sastavio Peter Weiland pod naslovom *Nederduitsche taalkundig woordenboek*, izlazio je od 1799. do 1811. u jedanaest svezaka.

Smatra se (npr. Bray 1986) da je pojava prvih jednojezičnika u vezi s razdobljem rastuće svijesti o nacionalnoj ili regionalnoj pripadnosti. Tomu je fenomen buđenja nacionalne svijesti važan poticaj, no on se ne javlja u cijeloj Europi istodobno pa otuda i tolike razlike. Iako hrvatska leksikografija kasno dobiva jednojezičnike, tek 1880. godine počinje izlaziti Akademijin rječnik, a Broz–

⁹⁶ Francuska akademija objavljuje rječnik 1694. godine pod naslovom *Dictinnaire de l'Académie française*, a španjolski počinje izlaziti 1726. godine pod naslovom *Diccionario de autoridades*.

Ivekovićev, prvi potpuni jednojezični hrvatski rječnik, izlazi 1901. godine, ona nije zaostajala za europskim strujanjima, odnosno u tome nije izoliran slučaj. Ni Poljaci nisu imali jednojezičnik prije 19. stoljeća, kao ni Mađari. Prvi je poljski jednojezičnik sastavio Samuel Bogumił Linde pod naslovom *Słownik języka polskiego*, a rječnik je izlazio od 1807. do 1814. godine. Razlozi su slični kao i u hrvatskoj leksikografiji. Latinski je bio prestižan, a na to je utjecala i poljska geopolitička situacija koja nije bila povoljna za Poljake, posebno u 18. stoljeću. Čak se ni Lindeov rječnik ne može sasvim jednoznačno odrediti kao jednojezičnik s obzirom na to da ima i definicija na njemačkom jeziku. Prema Piotrowskomu (1986) Lindeov rječnik, iako smatran prvim poljskim jednojezičnikom, predstavlja zapravo dva mosta: jedan između dvojezične i jednojezične leksikografije u Poljskoj, a drugi je most između poljske i njemačke leksikografije. Strogo gledano, ni naš Akademijin rječnik nije "čisti" jednojezičnik jer u prvim knjigama ima ponekad i latinske ekvivalente. Ilustriramo li pitanje još kojim primjerom, spomenut ćemo i da prvi mađarski jednojezičnik nastaje u drugoj polovici 19. stoljeća. Rječnik je izdala Mađarska akademija znanosti osnovana 1825. godine, a rječnik su priredili Gergely Czuczor i János Fogarasi u šest svezaka pod naslovom *A Magyar nyelv szótára*, a izlazio je od 1862. do 1874. godine (Magay 1986).

Prikazanoj situaciji razloge nalazimo izvan jezika. Nije neobično da su jednojezične rječnike imale zemlje sa sređenijom političkom situacijom, poput Engleske, Francuske, Italije i drugih, ali i one u kojima latinski jezik nije bio službeni jezik. Prostor je Hrvatske s latinskim kao službenim jezikom tada bio pod Habsburškom Monarhijom, višejezičnom i višetničkom zajednicom. Na hrvatskom je području zapravo stoljećima postojala višejezičnost, dok je bilingvizam obilježio cijelu hrvatsku kulturu do duboko u 19. stoljeće jer su se latinski i hrvatski izmjenjivali u istih autora, npr. Marko je Marulić pisao na oba jezika.⁹⁷ Ta će se dva jezika pojavljivati u svim rječnicima, a pridružiti će im se i drugi, talijanski, njemački i mađarski jezik. Naravno, ne slučajno. Prema jezicima rječnika, a i ostalih jezičnih priručnika, može se iščitati geopolitička situacija zemlje o čijoj se leksikografiji

⁹⁷ I ne samo Marko Marulić. Većina hrvatskih pisaca do sredine 19. stoljeća često piše na dva ili više jezika. O plurilingvizmu kod franjevac usp. Knezovićeve radove (Knezović 2011, kao i referat koji je isti autor održao na Prvom bosankohercegovачkom slavističkom kongresu 2011. godine).

govori, pa tako i o hrvatskoj. A to je samo jedan primjer kako su rječnici svjedoci vremena.

U hrvatskoj se leksikografiji 18. stoljeća pojavljuju hrvatski, latinski, talijanski, njemački i mađarski jezik ili kao polazni ili kao ciljni jezici. Della Bella je rječnik talijansko-latinsko-hrvatski, Belostenčev je *Gazofilacij* latinsko-hrvatski i hrvatsko-latinski, Sušnik–Jambrešićev je rječnik latinsko-hrvatsko-njemačko-mađarski, a u Stullijevim se trima rječnicima izmjenjuju tri polazna i ciljna jezika: latinski, hrvatski i talijanski. Nijedan rječnik koji je ostao u rukopisu, ali ni aneksni rječnici nemaju drugih jezika osim tih ovdje nabrojenih. Ti se jezici obrađuju jer to traži izvanjezična zbilja. Svi rječnici imaju hrvatski i latinski, s tim da oni pisani u Dalmaciji dodaju i talijanski jezik, dok oni pisani u unutrašnjosti i njemački i mađarski jezik, a to se poklapa s političkim upravama tih područja. Tako je bilo i drugdje, što samo pokazuje da su rječnici ponajprije praktična djela pisana iz praktičnih potreba. Može se spomenuti i jedan primjer iz engleske leksikografije koja je stoljećima prije pojave prvoga englesko-arapskoga rječnika u 19. stoljeću imala brojne dvojezične i višejezične rječnike; najčešće su to bili englesko-francuski, englesko-portugalski ili pak englesko-španjolski. Zanimanje za orijentalne studije pojavilo se tamo tek u 19. stoljeću i prije toga takav rječnik nije bio potreban (El-Badry 1986).⁹⁸

Kao i s rječnicima, ni gramatička djela nisu bila jednojezična. Prva gramatika hrvatskoga jezika, Kašićevo djelo *Institutiones linguae illyricae* iz 1604. godine pisana je na latinskom jeziku. Do prve gramatike hrvatskoga jezika na hrvatskom jeziku proći će više od dvjesto godina. Tek 1812. godine Šime će Starčević objaviti svoju *Novu ricsoslovicu iliricku*, gramatiku hrvatskoga jezika s hrvatskim metajezikom. U međuvremu objavljuvat će se mnoge gramatike hrvatskoga i drugih jezika. Hrvatski se jezik često opisivao talijanskim (Della Bella) ili njemačkim jezikom (npr. Lanosović). Nerijetko se pojavljuju kontrastivne gramatike u kojima se istodobno daje opis dvaju jezika (npr. Relkovićeva *Nova slavonska i nimacska*

⁹⁸ Prvi poznatiji arapsko-engleski rječnik napisao je Edward William Lane 1862. godine pod naslovom *Arabic-English Lexicon* (El-Bawdry 1986). S druge pak strane, hrvatska se leksikografija može pohvaliti rječnikom u kojem se hrvatski jezik našao s arapskim nekoliko stoljeća prije nego u engleskoj leksikografiji, i to u rukopisnom ilustriranom kodeksu ljekovitoga bilja *Liber de simplicibus* koji je napisao talijanski liječnik i farmakolog Nicolò Roccabonella s fitonimima na grčkom, arapskom, latinskom, hrvatskom i njemačkom jeziku, a pretpostavlja se da je nastao oko 1450. godine. To se djelo smatra začetkom terminoloških i slikovnih rječnika (Tafrá i Fink 2008).

grammatika), a često je hrvatski jezik metajezik u gramatikama latinskoga ili njemačkoga jezika (Šitovićeve *Grammatica Latino-Illyrica*, Lanosovićev *Uvod u latinsko ricsih slaganje* ili pak Rajsanova *Nemska gramatika*). Te su gramatike pisane za školske potrebe, a naručivala ih je Crkva ili država.

Kratkim pregledom opće situacije društva, vremena i obrazovanja u Europi i u Hrvatskoj naznačili smo okvir za proučavanje i povijesti hrvatskoga književnoga jezika i povijesti hrvatskoga jezikoslovlja. Dalje će se na konkretnim primjerima analize nekoliko hrvatskih i europskih jezičnih priručnika pokazati dosezi i razvoj hrvatskoga jezikoslovlja u 18. stoljeću u suodnosu s onovremenim europskim jezikoslovnim pravcima i djelima.

5. HRVATSKI JEZIČNI PRIRUČNICI I HRVATSKO JEZIKOSLOVLJE OSAMNAESTOGA STOLJEĆA U EUROPSKOM KONTEKSTU

5.1. Uvodne napomene

Prije razrade teme potrebno je dati nekoliko kratkih napomena i objašnjenja glavnih pojmova da bi se odredilo teorijsko i nazivoslovno polazište za obradu teme i da bi bilo jasnije o čem je riječ. Uobičajeno se pod jezičnim priručnicima razumijevaju gramatike, rječnici i pravopisi, no treba pojasniti što razumijevamo pod hrvatskim jezičnim priručnicima u 18. stoljeću. Iako to pitanje na prvi pogled možda izgleda banalno, sjetimo li se geopolitičke situacije hrvatskoga teritorija u 18. stoljeću, ono više tako ne djeluje. Stavljajući hrvatsku leksikografiju u europski kontekst, Tafra i Fink (2008) postavile su dva kriterija koja trebaju odrediti što čini hrvatsku leksikografiju. Prvi je primijenjen na razdoblje do 1918, a drugi na razdoblje nakon 1918. godine. Prema njima ako je u djelu zastupljen hrvatski leksik, djelo pripada povijesti hrvatske leksikografije, a to vrijedi ako je riječ o djelima nastalima do 1918. godine. Taj je kriterij jedini logičan za to razdoblje jer, kako autorice objašnjavaju, ne može se uzeti ni autorski (mnogi autori nisu bili Hrvati), ni nacionalni, ni teritorijalni kriterij. Ovdje se prihvaća njihov kriterij, te se smatra da bi se on mogao postaviti i za ostale jezične priručnike. Sve rečeno stoji i za gramatike i ostale jezične priručnike. Nisu svi autori Hrvati, većina je djela tiskana izvan područja Hrvatske, a neki su i napisani vani. Jedino se može gledati po hrvatskom jeziku u njima. Hrvatski je jezik ili predmet opisa, a ta su djela do Starčevićeve gramatike na latinskom, talijanskom ili njemačkom jeziku, ili je predmet opisa neki drugi jezik, latinski, njemački ili talijanski, pa je hrvatski jezik metajezik tih gramatika. Na jezične priručnike nastale nakon 1918. primjenjuje se teritorijalni kriterij (Tafra i Fink 2008).

Gramatička je i leksikografska produkcija u 18. stoljeću doslovno buknila nakon početničkoga jezikoslovnoga 17. stoljeća. Napisano je preko desetak gramatika, a neke su imale i više izdanja. Najpoznatije gramatike napisali su Toma Babić, Lovro Šitović, Ardelio della Bella, Blaž Tadijanović, Matija Antun Relković, Marijan Lanosović i Josip Jurin, štokavci, a tu je i nekoliko kajkavskih autora poput Antuna Rajspa, Ignaca Szentmártonya ili Franza Korniga.⁹⁹ Od leksikografskih djela ne smiju se izostaviti četiri samostalno tiskana rječnika, riječ je o Della Bellinu, Belostenčevu, Jambrešić–Sušnikovu i Stullijevu rječniku. Iako je Belostenec rječnik napisao u 17. stoljeću, tiskan je u 18. stoljeću otkad se i bilježi njegov utjecaj. S druge strane, Stullijevi su rječnici tiskani u 19. stoljeću, no napisani su u 18. stoljeću i još su kao neobjavljeni utjecali među ostalim i na jezičnu politiku Dvora. Stoga se ova djela promatraju i kao djela koja pripadaju 18. stoljeću. Mnogo je i nesamostalnih rječnika tiskanih uz druge priručnike, najčešće uz gramatike, a dosta je rječnika ostalo i u rukopisu. Za razliku od gramatika, rječnici su češće ostajali neobjavljeni. Razlozi tomu mnogi su, a jedan od vjerojatnijih je i njihova veličina. Sigurno je bilo jeftinije objaviti gramatiku nego rječnik jer su one u pravilu manje, pa su samim time i troškovi tiskanja manji.¹⁰⁰ Drugi je razlog što izrada rječnika traži mnogo vremena, ponekad je to bio gotovo cijeli radni vijek (Stulli je radio četrdesetak godina svoje rječnike), pa su zbog toga mnogi rječnici ostali nezavršeni, na primjer Lanosovićevi i Jurinovi. Ovdje ćemo se baviti samo tiskanim djelima.

Krajem 18. stoljeća tiskana su i dva pravopisna priručnika. Što se pravopisnih pitanja tiče, zna se da su mnogi autori dodavali u svoja djela različite pravopisne rasprave. Doduše, najčešće je bila riječ o raspravama o grafiji, a ne o opširnijim pravopisnim pitanjima. Tek se u 18. stoljeću za vrijeme školskih reformi pojavljuju prvi pravopisi uvjetno rečeno u današnjem smislu te riječi. Riječ je o prijevodima jezičnih priručnika s njemačkoga jezika za školske potrebe. Dva su nam takva poznata, jedan je bio na štokavskom književnom jeziku namijenjen za Slavoniju, a drugi na kajkavskom književnom jeziku namijenjen za užu Hrvatsku. Iako ni na

⁹⁹ Četiri su najpoznatije gramatike u 18. stoljeću na kajkavskom književnom jeziku, odnosno gramatike kajkavskoga književnoga jezika. Od tih četiri najpoznatijih tri su tiskane, a jedna je ostala u rukopisu, i to Vitkovićeve gramatika *Gründe der kroatischen Sprache zum Nutzen der deutschen Jugend verfasst* napisana 1779.

¹⁰⁰ Autori su najpoznatijih rukopisnih rječnika Pavao Vitezović, Matija Jakobović, Adam Patačić, Marijan Lanosović, Josip Jurin i drugi. Neki su od tih rukopisnih rječnika dovršeni, a neki su ostali nedovršeni.

jednom ne stoji ime autora, dokazalo se da je autor štokavskoga pravopisa Antun Mandić (Pintarić 2000), poznati i već spomenuti kulturni i prosvjetni radnik, dok je autor kajkavskoga i dalje nepoznat.

S obzirom na to da se hrvatski jezični priručnici žele promotriti u europskom kontekstu, potrebno je i to pojasniti. Sam zemljopisni položaj Hrvatske predodređuje da djela pisana na tom području automatski pripadaju i europskim pisanim djelima, a ne na primjer afričkim. Europski se kontekst može obraditi na nekoliko načina, ovisi od kojih se kriterija polazi. Jedan je od mogućih obrada europskih uzora i izvora jezičnim priručnicima, potom koliko su ažurno praćena jezikoslovna strujanja ili na primjer kojim se jezikoslovnim problemima bave i kako to stoji u odnosu na europske jezikoslovne tokove. Poći će se od prvoga kriterija i pokazati kojim su se djelima, ponajprije stranima, autori hrvatskih jezičnih priručnika u 18. stoljeću koristili pri njihovu sastavljanju, odnosno koja su djela imali u rukama kad su ih pisali. Dakle, koji su im bili uzori, odnosno izvori. Razlikovat će se uzori i izvori, i to u užem i u širem smislu. Dat će se pregled dosadašnjih relevantnih spoznaja o tome, odnosno o uzorima i izvorima u širem smislu. Nakon toga pregleda krenut će se na druge kriterije. Poredbeno će se obrađivati pojedina sociolingvistička pitanja i teme koje se vežu uz jezične priručnike u smislu kakva su djela, tko ih je pisao i za koga, kakav su utjecaj imala, kojim se kulturnim krugovima domaćim, ali i stranim mogu pripojiti i tako dalje.

U radu će se tako često spominjati europski kontekst, europski uzori ili na primjer europska leksikografija. Iako smatramo kako hrvatski uzori ili na primjer hrvatska leksikografija pripadaju europskoj leksikografiji, pridjev europski upotrebljavat će se radi usporedbe "hrvatskoga" i ostaloga "europskoga", gdje će "europski" nerijetko predstavljati sva ostala nacionalna jezikoslovlja. Dakle, govorit će se o europskom i o hrvatskom jezikoslovlju i pritom će se upotrebljavati ta dva pojma kao kohiponimi radi ekonomičnosti, odnosno da se ne mora nabrajati svako nacionalno jezikoslovlje. Jasno je da se uobičajeno ta dva pojma razumiju kao pojmovi između kojih postoji odnos hiponimije. S druge strane, nerijetko će se i pod "europskim", sasvim jasno, razumjeti i europsko u pravom smislu te riječi, ono što predstavlja nekakvu zajedničku crtu svim ili većini europskih nacionalnih jezikoslovlja.

5.2. Europski kontekst – model uzora i izvora

Počnimo s uzorima, odnosno izvorima. Nastavljanje novih pisanih djela uvijek je i nastavljanje na već postojeće. U tome nema ničega spornoga. Riječ je o svojevrsnoj evoluciji, ono napisano poslije uzet će najbolje od onoga prije i dodati nešto svoje, a s vremenom, ako je uspješno, i samo će poslužiti nastajanju nekoga novoga djela. Taj ćemo proces pratiti na hrvatskim jezičnim priručnicima u 18. stoljeću. Djelo na koje se nastavlja, koje služi pri sastavljanju novoga djela, može biti uzor ili izvor, ponekad oboje istodobno. Pojasnimo razliku. Pod izvorima razumijevamo djela iz kojih se posuđuje građa pri izradi rječnika ili gramatike. Izvori mogu biti književna djela iz kojih se uzimaju leme za rječnik, ali i značenja i tekstne potvrde za njih, ako ih rječnik donosi, dok će se za gramatiku preuzimati uz riječi i veće konstrukcije, poput sintagmi i rečenica, ovisi za koji će dio gramatike poslužiti.¹⁰¹ S druge strane, kad govorimo o uzorima, mislimo na djela koja služe kao model prema kojemu su nastala druga djela. Model može posredovati raznolike sadržaje, primjerice može se od njega preuzeti koncepcija djela, metoda opisa jezičnih činjenica, tvorbeni uzorci, definicije, stajališta o poimanju naravi jezika i slično. Utjecaji su nebrojeni. Jedan od najutjecajnijih rječnika bio je poznati rječnik firentinske akademije Crusce pod naslovom *Vocabolario degli Accademici della Crusca*.¹⁰² Taj je rječnik poslužio pri obradi natuknica i donošenju književnih potvrda kao svojevrsni model mnogim rječnicima, ponajprije onima koje su izrađivale nacionalne akademije diljem Europe poput francuske, španjolske ili švedske, o čem je već bilo riječi. Dakle, postoje uzori i izvori, a nerijetko jedno djelo istodobno može biti i uzor i izvor nekomu drugomu djelu. Uzore i izvore možemo nazvati i uzorima u užem smislu i uzorima u širem smislu. Prvi bi tako bili uzori, a drugi izvori. Uz rječnike treba spomenuti i poznatije gramatike koje su poslužile kao uzor u Europi, ali i kod nas. Poznatija školska gramatika bila je gramatika latinskoga jezika portugalskoga isusovca Emanuela Alvaresa koja je sastavljena za isusovački školski sustav *Ratio studiorum*, no koju su koristili i drugi redovi. Ta je gramatika

¹⁰¹ Usporedi na primjer *Sintaksu hrvatskoga književnoga jezika* Radoslava Katičića u kojoj je autor oprimjerio sintaktičke opise građom iz hrvatskoga književnoga jezika od polovice 18. stoljeća.

¹⁰² Prvo izdanje rječnika izišlo je 1612. godine. Objava se toga rječnika smatra početkom standardizacije uopće. O tome više usporedi u Engler 2000.

posebno bila popularna kod hrvatskih jezikoslovaca. Uz isusovačku gramatiku ne smije se preskočiti Port-Royalova gramatika, koja je među ostalim potaknula i učenje stranih jezika preko materinskoga. Za hrvatsko su područje važne i njemačke gramatike, posebice u 18. stoljeću, i to autorâ poput Gottscheda, čije su gramatike sloville kao autoritet u njemačkom jeziku u 18. stoljeću sve do Adelunga, a koje su poslužile i kao uzor školskim gramatikama u Habsburškoj Monarhiji u drugoj polovici 18. stoljeća pri reformi školstva. Iako možda jezikoslovno manje važni, tu su i nezaobilazni jezični priručnici za učenje stranih jezika koji su se diljem Europe objavljivali stoljećima. Oni su posebno zanimljivi po različitim negramatičkim dodacima koji su se nalazili u njima, a koji su imali izrazito praktičnu svrhu. Među najpoznatijim sastavljačima takvih jezičnih priručnika svakako jest talijanski, odnosno francuski autor Veneroni.

No, uzori ne trebaju biti samo knjige ili pojedini autori. Odnosno, uzori nisu samo to i nije dovoljno reći to i to djelo je poslužilo kao uzor. Uzori nam pokazuju zapravo autorova promišljanja o jeziku. Iz njih možemo apstrahirati donekle i teoriju jezika, pogotovo u vrijeme kada teorija jezika u današnjem smislu te riječi nije postojala. Uzori nam daju sliku metode opisa jezičnih činjenica, daju nam sliku stavova o sastavljanju rječnika, pokazuju nam metaleksikografske dosege ondašnjih autora, te općenito što se i kako se tada mislilo o jeziku.

I o izvorima se može govoriti u užem i u širem smislu. Kako je već rečeno, izvor rječnicima ili gramatikama zapravo jest korpus, odnosno građa. Najčešće je riječ o književnim djelima, što pak ovisi o koncepciji rječnika, ali i o koncepciji književnoga jezika. Tako na primjer iz Della Bellina rječnika i korpusa iz kojega je skupljao građu za hrvatski jezik dobivamo više informacija. Prvo, njemu su kao izvor poslužila hrvatska književna djela od renesanse do njegova vremena i tu bismo građu mogli nazvati leksikografskim izvorom u užem smislu. Uz to, on tom građom pokazuje svoj stav o tome što čini hrvatski (on ga zove ilirski) književni jezik – temelj tomu jeziku čine književna djela. To je zapravo uobičajeni proces sastavljanja rječnika nekoga jezika. Međutim kako su naši rječnici sve do samoga kraja 19. stoljeća bili višejezični, o čem će dalje u tekstu biti više riječi, izvori za druge jezike nisu bila književna (ili neka druga pisana) djela iz tih jezika, već zapravo rječnici tih jezika. Uobičajeno je bilo navoditi latinske autore u kojih je potvrđen leksik koji se

donosi u rječniku, no osvrnemo li se samo na primjer na Jambrešić–Sušnikov predgovor u kojem se donosi više desetaka latinskih pisaca, lako možemo posumnjati da su ta dvojica rječnik sastavljala vadeći leme iz Cicerona, Vergilija i mnogih drugih. Pretpostavlja se da je bila uobičajena praksa uzeti neki pouzdan rječnik s latinskom građom i jednostavno ju prepisati.¹⁰³ Na kraju krajeva, rječnici se obično smatraju kompilacijama i ta praksa ne umanjuje doprinos ili posao leksikografa. To je u starijoj hrvatskoj leksikografiji donekle i opravdano. Kako su rječnici bili višejezični, pitanje je bismo li imali ijedan rječnik da se svaki rječnik radio bez posezanja, pa i plagiranja prethodnih. Zamislimo samo već spomenuti četverojezični Jambrešić–Sušnikov rječnik i skupljanje lema iz književnih djela latinskoga, hrvatskoga, njemačkoga i mađarskoga jezika! Tako postavljene stvari daju odgovore. Dakle, i drugi rječnici mogu biti izvori. Njih ćemo nazvati izvorima u širem smislu. Pritom treba imati i na umu polazne i ciljne jezike u rječnicima. I o tome je li jezik ciljni ili polazni također utječe na to otkud će se građa uzimati.

Dakle, sad imamo uzore i izvore u pravom smislu te riječi, odnosno u užem smislu, te uzore i izvore u širem smislu. Granice među njima nisu strogo postavljene, no treba reći da one postoje i da je važno proći cijeli taj put. Važno je utvrditi izvore i uzore u širem smislu, pokušati pronaći slična djela koja su objavljena prije jezičnih priručnika čiji se izvori i uzori istražuju, te onda iz svega toga iznaći teoriju jezika ako je ona postojala. Na takvu teoriju jezika velik će utjecaj imati i izvanjezične činjenice koje nikako ne treba zanemariti. Njih treba tražiti u povijesnim okolnostima, u školstvu, odnosno u kontekstu društva u kojem se jezični priručnici pojavljuju. I zbog toga su vrlo važni svi radovi hrvatskih i stranih istraživača koju su krenuli putem pronalaženja najprije izvora i uzora u širem smislu, a potom i uzora u užem smislu.

¹⁰³ Svi istraživači koji će se poslije uz pojedina djela spominjati često navode strane rječnike kao izvore za latinsku ili neku drugu građu, pa i to podupire izneseno mišljenje.

Tablica 1: Pimjer leksikografskih uzora i izvora

Izvori		Uzori	
1. Izvori u užem smislu	2. Izvori u širem smislu	3. Uzori u širem smislu	4. Uzori u užem smislu
književna ili neka druga pisana djela iz kojih se vade natuknice za rječnik i iz kojih se donose rječničke potvrde, korpus	leksikografska ili neka druga pisana djela iz kojih se preuzimaju natuknice umjesto izvornih djela (npr. književnih) na nekom jeziku	leksikografska djela iz kojih se preuzimaju natuknice – uzimajući doslovno građu – cijele rječničke članke promijenjene ili nepromijenjene, a uzimanjem građe, posredno se preuzima i koncepcija rječnika	model sastavljanja rječnika, izgled rječničkoga članka, stajališta prema jeziku, vrsti riječi i drugo

U hrvatskoj leksikografiji 18. stoljeća, na primjer, zasigurno su prisutne pojave pod brojevima 1, 2 i 3, a vjerojatno i pojava pod brojem 4, s tim da se 2 i 3 preklapaju kod većine leksikografa, pogotovo kad je riječ o stranim jezicima. Kad sastavljaju višejezičnike, građu za latinski, talijanski, njemački i mađarski uzimaju iz rječnikâ koji im uz građu nudi i metodu opisa, odnosno sastavljanja rječničkoga članka. Izvori u užem smislu potvrđeni su kod Della Belle, dok se uzori u užem smislu posredno javljaju preko uzora i izvora u širem smislu. O tome će više riječi biti poslije. Prvo će se pokazati pojave 1, 2 i 3. U tom dijelu koristit će se skraćeni nazivi uzori i izvori pritom misleći na uzore i izvore u širem smislu, kako se i nazivaju u dosadašnjim istraživanjima. Kad će biti riječi o pojavama 1 ili 4, dat će se cijeli naziv, odnosno uzori u užem smislu ili izvori u užem smislu.

Dosad su manje-više istraženi uzori i izvori starijim hrvatskim jezičnim priručnicima. Doduše u literaturi se ne provodi razlika među njima, o čem će biti više riječi dalje u tekstu. Ovdje je potrebno još reći da su se domaća kroatistička istraživanja, osim vrijednih izuzetaka, usmjerila uglavnom na domaće uzore i izvore. Ovdje se ne želi umanjiti doprinos domaćih izvora, već se promatranje želi proširiti izvan teritorijalnih granica, pa i preko uskih kroatističkih okvira. Poznato je da su gramatike latinskoga jezika diljem Europe pisane po uzoru na Alvaresovu gramatiku, stoljećima su pisane mnoge preradbe po cijeloj Europi, pa tako i na hrvatskom području. U 18. stoljeću pod Alvaresovim su utjecajem gramatike latinskoga pisali Toma Babić, Lovro Šitović, Marijan Lanosović i Josip Jurin. Alvares je imao utjecaj i na gramatike hrvatskoga jezika. Naime, zna se da je on uz Alda Manucija i Donata bio glavni uzor Kašićevim *Institutiones linguae Illyricae*.¹⁰⁴ Tvrdi se da su se svi gramatičari do kraja 19. stoljeća ugledali na Kašića, pa se utjecaj Alvaresove gramatike latinskoga jezika posredno i neposredno stoljećima provlačio kroz mnoge gramatike hrvatskoga jezika. To je vjerojatno i jedan od mnogih razloga velikoga utjecaja latinskoga jezika na hrvatski na mnogim jezičnim razinama, ali i utjecaja opisa latinskoga jezika na opis hrvatskoga. Recimo još da su sva ta djela jako dobro istražena, što će i pokazati upute u literaturu, a to i nije neobično s obzirom na to da se jezičnim priručnicima 18. stoljeća intenzivno bave istraživači od početka 20. stoljeća. Iako se o tom već pisalo u Uvodu, ovdje ćemo kratko ponoviti nekoliko podataka o dosadašnjoj istraženosti uzora i izvora. Iz prvih detaljnih istraživanja Vladoja Dukata, Franje Fanceva, Marka Kosora, Tome Matića dobiveni su opisi cijeloga sadržaja tih djela i ocjene njihova dosega. Ta su pionirska istraživanja obuhvatila i pitanje uzora i izvora u širem smislu tim djelima. Može se reći da su istraživači s više ili manje uspjeha otkrili kojim su se djelima koristili hrvatski jezikoslovci u 18. stoljeću. Tijekom 20. stoljeća javljaju se istraživači koji nastavljaju rad prijašnjih ispravljajući pokoje pogreške koje su se otkrile novim istraživanjima, a kad pak riječ nije bila o tome, istraživači su poredbeno obrađivali pojedine teme.¹⁰⁵ Novija istraživanja najčešće obrađuju tematske dijelove nekoga jezičnoga priručnika, no svemu tomu nedostaju istraživanja koja bi hrvatske jezične priručnike prikazala dijelom ondašnjega europskoga jezikoslovlja. Prije ipak treba spomenuti vrijedne

¹⁰⁴ Usporedi veliku studiju Radoslava Katičića (1981) o Kašićevoj gramatici.

¹⁰⁵ Usporedi radove Branka Tafre ili npr. Ive Pranjkovića.

iznimke koji su i u relativno novije vrijeme, odnosno u posljednjih tridesetak godina obrađivali ta djela u europskom kontekstu. Nezaobilazna je u tom smislu velika studija Radoslava Katičića (1981) o Kašićevoj gramatici, tu je rad Branke Tafre i Željke Fink (2008) koje su stavile cijelu hrvatsku leksikografiju u jedan širi, europski kontekst. Ne smije se zaobići ni rad Pavla Knezovića (1988) u kojem se posebno izlažu uzori i izvori Šitovićeve gramatike, potom tu su radovi Josipa Jerneja (1984), Istvána Nyomárkaya (2000), Nives Sironić-Bonefačić (1990a), Stanka Žepića (1992, 1998) ili Maje Häusler (1992, 1995a, 1995b, 2002), da nabrojimo samo neke. Međutim, indikativno je da većina nabrojenih istraživača nisu kroatisti, već primarno latinisti, germanisti ili romanisti, opet uz časte izuzetke. Ovo će se istraživanje osloniti na dosadašnja istraživanja, ponajviše starijih istraživača dopunjena novim spoznajama, o uzorima hrvatskim jezičnim priručnicima, te će se pokušati osvijetliti europski uzori i izvori na koje su se domaći autori oslanjali. Prvo će se ukratko prikazati hrvatski jezični priručnici ne ulazeći detaljnije u njihov sadržaj jer je to već obrađeno, potom će se dati pregled stranih uzora i izvora koji su poslužili autorima pri njihovoj izradi, a naposljetku će se na nekoliko različitih tema pokušati poredbeno usporediti dosezi hrvatskoga jezikoslovlja 18. stoljeća u suodnosu s europskim.

5.3. Uzori i izvori hrvatskim jezičnim priručnicima u 18. stoljeću u širem smislu

5.3.1. Gramatička (gramatičko-leksikografska) djela

Uz rječnike i pravopise u 18. je stoljeću objavljeno i nekoliko djela koja se obično nazivaju gramatikama. I ovdje će se tako na njih referirati, međutim mora se naglasiti da ta djela nisu gramatike u današnjem smislu te riječi, već najčešće priručnici za učenje stranoga ili materinskoga jezika ponajprije gramatičko-leksikografskoga karaktera. Ta djela uz uobičajene gramatičke dijelove sadrže i aneksne rječnike, kao i sadržaje koji danas nisu uobičajeni u jezičnim priručnicima poput tablica množenja ili kalendara.

Prvu tiskanu hrvatsku¹⁰⁶ gramatiku nastalu u 18. stoljeću napisao je franjevac Toma Babić. Riječ je o gramatici latinskoga jezika s hrvatskim kao metajezikom pod naslovom *Prima grammaticae institutio pro tyronibus Illyricis accomodata*. Gramatika je izišla u dva izdanja, prvo 1712. godine te drugo 1745.¹⁰⁷ Sam Babić u svojoj gramatici spominje imena stranih autora te se može pretpostaviti da se njima služio pri sastavljanju svojega djela.

„Drugo ova verba, razlličito pisu Grammatici, *Emanuel*, mechie 7 regula, Ambrosius 5. Tiberio 10 nella Chiave d'Oro, Gio. Battista nella Navicella 5, Donat 6, Marcus Bonciarius 7, po onni način kako i Neutra. Koga ya slidim“ (Babić 1745: 360–361).

Šetka je (1967) detaljno analizirao oba Babićeva izdanja te je pokazao da je, očekivano, glavni uzor Alvares, no da ga Babić ipak ne slijedi slijepo. Uz Babićeve navedene autore Šetka je pokazao da se djela još dvojice nalaze u knjižnici samostana na Visovcu i da je vrlo vjerojatno da je Babić imao njih u ruci kad je pisao

¹⁰⁶ Termin „hrvatska gramatika“ može označavati i gramatiku hrvatskoga jezika i na primjer hrvatsku gramatiku latinskoga jezika. Pojednostavimo, Gortan–Gorski–Pauševa *Latinska gramatika* jest latinska gramatika, ali nije naravno američka gramatika latinskoga jezika već hrvatska gramatika latinskoga jezika.

¹⁰⁷ Ovo je djelo ili, bolje rečeno, djelâ (drugo je izdanje dosta prošireno u odnosu na prvo) relativno dobro proučeno. O Babiću i njegovoj gramatici usporedi ove radove: Šetka 1967, Kosor 1981, Kolenić 2000, Demo 2004. te radove koji su 2002. godine objavljeni u *Zborniku o Tomi Babiću*.

svoje djelo. Riječ je o gramatici Marka Antonija Bonciarija pod naslovom *Grammatica institutio et in eam notae amiliores ...* tiskanoj u Veneciji 1674, a drugo je djelo D. Tiberija de Luke, i to jedanaesto izdanje njegova djela *Chiave d'oro della grammatica ch'apre speditamente la Porta della Lingua Latina* iz 1673. godine. Usporedio je oba djela s Babićem i pronašao dosta podudarnosti, najviše s Alvaresom, potom Bonciarijem čiji naslov jako podsjeća na Babićev i vjerojatno ga je Babić od njega i uzeo, a neki se Babićevi dijelovi podudaraju i s De Lukinom gramatikom (Šetka 1967).

Sljedeća je gramatika, također latinskoga jezika, tiskana prvi put samo godinu poslije Babićeve, 1713. Riječ je o gramatici Lovre Šitovića pod naslovom *Grammatica Latino-Illyrica ex Emanuelis aliorumque approbatorum libris juventuti Illyricae studiose accomodata a patre f. Laurentio Gliubuschi*. Gramatika je tiskana u Veneciji tri puta, i to 1713, 1742. i 1781. godine.¹⁰⁸ Većina sekundarne literature, osim Knezovićeve rada (1988), ne govori o uzorima prema kojima je djelo sastavljeno, no u njihovu otkrivanju sam je Šitović mnogo toga odradio. On već u naslovu objavljuje da je riječ o Alvaresovoj preradbi,¹⁰⁹ a i na kraju donosi popis autora prema kojima je sastavio svoje djelo. Nabraja ih:

„Auctores ex quibus constat haec Grammatica. 1. Emmanuel, principalissimus, 2. Franciscus Priscianensis, 3. Stephanis Sicilianensis, 4. Capharus, 5. Calepinus Ambros, 6. D. Laurentius Guarnier Presbyter, 7. Navicella, 8. Donatus ad Lectorem, 9. Donatus parvus Bononiensis“ (Šitović 2005 [1713]: 299).

Uz gramatiku Šitović donosi i dvojezične leksičke popise za koje je Knezović (1988) pronašao latinske izvore. Knezović je (1988) pokazao da se Šitović pri izradi gramatike koristio s više djela, a najčešće da je kombinirao Capharija s „jednim za školsku upotrebu prerađenim izdanjem Alvaresove gramatike koje je tiskano u

¹⁰⁸ Pretisak prvoga izdanja priredili su Pavao Knezović i Šime Demo 2005. godine, a trećega Andrija Nikić 2001. godine. Za literaturu o Šitoviću vidi ove radove: Kuna 1961, Raguž 1978, Knezović 1988, Gostl 1998, Knezović i Demo 2005, te radove koji su objavljeni u *Zborniku o Lovri Šitoviću* iz 2009. godine. U zborniku je donesena i bogata bibliografija.

¹⁰⁹ Alvaresove preradbe čine velik postotak hrvatskih jezičnih priručnika do 19. stoljeća, a izlazile su na cijelom hrvatskom prostoru, od Dalmacije, Slavonije do uže Hrvatske. Tu je temu posebno obradio Vjekoslav Štefanić u radu "Prilog za sudbinu Alvaresove latinske gramatike među Hrvatima" iz 1940. godine. Alvaresova je gramatika bila glavni udžbenik za učenje latinskoga jezika, i to ne samo među isusovcima. U zapadnoj Europi pak najutjecajnije su gramatike latinskoga jezika bila djela *Rudimenta* (1514) i *Commentarii grammatici* (1537) flamanskoga učenjaka Johannesesa Despauteriusa (Johann van Pauteren) (Tsiapera i Wheeler 1993).

Bassniju [sic!]" (str. 144). Riječ je o djelu *Emmanuelis Grammatica, Bassani, Apud Ioseph Remondini*. Capharijevo djelo jest *Institutioni Grammaticali*, tiskano u Veneciji 1593. godine. Neke je dijelove donio prema Ambrozu Kalepinu, na primjer prijedloge, te kaže: „Penes te, Kod tebe. Vide Calepinum, super penes, quid dicat de eo“ (Šitović 2005 [1713]: 125–126). Knezović (1988) tvrdi da je abecedni katalog priloga preuzeo od Capharija, a značenja da je prenio na hrvatski. Dio gramatike jest i aneksni rječnik (popis od dvjestotinjak imenica) koji prema Knezoviću (1988) preuzima Šitović iz Kalepina ili iz nekoga sličnoga rječnika.

Da nastavimo s nizom latinskih gramatika, preskočit ćemo nekoliko desetljeća i doći do Marijana Lanosovića,¹¹⁰ svojevrsnoga profesionalnoga jezikoslovca, naravno ako se za nekoga prije 19. stoljeća može tako reći. Tako ga ipak opisujemo s obzirom na to da je riječ o franjevcu koji je objavio nekoliko jezikoslovnih djela i koji je u tom poslu pisao gramatike, rječnike, a bavio se i pravopisnim pitanjima. Iako je bilo puno takvih i prije njega, razlika je u tom što je on dobio zaduženje od Dvora da radi na tome svemu. Priređivao je gramatike za škole prema školskim reformama, sudjelovao je u radu pravopisne komisije, a dopunjavao je po nalogu Beča Stullijev rječnik njemačkim riječima. Uz ostala djela koja će se spomenuti na drugom mjestu, Lanosović je napisao i jednu gramatiku latinskoga jezika pod naslovom *Uvod u latinsko ricsih slaganje s nikkima nimacskog jezika bilixkama*. To je djelo tiskano u Osijeku 1776. godine. Riječ je o kontrastivnoj trojezičnoj latinsko-njemačko-hrvatskoj gramatici. Ptičar (1985) smatra da je toj gramatici, kao uostalom i ostalim gramatikama latinskoga jezika do 19. stoljeća, uzor bila Alvaressova gramatika, no kako sâm Lanosović Alvaresa nigdje ne spominje, moguće je da se koristio kojom Alvaressovom preradbom po kojoj je i sam Lanosović mogao učiti latinski jezik. Lanosović donosi i primjere pet grčkih deklinacija, što je isto tako bilo uobičajeno, a to donosi prema Jacobu Gretscheru,¹¹¹ isusovcu i autoru udžbenika za grčki jezik. Ptičar (1985) tvrdi i da se za njemački jezik koristio Gottschedom kojega i spominje na jednom mjestu, a kako je poznavao njemačko jezikoslovlje, vjerojatno je da je kompilirao iz više predložaka.

¹¹⁰ Marijanu Lanosoviću u čast održan je znanstveni skup u Slavanskom Brodu 1982. godine, a radovi se s toga skupa mogu naći u *Zborniku o Marijanu Lanosoviću* (1985).

¹¹¹ Prezime se grčkoga gramatičara donosi u dvjema varijantama: Gretser i Gretscher. Gretser donosi Della Bella, a Gretscher Kašić, te Katičić u svojoj studiji, kao i priređivač Della Belline gramatike u napomeni pod brojem dva.

Zadnju gramatiku latinskoga jezika u 18. stoljeću objavljuje Josip Jurin¹¹² pod naslovom *Grammatica Illyricae juventuti Latino-Italoque sermone instruendae accomodata – Slovčkigna slavnoj slovinskoj mladosti diačkim, illiričkim i talianskim izgovorom napravljena* (Venecija 1793). Riječ je o trodijelnoj knjizi, prvi dio čini latinska gramatika napisana na hrvatskom jeziku, drugi dio čini abecedni trojezični latinsko-talijansko-hrvatski rječnik i trojezični pojmovni rječnik, a treći je dio hrvatska gramatika napisana na talijanskom jeziku. Kako je taj dio sasvim malen, to je djelo ponajprije gramatika latinskoga jezika. Sam Jurin iz uvodnih riječi u dijelu koji naslovljava *Opomena* nabraja tko mu je sve poslužio u izradi:

„Aldus Manutius, Alvarus, Limen Gramaticum, Syntagma Grammaticale, Trilingue Lexicon Slavonicum, Lexicon Facciolati, Ortografia Facciolati, Chiave d'oro, Ardelio della Bella, Fraseologia Gallicciolu, Ante Barsotin Riuscan, Novi Testamenat Russianskogh Scionoda, Rama, Kadchic Mioscich, Vila Slovinka, Lovre a Gliubuschi, Toma Babich, Daniel Livakovich etc.“ (Jurin 1793: VII–VIII).

Kosor (1953), koji se bavio pronalaženjem izvora Jurinove gramatike, nije zadovoljan njegovim popisom jer nije precizan, no unatoč tomu uspio je otkriti većinu tih navoda. Jurin sam kroz tekst citira i neka druga imena koja nije naveo u popisu, poput Ferdinada Porettija na kojega se često poziva, a isto tako citira, a ne navodi kao izvor i Priscijana, latinskoga gramatičara. Ta je djela pronašao Kosor (1953) i usporedio lajpciško izdanje zadnjega autora *Institutionum grammaticorum libri XVIII* s Jurinovim (Kosor 1953). Prema njemu tim se autorima služio pri izradi latinskoga dijela gramatike, dok mu je Ardelio della Bella poslužio za izradu hrvatske gramatike.

Prva tiskana gramatika hrvatskoga jezika u 18. stoljeću jest *Istruzioni grammaticali della lingua illirica*, dio Della Bellina talijansko-latinsko-ilirskoga rječnika.¹¹³ Rječnik je imao dva izdanja, prvo je izišlo 1728, a drugo je priredio i dopunio Petar Bašić 1785. godine. Della Bella donosi popis pisaca koje citira u

¹¹² O Jurinovu jezikoslovnom radu usporedi radove Marka Kosora (1953, 1955, 1957) te radove objavljene u zborniku *Jezikoslovac fra Josip Jurin* (1999).

¹¹³ Pretisak su gramatike s prijevodom priredile Nives Sironić-Bonefačić i Darija Gabrić-Bagarić, a objavio ga je Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje 2006. godine. O Della Belli je pisano mnogo radova, a najviše o njegovu rječniku. Vidi radove u zborniku *Isusovac Ardelio della Bella* (1655–1737), kao i članke objavljene u devetnaestom broju časopisa *Filologije* (1991), te radove Nives Sironić-Bonefačić (1990a, 1991, 1992), Branke Tafre (1990) i drugih.

rječniku i gramatici, oni mu služe kao književne potvrde u rječniku, odnosno pomoćni primjeri u gramatici. No, u taj popis nije uvrstio i neka jezikoslovna djela kojima se sigurno koristio pri izradi kao svojim uzorima. Na njegovu se popisu prema tomu nalaze izvori u užem smislu te riječi. Kako je Della Bella poznatiji kao leksikograf, nitko od istraživača nije se bavio njegovim uzorima za gramatiku.¹¹⁴ No, Della Bella u samom tekstu gramatike spominje neka poznata imena gramatičara. Tako u poglavlju o naglasku kaže: „Uobičajena je tvrdnja gramatičara da su naglasci duša riječi, kako se može vidjeti u Gretsera i u Emanuela“ (Della Bella 2006: 29).¹¹⁵ Da su naglasci duša riječi, potječe od Alda Manucija koje je Alvares preuzeo od njega (Katičić 1981). Je li Della Bella imao i Manucija u rukama, nije poznato, svakako je imao djela dvojice autora koje spominje, a nije upitno i da se koristio i Kašićem. Već je početkom 20. stoljeća Stjepan Bosanac u svom članku „Ocjena Dellabelline gramatike“ prilično negativno ocijenio Della Bellino djelo koje se najvećim dijelom oslanjalo na Kašićevo. Poslije su istraživači popravili Bosančev dojam uvidjevši da se kod Della Belle osjeća napredak u pokušaju bilježenja naglasaka,¹¹⁶ a uočio je i razliku između određenoga i neodređenoga vida pridjeva, što Kašić nije, pa se Della Bellina gramatika može promatrati kao napredak u odnosu na Kašića, što se zapravo i očekuje s obzirom na to da je napisana 124 godine poslije. Za ovo je djelo svakako značajno da ga je pisao stranac, Talijan, isusovac koji se obrazovao u sustavu koji je u jezikoslovnom smislu bio napredniji od hrvatskoga. Značajno je i to da nije riječ o gramatici hrvatskoga na latinskom jeziku, već na talijanskom, dakle vernakularu. S obzirom na hrvatsku lojalnost latinskomu gotovo cijelo tisućljeće to nije beznačajno. Talijani su, podsjetimo, prvi u Europi zagovarali

¹¹⁴ S rječnikom je drukčije, o tome više dalje u tekstu. O nekim stranim gramatičkim modelima kojima se Della Bella koristio pri izradi gramatike raspravlja Kravar (1991).

¹¹⁵ Riječ je o Jakobu Gretscheru (usp. bilješku 109), isusovcu i autoru gramatike grčkoga jezika za isusovačke škole. U sličnom ga kontekstu spominje i Kašić: "Kao što dobro bilježi naš Jakob Gretscher u 22. poglavlju o akcentima, gdje kaže da Θεος ne valja čitati kao s podignutim ..." (Kašić 2002: 33). To je kod Kašića primijetio i Katičić (1981) u svojoj studiji i pozitivno ocijenio Kašića što je ispravno osjetio da je hrvatski naglasak sličniji grčkomu nego latinskomu.

¹¹⁶ Bosanac je (1901) pozdravio Della Bellin pokušaj bilježenja naglasaka, ali ga je smatrao posve promašenim jer se nije poklapao sa suvremenim naglasnim sustavom. Kako su upozorili Tafra (1990) i Kravar (1991), njegov je naglasni sustav pogrešno ocjenjivati prema suvremenoj prozodiji hrvatskoga standardnoga jezika. Kod Della Belle su vjerojatno pomiješani staroštokavski i novoštokavski naglasci. Ako su se stoljećima kroz pisana djela provlačila staroštokavska i novoštokavska morfonološka obilježja kao na primjer „stari“ i „novi“ padežni nastavci u množini (o tome usporedi radove Branke Tafre), vjerojatno je da su se u istoga autora nalazili i različiti naglasci. Eventualne „pogreške“ u bilježenju naglasaka mogu se Della Belli i oprostiti s obzirom na to da je bio stranac pa je prema Kravaru (1991) do njih došlo i zbog interferencije.

razvoj vernakulara i njegovo uzdizanje na rang književnoga jezika nauštrb latinskoga. Oni su već u srednjem vijeku pisali rasprave o jezičnim pitanjima, a njihove su akademije začetnice pisanja velikih rječnika književnih jezika izraslih na vernakularima po cijeloj Europi. Dio je toga ozračja, koje je vjerojatno dobio obrazovanjem, donio Della Bella u Dalmaciju. Zasluga je to i Katoličke crkve i njezine jezične politike u katoličkoj obnovi.

Nakon Della Belle trojica su slavonskih gramatičara objavila njemačko-hrvatske kontrastivne gramatike. Prvi od njih jest Blaž Tadijanović (1727–1797) koji je 1761. u Magdeburgu tiskao mali dvojezični hrvatsko-njemački priručnik pod naslovom *Svaschta po mallo illiti kratko sloxeny immenah, i ricsih u illyrski, i nyemacski jezik*.¹¹⁷ Riječ je o jezičnom priručniku za učenje njemačkoga jezika s hrvatskim kao metajezikom. Priručnik je Tadijanović napisao kad je bio u zarobljeništvu, a namijenio ga je slavonskim vojnicima zarobljenicima u Sedmogodišnjem ratu. Veći dio priručnika čini rječnik, pa se djelce nikako ne može jednoznačno nazvati gramatikom, prije rječnikom, no kako se u literaturi to već uobičajilo, i ovdje se smješta u gramatike, odnosno u gramatičko-leksikografska djela. Djelo sadrži i obrasce razgovora i pisama, narodne poslovice, titulaturu na francuskom i na kraju tablicu množenja. Istraživači nisu otkrili na koga se točno Tadijanović mogao ugledati. Postoji nekoliko mišljenja, no ipak dosad nije pronađen ni jedan priručnik za koji bi se sa sigurnošću moglo reći da je poslužio kao uzor. Tafra (1981) smatra da se po koncepciji Tadijanović mogao ugledati na francuske i njemačke gramatike i rječnike. Putanec (1981) iznosi mišljenje da je Tadijanovićevo djelo tipični primjer konverzacijskoga priručnika koji su svi slični jedni drugima, a nijedan posve identičan drugomu. Unatoč tomu, Putanec je (1981: 108) pronašao „da je titulatura za cara na francuskom u djelu Veneroni, *Italiänisch-französisch u. teutsche Grammatica oder Sprachmeister* (Frankfurt i Leipzig 1755) potpuno ista kao u Tadijanovićevu djelu“. Hrvatsko-francusku titulaturu Tadijanović je stavio u prvom izdanju, a u drugom se na tom mjestu nalazi terminologija za vojne vježbe, a sličan je tekst Putanec (1981) pronašao u djelu *Les éléments de la langue allemande*

¹¹⁷ Drugo je izdanje toga djela tiskano 1766. u Tropavi. Pretisak je objavljen 2005. godine u izdanju ogranka Matice hrvatske u Slavonskom Brodu. O Tadijanoviću nema mnogo radova kao na primjer o Della Belli. Razlog je tomu, među ostalim, i u vjerojatno malom obujmu njegova djela. Najvažnije radove o Tadijanovićevu jezikoslovnom radu objavili su Jonke (1966), te Tafra (1981) i Putanec (1981) iz *Zbornika o Vidu Došenu i Blažu Tadijanoviću* (1981), a tu su i nešto noviji radovi: Häusler 1992, Žepić 1998, Kolenić 2003, Despot 2005.

... composés pour l'usage de messieurs les officiers du Régiment d'Infanterie du Roy autora De la Pierea (1740). Tafra (1981) pronalazi sličnosti između slavonskih jezičnih priručnika s koncepcijom rječnika u gramatici Pierrea Rondeaua *La parfaite grammaire royale françoise et allemande* tiskane u Leipzigu 1716, koja se nalazi u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu.¹¹⁸ Häusler (1992) smatra da je za cijelo uređivanje jezičnoga materijala pomoglo znanje o latinskim školskim gramatikama koje je upoznao kad se obrazovao, a da se kao predloškom morao poslužiti nekim konverzacijskim priručnikom za usvajanje novih jezika. Autorica smatra da bi takav konverzacijski priručnik mogao biti jedno od mnogobrojnih izdanja Veneronijeva djela, na primjer izdanje iz 1755. koje spominje i Putanec (1981).¹¹⁹ Potkrepljuje to usporedbom dijaloga kod Veneronija i Tadijanovića koji su vrlo slični. Osvrnemo li se na Putančevu izjavu kako su svi takvi konverzacijski priručnici nalik jedni drugima, ali opet i različiti, može se reći da je to i razumljivo. Naime, svaki autor piše djelo za određenu publiku, pišući djelo ima i unaprijed zadanu svrhu i čitatelje. I samim time djelo se uvijek prilagođava toj publici. Jedno od stalnih obilježja koje će se pojavljivati po našim priručnicima jest i prilagođavanje modela kojima se koriste geografskomu području i čitateljima kojima je djelo namijenjeno.

Drugi je slavonski gramatičar poznati prosvjetitelj Matija Antun Relković. Relković je ponajprije poznat po svom spjevu *Satir iliti divji čovik* i prosvjetiteljskom djelovanju u različitim područjima. Uz to napisao je i gramatiku pod naslovom *Nova slavonska i nimacska grammatika – Neue Slavonisches und Deutsche Grammatik* i objavio ju u Zagrebu 1767. godine.¹²⁰ Djelo je najvećim dijelom gramatika (taj dio ima preko tristotinjak stranica), a donosi i pojmovni rječnik na osamdesetak stranica. Njegovi jezični uzori nisu istraženi, no Relković

¹¹⁸ Tomu Tafriu zaključku prethodi mišljenje da pojmovnih rječnika (u Tadijanovićevu djelu rječnik je organiziran tematski) u starijoj hrvatskoj leksikografiji prije Tadijanovića i Lanosovića nije bilo. No, pojmovni se rječnici pojavljuju i prije, imaju ih Babić i Šitović u svojim gramatikama, što ne znači da Rondeauova gramatika nije mogla utjecati na Tadijanovićevu djelo.

¹¹⁹ Häusler (1992) ne navodi Putančev članak (1981) u popisu korištene literature pa nije poznato je li sama došla do Veneronija kao mogućega uzora Tadijanovićeve.

¹²⁰ Gramatika je izišla još dva puta, 1774. i 1780. godine u Beču. O Relkoviću i njegovu djelu napisano je dosta radova, osobito o njegovu književnom radu. Njemu u čast održana su dva znanstvena skupa čiji su radovi objavljeni u dvije knjige: *Vrijeme i djelo Matije Antuna Reljkovića* (1991) i *Matija Antun Relković i Slavonija 18. stoljeća* (2000). Važnije podatke o njegovu jezikoslovnom radu donose i radovi koji su nastali neovisno o skupovima, a o tome vidi opširnu bibliografiju u zborniku *Matija Antun Relković i Slavonija 18. stoljeća*.

sam spominje rječnik Fausta Vrančića te *Institutiones linguae Germanicae* Matije Belija: „Ovo dakle za sada neka bude od Nimacske *Ortographiae* dosta ukazano, tkoxeli vishje imati, neka shtie *Mathie Belii Inst. Linguae Germanicae*, i ostale Nimacske Autore“ (Relković 1767: 51). Hamm (1991) smatra da je sigurno bilo i drugih izvora jer uz dva već spomenuta djela Relković kaže i da se zagledao u dalmatinske i hrvatske, češke i poljske rječnike (Relković 1767: XXV). Hamm (1991: 144) misli da se može „pretpostavljati da je u Poljskoj, gdje mu je pod ruku došao i 'Satyr albo dziki maż' Jana Kochanowskoga, upoznao u najmanju ruku Knapiusza, Mączyńskoga i Sartoriusa-Stojeńskoga, a slično mora i da je bilo u Češkoj, kroz koju je – kao i kroz Njemačku – prolazio. Sve je to na nj vrlo utjecalo, osobito na njegova dva literarno i lingvistički najvažnija djela, na 'Satira' i na Gramatiku.“ Žepić (1998) navodi kao mogući izvor za njegovo djelo upravo ono koje sam Relković u djelu spominje, dakle već spomenute Belijeve *Institutiones* ..., a tomu potvrdu daje i Häusler (1992), naime ta se Belijeva gramatika koristila kao udžbenik za njemački jezik u gimnazijama pa je moguće da je u Hrvatskoj bila poznata.

Treći je slavonski gramatičar već spomenuti Marijan Lanosović.¹²¹ Kako je rečeno, Lanosović je napisao više jezikoslovnih djela. Uz gramatiku latinskoga jezika, napisao je i djelo pod naslovom *Neue Einleitung zur Slavonischen Sprache* ... i tiskao ga u Osijeku 1778. godine.¹²² Djelo je nastalo u sklopu školskih reformi, a riječ je o gramatici hrvatskoga jezika s njemačkim kao metajezikom. Napisao ga je prema bečkim udžbenicima za učenje njemačkoga jezika koji su pripremani po cijeloj Habsburškoj Monarhiji za školskih reformi koje počinju 70-ih godina 18. stoljeća. Prvi je bečki *Anleitung* izdan 1774, a od 1779. ima naslov *Verbesserte Anleitung*. Prema njemu priređivana su dvojezična izdanja na svim jezicima Monarhije (Nyomárkay 2000). Poznato je da je bečki *Anleitung* nastao prema Gottschedovu djelu *Kern der Deutschen Sprachkunst* (1753), što je za školske potrebe skraćena verzija njegova opsežnoga djela *Grundlegung einer Deutschen Sprachkunst* iz 1748. godine, gramatike koja je bila normativni priručnik za njemački

¹²¹ Za literaturu o M. Lanosoviću vidi bilješku 107.

¹²² Ta je gramatika imala još dva izdanja, i to ²1785. godine u Osijeku pod naslovom *Neue Einleitung zur Slavonischen Sprachlehre ... Zweyte verbesserte Auflage*, te ³1795. u Budimu s ponešto izmijenjenim naslovom *Anleitung zur Slavonische Sprachlehre ... Dritte vermehrte und verbesserte Auflage*. To je izdanje prošireno i trojezično za razliku od prva dva koja su dvojezična.

jezik do Adelungove gramatike 1781. godine (Häusler 1992).¹²³ Nyomárkay je (2000) usporedivši treće izdanje Lanosovićeve gramatike s Felbigerovim udžbenicima dokazao da je Lanosović prema njima priredio svoje djelo. Kako je to djelo imalo služiti kao školski udžbenik, Lanosovićevi su nam uzori i izvori poznati.¹²⁴

U 18. stoljeću napisano je i nekoliko kajkavskih gramatika. Tom se djelatnošću to stoljeće smatra početkom standardizacije kajkavskoga književnoga jezika. Najpoznatije su četiri takve gramatike: Rajsposa *Nemska gramatika oder Anfangsgründe der deutschen Sprachkunst zum Gebrauche der Croatischen Jugend in der Landessprache verfasst* (Beč 1772), Vitkovićevo djelo *Gründe der kroatischen Sprache zum Nutzen der deutschen Jugend verfasst* (Zagreb 1779, rukopis), Szentmártonyjevo djelo *Einleitung zur kroatischen Sprachlehre für Teutschen* (Varaždin 1783) te Kornigovo *Kroatische Sprachlehre oder Anweisung für Deutsche die kroatische Sprache in kurzer Zeit gründlich zu erlernen* (Zagreb ¹1790, ²1795). Dakle, riječ je o jednoj gramatici njemačkoga jezika s kajkavskim kao metajezikom i o tri gramatike kajkavskoga književnoga jezika s njemačkim kao metajezikom.

Antun je Rajsp posebno zanimljiv za ovaj rad po tome što se kod njega pronalazi utjecaj poznatoga didaktičara iz 17. stoljeća Jana Komenskoga i njegova djela *Orbis sensualium pictus* koje prvi put izlazi 1658. godine, a riječ je o "prvom dosljedno i ciljano ilustriranom udžbeniku stranoga jezika" (Häusler 2002: 23). U Rajsposvoj se gramatici "vidi utjecaj modela posredovanja vokabulara u rečenicama koji je predložio Komenský, zapravo opisnim štivima koja teku okomito zajedno s paralelno otisnutim prijevodom" (Häusler 2002: 23). Što se jezikoslovnih uzora tiče, Rajsp sâm često u svojem djelu spominje Gottscheda, npr. "Gottsched odgovarja: dasze za to nikakva obchinska regula dati nemore, ..." (Rajsp 15, prema Žepić 1998: 46), ili "Navuchitel nemsoga jezika nai glaszovitessi (Gottsched, Popowitsch) pridavnu rechvu drugom redu ..." (Rajsp 20, prema Žepić 1998: 47–8) i tako dalje.

¹²³ Udžbenike je prema Gottschedovu predlošku priređivao Felbiger, školski reformator. Više o njegovim udžbenicima vidi u Häusler 1992.

¹²⁴ Lanosović se od svih hrvatskih jezikoslovaca najjače oslanjao na njemačko jezikoslovlje i, što je još važnije, tadašnjom recentnom njemačkom literaturom. Dakle, gramatike je priređivao prema Felbigerovim udžbenicima koji su nastali na Gottschedovu djelu, a zna se i da je dopunjujući Stullijev rječnik njemačkim riječima krajem 18. stoljeća tražio Adelungov rječnika kao tada najsuvremenije djelo njemačke leksikografije.

Häusler je (1995a) dobro primijetila da autori hrvatskih jezikoslovnih udžbenika svoja djela često naslovljavaju prema poznatim jezikoslovnim djelima kojima su se služili, što nije slučaj samo kod njemačkih uzora već smo to primijetili i kod autora latinskih gramatika koji kopiraju Alvaresa gotovo u svemu, a nije neobično i da citiraju jezikoslovne autoritete u svojem tekstu. Häusler (1995a) smatra da je tako Rajsp stavio naslov svoga djela prema Popowitschevu *Die nothwendigsten Anfangsgründe der Teutschen Sprachkunst, zum Gebrauche der Österreichischen Schulen ausgefertigt* (1745). Ista autorica dvama glavnim Rajspovim uzorima smatra Popowitscha i Gottscheda u jezikoslovnom dijelu te Komenskoga u didaktičnom.

O ostalim nabrojenim kajkavskim gramatikama nema puno radova. Vitkovićeve je tako ostala u rukopisu, pa i o njoj nema mnogo podataka, a nije bila ni utjecajna.¹²⁵ Szentmártony je svoje djelo *Einleitung zur kroatischen Sprachlehre für Teutschen* pripremio za novi školski sustav pa je riječ o kajkavskoj inačici Felbigerova udžbenika za škole, a to je i prva tiskana gramatika kajkavskoga književnoga jezika.¹²⁶ Zadnja kajkavska gramatika tiskana u 18. stoljeću djelo je Franza Korniga *Kroatische Sprachlehre oder Anweisung für Deutsche die kroatische Sprache in kurzer Zeit gründlich zu erlernen* s dvama izdanjima (¹1790, ²1795). U vezi s kajkavskim gramatikama može se zaključiti kako su one pisane prema njemačkim predlošcima, a glavni je uzor posredno ili neposredno najčešće Gottsched.

¹²⁵ Usporedi radove Žepić 1995. i Štebih 2005.

¹²⁶ O Szentmártonyju usporedi Šojat 1984/1985. i Jembrih 1990a.

5.3.2. Leksikografska djela

Kao i u prethodnom dijelu, početak ćemo s uzorima i izvorima. Prvo će se pokazati kao i kod gramatika kojim su se djelima autori koristili pri sastavljanju svojih djela. Kod rječnika to nije ništa neobično, dapače, donekle se i očekuje. Svi su rječnici, osim valjda prvoga, imali uzor(e) ili izvor(e). I to nije ništa novo.¹²⁷ Prije same obrade potrebno je još malo reći što to čini hrvatsku leksikografiju 18. stoljeća. Jedan smo kriterij objasnili na samom početku, a taj je što uopće čini hrvatsko jezikoslovlje. Sad se ograničujemo na leksikografiju. Hrvatsku leksikografiju 18. stoljeća čine u prvom redu samostalno tiskani rječnici kojih su autori Ardelio della Bella, Ivan Belostenec, Andrija Jambrešić i Franjo Sušnik te Joakim Stulli. Uz te tiskane rječnike postoje i mnogi rukopisni rječnici. Najpoznatije rukopisne rječnike napisali su Pavao Vitezović, Matija Jakobović, Adam Patačić, Marijan Lanosović, Josip Jurin i drugi. Neki su od njih dovršeni, a neki nedovršeni. Uz te samostalne rječnike hrvatsku leksikografiju 18. stoljeća čine i takozvani aneksni¹²⁸ rječnici,¹²⁹ odnosno rječnici pridodani mnogim jezičnim priručnicima. Dok su samostalni rječnici većinom abecedno ustrojani, osim rukopisnoga Patačićeva rječnika koji je ustvari tezaurus, aneksni su rječnici ustrojani i abecedno i tematski.¹³⁰ Takve rječnike, dakako puno manjega opsega od samostalnih, sadrže sve gramatike od Alvaresovih preradbi početkom stoljeća do Jurinove *Slovkinje* kao zadnje važnije objavljene gramatike u 18. stoljeću. Iznimka je u tom Della Bellina gramatika, koja je zapravo aneksna rječniku, odnosno rječnik nije priložen gramatici već gramatika rječniku. Budući da se uobičajilo govoriti o aneksnoj leksikografiji, moguće je uvesti i naziv aneksna gramatikografija. Ako želimo biti precizni, nemali je broj gramatika

¹²⁷ "Most dictionaries have forerunners, and all have imitators; an understanding of the historical foundations of dictionary-making is therefore one of the preconditions of further progress in academic lexicography" (Hartmann 1986: vii).

¹²⁸ Uobičajen je naziv aneksna leksikografija. Riječ je o rječnicima koji su izlazili obično uz gramatike. Naziv je prvi upotrijebio Putanec (1952). Isti je autor (1998) ponudio nove nazive u tipologiji hrvatske leksikografije, a to su totalna i parcijalna leksikografija. Totalnu bi tako činili rječnici poput Della Bellina, Belostenčeva, Jambrešić–Sušnikova ili Stulljevi rječnici, a parcijalni rječnici bili bi i aneksni rječnici i rječnici koji su objavljivani samostalno, ali s praktičnom namjenom kao što je to slučaj s konverzacijskim priručnicima. Tom se podjelom može protumačiti prvost Vrančićeva rječnika u smislu da je to naš prvi totalni rječnik, dok je Valentinianov prvi parcijalni. O tome više u Putanec 1998.

¹²⁹ O aneksnoj leksikografiji usporedi radove Igora Gostla i Adele Ptičar.

¹³⁰ Ti se rječnici ubrajaju u takozvanu pojmovnu, odnosno konceptualnu leksikografiju. O tome više u McArthur 1986. i Nikolić-Hoyt 2004.

s aneksnim rječnicima zapravo rječnik s aneksnom gramatikom (na primjer Tadijanovićev priručnik). Doduše, stvari se ne mogu postaviti tako jednostavno. Potrebno je vidjeti što preteže kvalitetom, a ne kvanitetom s obzirom na to da su rječnici po prirodi stvari opširniji. Bez obzira na to obuhvaća li rječnik u nekom gramatičko-leksikografskom djelu pretežit dio, potrebno je vidjeti kvalitetu, odnosno kompleksnost toga rječnika. Ako je riječ o jednostavnom nabranju lema s prijevodnim ekvivalentima bez gramatičkoga opisa ili složenijega rječničkoga članka, možemo biti sigurni da je rječnik u takvu djelu pomoćno, najčešće didaktičko sredstvo. S druge strane, kad imamo slučaj kao što je Della Bellin rječnik i gramatika, tu je sasvim jasno da je riječ o samostalnom rječniku koji kao manji prilog sadrži gramatiku koja je tada didaktičko sredstvo.

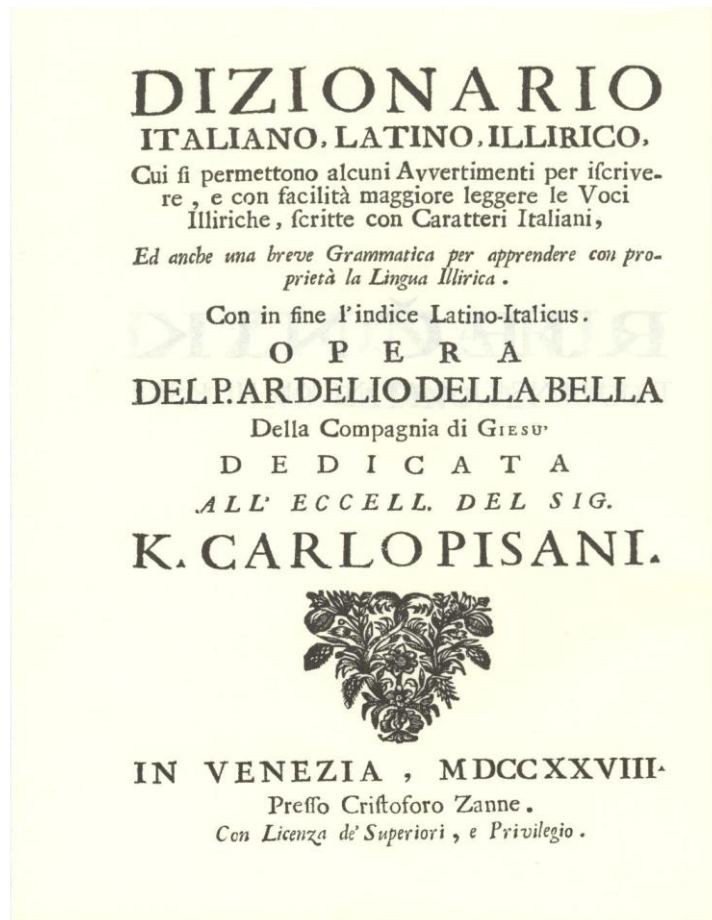
Kako je zbog količine leksikografskih radova nemoguće podrobno prikazati sva posebna djela, govorit će se samo o četiri samostalno tiskana djela.

Prvi je objavljeni¹³¹ rječnik u 18. stoljeću djelo već spomenutoga Ardelija della Belle *Dizionario italiano, latino, illirico* iz 1728. godine.¹³² Iako je u odjeljku o gramatikama već spomenut Della Bella, i ovdje će se ponešto ponoviti od toga s obzirom na to da je riječ o jednom djelu. Dakle, Della Bella donosi popis citiranih izvora, pritom mislimo na izvore u užem smislu riječi. Riječ je o hrvatskim piscima iz 16, 17, pa i 18. stoljeća iz kojih je crpio potvrde. Taj je model sastavljanja rječnika preuzeo iz Cruscina *Vocabolarija*, koji se u prvom redu sastoji u tome da se donose citati iz književnih djela kao potvrde natuknica, zatim poslovice i maksime. Iako nam svojim popisom Della Bella uvelike olakšava posao, neki su istraživači pronašli manje nedostatke u njem, no to za ovu raspravu nije toliko važno. Uz književne izvore Della Bella na jednom mjestu navodi i botaniku Pietra Andree Mathiolija kao izvor, te na još jednom mjestu citira izvor za talijansku građu u umetnutoj raspravi, a riječ je o poznatom imenu tadašnje prirodne znanosti Antoniju Valisneriju i njegovu djelu iz 1713. godine *Nuove osservazioni ed esperienze intorno all'ovaja scoperta*

¹³¹ Nekoliko je rječnika nastalo u 18. stoljeću prije Della Bellina, no nisu tiskani. To su na primjer rječnici Pavla Vitezovića, Ivana Tanzligeri Zantottija i Đure Matijaševića. Jakobovićev je iz 1710, a Vitezović je napisao rječnik na kraju 17. stoljeća. U rukopisu je do danas ostao samo Vitezovićev latinsko-hrvatski rječnik pod naslovom *Lexicon Latino-Illyricum*, koji je prvi put tiskan 2000. godine. Pretpostavlja se da je Vitezović napravio i hrvatsko-latinski rječnik, no on nije pronađen. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje objavio je 2009. godine Hrvatsko-latinski rječnik, obrat rukopisnoga rječnika latinsko-hrvatskoga Vitezovićeve rječnika, a to su izdanje priredile Nada Vajs i Zrnka Meštrović.

¹³² Za radove o Della Belli usporedi bilješku 113.

ne'vermi tondi dell'uome, e de'vitelli, con varie lettere spettanti alla storia medica e naturale (Sironić-Bonefačić 1990a). Tražeći Della Belline strane izvore, Sironić-Bonefačić (1990a) uspoređivala je talijanski tekst iz *Dizionario* s Galesinijevim rječnicima iz 1695. i 1726. godine¹³³ te s Cruscinim *Vocabolarijem* iz 1705. i 1717. godine.¹³⁴ Njezina je analiza pokazala da postoji jasan utjecaj Cruscina *Vocabolarija*, i to izdanja iz 1705. godine, a isto je pokazala i za Galesinijeve rječnike, s tim da to ne znači da su to svi strani uzori i izvori.

Slika 4. Naslovnica Della Bellina *Dizionario*

Sljedeći tiskani rječnik bio je Belostenčev *Gazophylacium seu Latino-Illyricorum onomatum Aerarium, selectoribus synonymis, phraseologiis, verborum constructionibus metaphoris, adagiis abundantissime locupletatum, item plurimis*

¹³³ Pietro Galesini, *Thesoro della lingua volgare latina*, In Bassano 1695, *Nuovo ditionario overo tesoro della lingua volgare latina*, Milano 1726.

¹³⁴ Autorica je uspoređivala upravo te rječnike jer smatra da su ta izdanja mogla biti dostupna Della Belli u Dubrovniku.

authorum in hoc opere adductorum sententiis idiomate Illyrico delicatis illustratum. Tiskan je 1740. godine u Zagrebu.¹³⁵ Belostenčev je *Gazofilacij* prvi naš veliki latinski rječnik, iako su prije njega tiskani Vrančićev, Mikaljin i Habelićev. Mikaljin i Habelićev imaju hrvatski jezik polazni, a Vrančićev s preko 5000 natuknica nije usporediv s Belostenčevih približno 40 000, i to samo latinskih natuknica, dok je hrvatskih značenja na desnoj strani rječničkoga članka mnogo više.¹³⁶ O tom se rječniku govori kao o našem prvom *enciklopedijskom rječniku*¹³⁷ jer neki rječnički članci, poput onih koji se odnose na bilo kakvu gospodarsku djelatnost, liječenje, životinje, biljke i ostalo, donose mnogo više od samo najvažnijih usko jezičnih podataka o nekoj natuknici nego što bi to bilo potrebno u jednom dvojezičnom rječniku. Takvi se članci oblikuju najčešće uz kakva imena, često toponime, nazive ili uz kakav povijesni događaj (Vončina 1991b).¹³⁸ Kad se govori o uzorima i izvorima na koje se ugledao, može se početi od onoga što sam Belostenec kaže u predgovoru čitatelju gdje opravdava jedan svoj postupak u rječniku ovim riječima:

"Isto je tako, zna se, učinio Švicarac Konrad Gesner, koji je popis vlastitih imena odvojio od drugih imenica i prebacio ga na kraj svoga Rječnika, dapače je smatrao da će, ako mu shvaćam misao, po tome što je rječnik vlastitih imena više koristi od njega biti za pjesnike, zemljopisce, povjesničare i ljude s više izobrazbe nego za mladež u književnosti neukiju. To isto sam ja smatrao te sam zato, da bih pomogao učećoj se mladeži i svima drugima koji hoće naučiti naš domaći jezik, iz

¹³⁵ Ivan Belostenec (1593/4–1675) rječnik je pripremio u 17. stoljeću, no tiskan je tek polovicom 18. stoljeća. O priređivaču ili suautoru ovdje neće biti riječi, rječnik će se zvati *Gazofilacij*, a autor Belostenec, pri tom ne umanjujući doprinos priređivača iz 18. stoljeća, po svemu sudeći Jeronima Orlovića. 1972. i 1973. godine izdavačke kuće Liber i Mladost tiskale su pretisak dvaju svezaka Belostenčeva rječnika s popratnom raspravom Josipa Vončine, dok je drugi pretisak izišao 1998. godine. O Belostenčevu jezikoslovnom radu napisano je mnogo radova. Usporedi: Fancev 1923, Dukat 1923, 1928, Vončina 1973, radove sa znanstvenoga skupa "Ivan Belostenec i hrvatska kultura njegova doba" objavljene u časopisu za znanost, umjetnost, gospodarstvo i politiku *Gazophylacium*, god. X, br. 1–2, 2005. godine.

¹³⁶ Brojke se donose prema Musulin 1959. Najnoviji podaci o broju natuknica kod Vrančića donose Boras i Mikelić u radu "Rječnik Fausta Vrančića - temelj hrvatske rječničke baštine (računalna obradba)". Prema njima rječnik ima 5373 hrvatske natuknice, dok je latinskih 5411. Za ostale detalje o broju natuknica u Vrančića usp. Boras i Mikelić 2003.

¹³⁷ O enciklopedijskom pristupu u rječnicima usp. Bratanić 1993.

¹³⁸ Belostenčev se rječnik na našim prostorima posebno cijeni. To je naime prvi hrvatski opširni rječnik s elementima enciklopedijskoga rječnika nastao još u 17. stoljeću u vrijeme kada su se po Europi objavljivali veliki jednojezični rječnici nacionalnih akademija koje su pisale skupine ljudi, dok je *Gazofilacij* sastavljao jedan čovjek.

niza apelativa odvojio ona vlastita imena, naime ona kojima se jedva može naći odgovarajuće ilirsko ime ..." (Belostenec 1973: LII).

I Belostenec, kao i Della Bella, donosi književne potvrde, ali latinskoga jezika. Dakle, slijedi načelo koje će Cruscin *Vocabolario* proširiti Europom, ali ne latinskoga već vernakulara.¹³⁹ U latinsko-hrvatskom dijelu donosi popis pisaca iz kojih navodno preuzima građu: Ciceron, Plaut, Plinije, Ritter, Vergilije, Ovidije, Apulije, Lukrecije, Terencije, Ardelio itd. Odmah primjećujemo da je uz latinske autore naveo i dva domaća, i to Vitezovića i Della Bellu. Kako su oni živjeli i sastavljali svoja djela nakon Belostenčeve smrti, pouzdano je da ih je na popis (ako ne i cijeli popis) stavio priređivač iz 18. stoljeća. Izvore je *Gazofilacija* proučavao Dukat (1923, 1928), koji smatra da je Belostenec napravio latinsko-hrvatski dio rječnika kao puku kompilaciju. Naime, Belostenec je najprije napravio hrvatsko-latinski dio, a latinsko-hrvatski je počeo raditi već u dubokoj starosti kada "niti je imao vremena niti snage niti volje, da sam složi latinski rječnik, za koji posao jedva dostaje cijeli vijek ljudski" (Dukat 1923: 80). Prema onomu što je Belostenec sam naveo kao autoritet, dakle Konrada Gesnera, Dukat (1923) smatra da je Belostenec imao Gesnerovo izdanje Kalepinova rječnika, koji se u to vrijeme još uvijek smatrao nedostižnim leksikografskim uzorom. U samim rječničkim člancima donosi Belostenec imena još dvojice leksikografa. To su Joannes de Janua i Caesar Calderinus. Analiziravši djela, Dukat je zaključio da "Calepinus, Januensis i Calderinus kao da su osnovka, na kojoj je Belostenec radio i gradio svoj rječnik" (Dukat 1923: 93), no isto tako ne misli da je to sve čime se Belostenec mogao koristiti. Tako postoje sličnosti s latinsko-njemačkim rječnikom Johana Friesa, a moguće je i da je priređivač dopunjavao djelo latinsko-njemačkim rječnikom Adama Friedricha Kirscha.¹⁴⁰ Moguće je i da se Belostenec sâm koristio rječnikom Georga Matije Königa, jer jedini on spominje riječ *gazophylacium*, pa Dukat (1923) smatra

¹³⁹ Nije Crusca bila u tome prva, međutim ta je akademija sa svojim rječnikom taj trend proširila po Europi. Bilo je uobičajeno da se donose latinske književne potvrde antičkih pisaca, a bilo je i prije Cruscina rječnika koji su donosili ili popise pisaca ili potvrde iz vernakulara. Jedan je takav primjer rječnik iz 1598. godine autora Johna Florija pod naslovom *A World of Wordes*. Riječ je o talijansko-engleskom rječniku u koji je Florio uključio suvremene talijanske autore s nekim definicijama, što tada još nije bilo uobičajeno, barem ne u engleskoj leksikografiji sve do Samuela Johnsona sredinom 18. stoljeća. Florijev je rječnik revolucionaran u još nekim aspektima, tako na primjer donosi vulgarijizme i žargonizme (usp. Landau 2001).

¹⁴⁰ Tim zaključcima u prilog ide činjenica da Belostenec pod nekim natuknicama pri kraju rječničkoga članka dodaje uputu *Cal.*, što znači da je citirano prema Kalepinu, no za neke se od tih natuknica pokazalo da ih Kalepino uopće nema, ali ih ima npr. Kirsch (Dukat 1923).

da je Belostenca za naslov inspirirao upravo König. I kad se već spominje naslov, treba reći da su diljem Europe prije i poslije Belostenca izlazila djela pod tim naslovom i hrvatski pavlin u tome nije osamljen slučaj. Najranije djelo, koliko nam je poznato, koje u naslovu donosi naziv *gazofilacij* djelo je njemačkoga isusovca, poznatoga propovjednika, Jeremiasa Drexela¹⁴¹ iz 1638. godine pod naslovom *Gazophylacium Christi Eleemosyna ...* Riječ je o njemačkom baroknom djelu religiozne tematike. Sâm Belostenec ne pomaže nam utvrditi otkud je preuzeo riječ *gazofilacij*. Pod tom natuknicom stoji ovako:

"Gazophylacium, ij. g. n. 2. *Kinchena komora, hifa, ali mešzto gdeje
fzpravlyen kinch, tarna komora, blago, zlato-fzranische*" (Belostenec
1971: 598).

Dakle, ne donosi nikakve književne potvrde, dok kod nekih drugih riječi donosi, kao na primjer:

"Eleëmofyna, ae g. f. 1. p. c. Munus, quod inopi datur. *almuftvo*. (D.
zadasbina.) *dár, koifze v-bogem daje, fzmiluvanye*. Hieron. Spart."
(Belostenec 1971: 487).

Kod te natuknice stoji književna potvrda, doduše nepoznatoga autora jer ga Belostenec u predgovoru nije nigdje naveo.

Da Belostenec kod natuknice *gazofilacij* ne stavlja nikakvu potvrdu, može se objasniti različito. Možda je riječ našao kod više autora, ili pri sastavljanju rječnika nije bio dovoljno pažljiv. Prvi je razlog opravdan ako spomenemo još nekoliko djela. Naime, i sam Dukat (1923) tvrdi da se Belostenec morao služiti Königovim rječnikom jer, među ostalim, on jedini od nekoliko Dukatovih kandidata za izvore za *Gazofilacij* donosi i samu tu riječ pa da ju je Belostenec mogao preuzeti od njega. Pritom se misli na rječnik Georga Matije Königa pod naslovom *Gazophylacium latinitatis sive Lexicon novum Latino-Germanicum in quo Voces, a Latinis Scriptoribus, iisque tam veteribus, quam Recentioribus usurpatae, addita Syllaborum quantitate: item Significationes, Constructiones, Elegantiae, Formulae, Proverbia, &c. appositis fere ubique Authorum testimoniis, fidelissime exhibentur*. Rječnik je

¹⁴¹ Jeremias Drexel, poznati njemački barokni pisac i isusovac čija su djela još za njegova života prevedena na šest europskih jezika, nije potpuno nepoznat u nas. Pajur je (2009) istraživao utjecaj Drexelovih tekstova na književno stvaralaštvo Jurja Habdelića koji se na njega često pozivao. Kako su Habdelić i Belostenec djelovali u isto vrijeme, nije nemoguće da je Drexel bio poznat i Belostenecu.

tiskan u Nürnbergu 1668. godine. Naslovi se dvaju rječnika donekle podudaraju pa ako je Belostenec imao Königa u ruci, očito nije doslovno sve preuzimao, već je uzeo ono što mu se činilo dobrim, potrebnim ili prilagodivim njegovim čitatateljima. U tim se postupcima stari hrvatski leksikografi ne razlikuju međusobno. I dok König svoj rječnik naslovljava *Gazophylacium*, a odmah potom objašnjava da je riječ o djelu *Lexicon Novum Latino-Germanicum*, Belostenec prikladno zamišljenu sadržaju svojega djela stavlja naslov *Gazophylacium seu Latino-Illyricorum onomatum Aerarium*. Usporedimo li samo dva rječnička članka za natuknice *gazophylacium* i *eleemosyne*, primjećuje se razlika. König donosi i grčki ekvivalent za obje natuknice, s tim da za *gazophylacium* donosi književnu potvrdu (*Jah. 7*), a za *eleemosyne* ne donosi, dakle suprotno od Belostenca.

Slika 5. Naslovnica Königova *Gazofilacija*

Nasloviti djelo *gazofilacij* u 17. i u 18. stoljeću u Europi nije bilo neobično, a djelo nije moralo ni biti leksikografsko. Poznato je tako da je u Engleskoj 1689. godine izišao rječnik pod naslovom *Gazopylacium anglicanum* anonimna autora. Riječ je o jednom od dvaju u to vrijeme engleskih etimoloških rječnika.¹⁴² Za razliku od 17. stoljeća 18. je bogatije djelima s riječi *gazofilacij* u naslovu. Tu je poznato prirodoslovno djelo Johanna Jacoba Woyta pod naslovom *Gazophylacium medico-physicum oder Schatz-kammer Medicinisch- und Natürlicher Dinge in welscher Alle Medicinische Kunst-Wörter, ...* iz 1709. godine. Od takvih djela mogu se spomenuti još i *Gazophylacii naturae & artis decas quarta ...* iz 1704. godine autora Jamesa Petivera,¹⁴³ potom *Gazophylacium Rerum Naturalium e Regno Vegetabili, Animalium et Mineralium depromtarum ...* iz 1733. godine autora Michalea Ruperta, potom *Gazophylacium sive Catalogus Rerum Mineralium & Metallicarum ...* iz 1723. autora Johanna Theodora Ellera, *Gazophylacium Linguae Persarum, Triplici Linguarum Clavi Italicae, Latinae, Gallicae nec nec specialibus praeceptis ejusdem linguae reseratum* iz 1684, autor je Sancto Josepho Angelus, ili na primjer *Gazophylacium Graecorum seu Methodus admirabilis ad insignem brevi comparandum verborum copiam ...* iz 1757, autor je djela Phillip Cattieri.

Ovdje su nabrojena samo neka djela iz 17. i 18. stoljeća koja su nastala diljem Europe i koja u naslovu imaju riječ *gazofilacij*, a bilo ih je inače puno više, posebice u 18. stoljeću. Iako ne možemo sa sigurnošću reći tko je Belostenca inspirirao za naslov, vidimo da djela s tom donekle neobičnom riječi u naslovu nisu bila rijetka. Ta su djela bila različitih sadržaja, od leksikografske do religiozne ili prirodoslovne tematike. Najčešće su nastajala u srednjoj i sjevernoj Europi čijim utjecajima Belostenec i gravitira. Zajedničko im je skupljanje blaga iz određenoga područja u knjigu koja tako simbolično predstavlja riznicu znanja. Pretpostavlja se da je Belostenec imao u rukama neko takvo djelo koje ga je inspiriralo na njegov pothvat. U svakom slučaju već samim naslovom, a potom i djelom, o kojem je napisano dosta radova, Belostenec prelazi nacionalne granice i pripada ne samo hrvatskomu već i europskomu kulturnomu krugu.

¹⁴² Prvi je rječnik Stephena Skinnera pod naslovom *Etymologicon Linguae Anglicanae* iz 1675. godine, a drugi je spomenuti *Gazophylacium* koji donosi mnogo građe iz Skinnerova rječnika pa ga zato neki pripisuju i samomu Skinneru.

¹⁴³ Taj je autor imao veći broj djela kojima u naslovu dolazi riječ *gazofilacij*, a riječ je mahom o prirodoslovnim djelima.

Vratimo li se na preostala leksikografska djela, vidjet ćemo da samo dvije godine nakon Belostenčeva rječnika, 1742. godine, isusovci u Zagrebu objavljuju rječnik Franje Sušnika i Andrije Jambrešića pod naslovom *Lexicon Latinum interpretatione Illyrica, Germanica et Hungarica locuples, in usum potissimum studiosae juventutis ...*¹⁴⁴ Riječ je o velikom četverojezičnom latinsko-hrvatsko-njemačko-mađarskom rječniku. U predgovoru čitatelju autor objašnjava da "riječima grčkim, jednako kao i latinskim, pridodao sam njihove latinske pisce" (Sušnik–Jambrešić 1992: LVII), a odmah zatim nabrajaju se pisci zlatnoga, srebrnoga, mjedeno-ga, željeznoga i neodređenoga doba i njihova djela iz kojih se donose književne potvrde. O njegovim izvorima podatke nam donose dvojica istraživača, Vladoje Dukat i Stanko Žepić. Prvi smatra da je glavni izvor za latinsku građu bio Kalepino, da se građa vjerojatno uzimala i iz Gesnera, ali posredno preko rječnika Adama Friedricha Kirscha. Problematično je pak što je Dukatova (1925) usporedba pokazala da se autori ipak nisu služili Kirschom. Za mađarsku je građu već dokazano da je došla iz rječnika Franje Papaia Pariza,¹⁴⁵ što je potvrdio i Nyomárkay (1992). Dukat (1925) smatra kako su se autori rječnika ugledali na spomenuti mađarski rječnik ne samo u građi već i u donošenju pravopisa, naime na samom kraju rječnika autori su dodali dio pod naslovom "Ortographia seu recta Croatiae (generalis vocabulo Illyricae, seu szlavonicae) scribendi ratio", a takve pravopisne upute, za mađarski, ima i spomenuti mađarski uzor. Dukat (1925) u raspravi nije došao do konačnoga rješenja, a njegove nedoumice rješava Žepić (1992) u studiji tiskanoj uz pretisak rječnika. On na temelju jezične analize Sušnik–Jambrešićeva rječnika dokazuje da su se autori koristili leksikografima s južnonjemačkoga govornoga područja, odnosno "jezik kojim se Jambrešić i Sušnik služe, kako se to može iz rječnika rekonstruirati, jest južnonjemački bavarsko-austrijski razgovorni jezik (Umgangsprache)" (Žepić 1992: XXX). Prema Žepiću (1992) Sušnik i Jambrešić najviše su se koristili upravo rječnikom koji je Dukat (1925) izostavio kao moguć izvor, naime onaj Adama Friedricha Kirscha, a isto tako smatra i da je Kirsch

¹⁴⁴ Zavod za hrvatski jezik Hrvatskoga filološkoga instituta, današnji Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, izdao je 1992. godine pretisak rječnika s popratnim studijama Antuna Šojata, Stanka Žepića i Istvána Nyomárkaya. O Jambrešić–Sušnikovu rječniku usp. radove: Dukat 1905, 1925, Musulin 1959, Šojat 1992, Žepić 1992, Nyomárkay 1992. i dr.

¹⁴⁵ *Dictionarium Manuale Latino-Ungaricum et Ungarico-Latinum* tiskan u Levoči 1708.

autorima poslužio i za latinsku i za njemačku građu, a moguće je i da su se služili i Kalepinom.

Stoljeće ćemo završiti trima rječnicima Joakima Stullija.¹⁴⁶ Sam je Stulli dao popis literature (izvora) kojom se služio pri izadi, a riječ je o više od 150 djela domaćih i stranih. Među ostalim, Stulli tvrdi da se služio ovim stranim djelima: *Janua Linguarum* Jana Amosa Komenskoga, *Grammatica linguae Carniolanae* Adama Bohoriča, *Bukvar rusinski*, *Thesauri Polono-Latino-Graeci* isusovca Grgura Cnapija, *Lexicon Russicum trium linguarum*, potom *Grammaticarum institutionum libri IV* Marka Luke Piotrowskoga, *Biblija rusinska*, *Grammatica Polono-Italica* Adama Stile, te djelom *Sylva quadrilinguis vocabolorum et phrasium Bohemicae-Latinae, Graece-Germane linguae* Marka Danijela Adama Weleslavine i drugima. Ostala nabrojena djela većinom čine hrvatska književna i druga djela. Sam Stulli govori da je talijanske i latinske riječi u cijelosti prenio iz Torinskoga rječnika¹⁴⁷ te da je to gradivo dopunio sa 6000 izraza. Jernej (1984) smatra da se Stulli služio Torinskim rječnikom, ali da preskromno opisuje svoj doprinos. Isti autor ispravlja Dukatovo (1929) mišljenje da je Conte d'Ayala pomogao Stulliju u prvom i trećem dijelu te smatra naime da mu tu nije imao što pomagati, već upravo u drugom dijelu gdje je trebao dopuniti talijanske i latinske ekvivalente hrvatskomu. Jernej (1984) također smatra da se Stulli mogao služiti još kojim rječnikom, na primjer nekim izdanjem *Cruscina Vocabolarija*, ili na primjer rječnikom *Dictionnaire italien, latin et françoise* Annibala Antoninija, potom rječnikom *Dizionario universale critico enciclopedico* Francesca Alberta de Vilanove, a možda i da se za latinski dio koristio djelom *Lexicon totius latinitatis* Egidija Forcellinija. Uobičajeno je za starije

¹⁴⁶ Ovo je donekle neprecizno izražavanje. Rječnici su tiskani u 19. stoljeću (1801. u Pešti izlazi *Lexicon Latino-Italico-Illyrico*, 1806. u Dubrovniku *Rjecsosloxje ilirsko-italiansko-latinsko* i 1810, također u Dubrovniku, *Vocabolario italiano-illirico-latino*), ali su nastajali u 18. stoljeću te su tada još neobjavljeni utjecali na jezičnu politiku Dvora u 18. stoljeću. O Stullijevu je jezikoslovnom radu napisano mnogo radova, a najvažnije podatke donose Dukat 1929, Brlek 1987. te radovi sa znanstvenoga skupa o Joakimu Stulliju koji su objavljeni u dvanaestom broju *Filologije* 1984. godine.

¹⁴⁷ Hrvatski su leksikografi poput Stullija ili na primjer Jurina (usp. Kosor 1957) taj rječnik nazivali *Turinskim*, *Turinežem* ili *Vocabolario Taurinense*. Kako je Kosor (1957) utvrdio, riječ je o latinsko-talijanskom rječniku *Vocabula Latini Italique sermonis in duos tomos distributa, quibus insertae sunt elegantiores et difficiliores utriusque linguae phrases, locutiones, proverbia etc. ... Ad usum studiosae humaniorum litterarum juventutis in regio Taurinensi archygymnasio ...* nepoznatog(ih) autora(â), koji su djelo sastavili na osnovi ondašnjih najpoznatijih talijanskih i latinskih rječnika (rječnika opata Danetija, Roberta Stephana i Ambroza Kalepina u preradbi J. Faciolatija itd.). Riječ je i o jako cijenjenom rječniku koji je imao preko desetak izdanja u 18. stoljeću, a neka su od tih izdanja korištena i u našim samostanskim knjižnicama.

hrvatske leksikografe da nisu navodili sva djela kojima su se pri izradi služili. Dosad rečeno i nabrojeno može se prikazati u jednostavnoj tablici.

Tablica 2. Hrvatski jezični priručnici i njihovi uzori i izvori u 18. stoljeću – izbor

Hrvatski jezični priručnici (autori) u 18. stoljeću – izbor	Uzori i izvori - izbor
g r a m a t i k e Toma Babić Lovro Šitović Ardelio della Bella Blaž Tadijanović Matija Antun Relković Marijan Lanosović Josip Jurin Antun Rajsp Ivan Vitković Ignac Szentmártony Franz Kornig	Emmanuel Alvares Ambroz Kalepino Tiberio de Luca Marko Antonije Bonciari Capharus Donat Jacob Gretscher Aldo Manucije Veneroni Pierre Rondeau Lexicon Facciolati Matija Bel Gottsched Popowitsch Jan Komenský ...
r j e č n i c i Ardelio della Bella Ivan Belostenec Sušnik–Jambrešić Joakim Stulli	<i>Vocabolario degli Accademici della Crusca</i> Ambroz Kalepino Pietro Andrea Mathioli Antonio Vallisneri Pietro Galesini Konrad Gesner Joannes de Janua Caesar Calderinus Johann Fries Adam Friedrich Kirsch Georg Matija König Franciscus Pariz Papai Marchi Lucae Piotrowski Adam Stil Marcus Danielis Adamus Gregoriusz Cnapius Konstantin Szyweld ...

U tablici su prikazani uzori i izvori u širem smislu. Riječ je o stranim djelima koja su autori jezikoslovnih djela sami navodili kao izvore, ili pak o djelima koja su istraživači pronašli kao moguće izvore. Pritom treba reći da istraživači ne provode razliku između uzora i izvora. Navode strana jezikoslovna, ili neka druga djela, iz kojih su domaći jezikoslovci mogli preuzimati građu. Pritom se mogla preuzimati rječnička građa ili primjeri i objašnjenja u gramatikama. U tablici nisu navedeni ni uzori u užem smislu, kao ni izvori. Prvi još nisu istraženi, a drugi su poznati. Izvore u užem smislu donose sami autori djela u popisu, što je posebno karakteristično za južne autore, pritom misleći na Della Bellu i Stullija u leksikografskom poslu. Ostali leksikografi kojima smo se ovdje bavili donose pak popise latinskih autora iz kojih su navodno crpili latinski leksik, o čem je već prije bilo riječi. To samo po sebi i nije toliko bitno za ovu raspravu koliko sam čin stavljanja popisa citiranih autora.

S jedne strane, kako je dosad istraženo, za ugledanje autorâ hrvatskih jezičnih priručnika u 18. stoljeću na strane uzore i izvore u širem smislu, može se načelno reći da autori ili doslovno preuzimaju građu iz stranih uzora, dakle prepisuju riječ po riječ, ili preuzimaju, npr. neke rječničke natuknice, s neznatnom promjenom, proširuju ili skraćuju i tako dalje. Domaći autori nikad se nisu koristili samo jednim autorom, uvijek s više njih pa radeći svoje djelo zapravo kompiliraju novo djelo. U većini slučajeva ne preuzimaju slijepo od svojih uzora ili prethodnika gotova rješenja.

S druge pak strane, ugledanje na strane autore pokazuje se i kao stvar prestiža. Autori često naslovljavaju svoja djela prema stranima, a nerijetko se u djelima pozivaju na neke autoritete kako bi osnažili svoja stajališta. Kad se pozivaju na strane uzore, uvijek je riječ o najvećim autoritetima u to vrijeme u jezikoslovlju poput Alvaresa u latinskoj gramatici, Kalepina u rječnicima, pa i u gramatici, npr. Gottscheda u njemačko-hrvatskim gramatikama. Tako domaći autori pokazuju svoje obrazovanje i svijest o tome što je tada najbolje u tom području. Detaljniji će se primjeri toga pokazati dalje u tekstu.

Dalje treba pokazati uzore u užem smislu. Već se dao jedan pregled glavnih europskih gramatikoloških i leksikografskih strujanja te su se hrvatska jezikoslovna djela smjestila u taj kontekst. Slijedi detaljnija analiza hrvatskih jezičnih priručnika

te nekolicine europskih koji se najčešće spominju kao izvori i uzori hrvatskima,¹⁴⁸ kako bi se pokazao konkretan doseg hrvatskoga jezikoslovlja toga vremena. Time će se otkriti uzori u užem smislu i povezanost hrvatskoga jezikoslovlja u 18. stoljeću s glavnim europskim jezikoslovnim pravcima. Uzori hrvatskim jezičnim priručnicima u užem smislu imaju, dakle, pokazati jezikoslovna strujanja koja su autori hrvatskih jezičnih priručnika u 18. stoljeću pratili. Usporedbe radi, zamislimo da u 20. stoljeću Hrvati imaju četiri generativno-transformacijske gramatike i da ih netko proučava za dvjesto godina te da pritom uopće ne spomene ime Noama Chomskoga. U golemoj literaturi o hrvatskoj povijesnoj gramatikografiji i leksikografiji nerijetko se primjenjuje slična metoda.

¹⁴⁸ U analizu su uključeni i neki europski priručnici (npr. engleska verzija Veneronija) koji nisu bili uzori ili izvori hrvatskima, ali predstavljaju ondašnje uobičajene jezične priručnike čime će se pokazati koliko su hrvatski jezični priručnici toga vremena bili aktualni u odnosu na europske .

5. 4. Uzori u užem smislu

5. 4. 1. Gramatike – analiza

U sljedećim će se dijelovima na nekoliko odabranih tema poput sadržaja i koncepcije djela prikazati detaljnije hrvatsko jezikoslovlje 18. stoljeća preko najvažnijih jezičnih priručnika, odnosno gramatika. Stare hrvatske gramatike počivaju, ugrubo rečeno, na dvjema gramatičkim tradicijama. Prva je latinska, a druga, koja doduše i sama počiva na prvoj, jest njemačka. Prva je gramatika hrvatskoga jezika nastala na, kako je već više puta u ovom radu spomenuto, tradiciji latinskih gramatika i taj će model prožimati iduće gramatike sljedećih nekoliko stoljeća. Ne moramo posebno ni naglašavati da će se i u hrvatskim gramatikama latinskoga jezika zrcaliti latinska tradicija. Druga tradicija, njemačka, pojavit će se u nas u drugoj polovici 18. stoljeća i otada će se usporedno provlačiti i njemačka i latinska. Između tih dviju tradicija i nema velikih razlika, ponajprije i zato što je mlađa, dakle njemačka, nastala na latinskim, i donekle grčkim temeljima.

Da bismo razumjeli hrvatsko jezikoslovlje 18. stoljeća, važno je reći nekoliko riječi o jezičnim priručnicima 17. stoljeća. U tom stoljeću Hrvati prvi put preuzimaju latinsku tradiciju posebno opisanu najprije u latinskoj gramatici već više puta spominjanoga portugalskoga isusovca Emanuela Alvaresa. Ona je vrlo važna počevši od same strukture gramatičkoga djela koju će naši jezikoslovci preuzeti. Alvaresova gramatika ima trodijelnu strukturu, kao što joj i naslov nagovještava – *De institutione grammatica libri tres*. Tri su dijela: *etimologija*, *sintaksa* i *prozodija*. Ti su nazivi tada imali nešto drukčije značenje nego što ih imaju danas. Pod etimologijom se tako obrađivala morfologija, a sintaksa je obuhvaćala mnogo manje nego što obuhvaća danas, uglavnom međusobno slaganje dijelova govora (*partes orationis*), odnosno vrsta riječi. Alvaresova je gramatika glavni uzor¹⁴⁹ našoj prvoj gramatici i baš je, kao

¹⁴⁹ O uzorima i izvorima više smo govorili na drugom mjestu, no ovdje valja naglasiti kako je Alvaresova gramatika poslužila i kao uzor i kao izvor hrvatskim gramatikama. Prvo je poslužila kao uzor u užem smislu Kašiću u pisanju gramatike hrvatskoga jezika, no isto tako je služila i kao jedan od glavnih izvora u širem smislu u pisanju hrvatskih gramatika latinskoga jezika.

i naša prva gramatika, nastala iz didaktičkih potreba, što kao da je predvidjelo i povijest hrvatskih gramatika kroz stoljeća.

5.4.1.1. Hrvatske gramatike

5.4.1.1.1. Lovro Šitović

Šitović odmah na početku svoga djela obrazlaže zašto se uopće prihvatio toga posla. Naime, mnogi narodi, poput Francuza, Španjolaca, Talijana i drugih lakše nauče gramatiku od Hrvata, a uzrok je tomu što oni gramatiku latinskoga jezika pišu s objašnjenjima u svojim vlastitim jezicima.¹⁵⁰ Kaže da premda i ima onih koji su istumačili deklinacije i konjugacije, ipak nisu obradili sva gramatička područja. Moguće je da pod tim misli na Tomu Babića koji je samo godinu prije objavio svoju latinsku gramatiku. Gramatiku sastavlja za mladiće u školama Provincije Bosne Srebrene da lakše nauče latinski jezik. I to je sve čime se obraća čitatelju. Potom se obraća poštovanomu meštru, odnosno učitelju koji će učiti po toj gramatici mladiće. Govori da mu se od svih gramatika koje je vidio najboljom, najplemenitijom, najkorisnijom i najglasnijom [najglasovitijom] čini Emanuelova, odnosno Alvaresova gramatika. Upućuje učitelja u svoje djelo i govori mu da kad učenici svladaju njegovo djelo da ih može uputiti na „Emanuela latinskoga“.

Hrvatske gramatike, odnosno jezični priručnici u 18. stoljeću koje su nasljeđivale Alvaresovu tradiciju slijede uglavnom i njegovu strukturu, s tek određenim odmacima. Tako na primjer Lovro Šitović slijedi u svojoj latinskoj gramatici Alvaresa, na kojega se i više puta poziva, u prve dvije knjige, dakle etimologiji i sintaksi, a umjesto zadnje knjige u kojoj se pretpostavlja prozodija, donosi tri dodatka, i to *Catalogus verborum* (latinsko-hrvatski abecedni popis glagola), *Aliquot nomina* (hrvatsko-latinski popis imenica poredanih po značenju) te *Auctor excusat se ipsum* (dio u kojem se autor ispričava za pogreške). Šitović na početku definira gramatiku i osam vrsta riječi (*dilove govorenja*) te ih nabraja, a zatim u prvoj knjizi obrađuje dio koji se tada obično zvao etimologijom, iako on sam

¹⁵⁰ Šitović na prvom mjestu spominje Francuze, vjerojatno ne slučajno, usudili bismo se reći da na ovom mjestu misli upravo na Port-Royalovu gramatiku ili barem na smjer razvoja koji je ona zacrtala.

ne stavlja nikakav naslov tomu, a ni drugomu dijelu. Prvo obrađuje oblike riječi, a u drugom dijelu govori o slaganju, odnosno o sročnosti osam vrsta riječi (*De octo partium orationis constructione*, Šitović 2005: 185).

5.4.1.1.2. Tomo Babić

Drugi je franjevački pisac i autor latinske gramatike Tomo Babić. Pregledali smo drugo izdanje njegove gramatike, dakle ono iz 1745. godine, pa ga zato i spominjemo nakon Šitovića. Babić svoje djelo smatra uvodom u velike gramatike kao što su Alvaresova i Donatova gramatika. Početnicima bi trebala odgovarati, a onima upućenijima u latinski, ne bi smjela biti teška. Već u predgovoru "Milomu, i dragomu Stioçu" objašnjava da "ne pissem oude Velliki s'tvari, nego samo *declinatione*, illi prighibania od immena, *Conjugatione* od Verba, illi Riçii, i Regule od isti: za one Kooi počimaju učiti Grammatiku, to jest za one Illiriche kooi drugoga jezika neznadu ..." (Babić 1745: 3). U predgovoru drugoga izdanja svoje gramatike Babić se skromno obraća čitatelju s obrazloženjem što je sve u djelu donio. Nakon što je dao do znanja komu je djelo namijenio, prešao je na objašnjenje ilirskoga jezika. Kaže tako da se jezik ilirski toliko raširio po mnogim državama da se njegovi govornici jedva među sobom više razumiju. To je donekle neobičan stav, i ostali priznaju razlike, ali nerijetko napominju kako se svi međusobno razumiju.¹⁵¹ "Bosniaçii najedan naçin govore, Moskovi na drughi, Pogliacii na trechi, Bojemi na svoi naçin, Dubrouçaini na svoi, Harvati na svoi, Dalmatini na svoi naçin, i druga mista, i darxave, tolliko različito dase jedva megieuse razume. Cichia toga mnoghesu Riçi, i immena promignene, i privarnute, v. g. jedni govore, Kissa, niki, Godina, a niki dasc. Brascno, Mlivo, Muka. Sirchet, Oçat, kvasina. Hure, Sati, Vrime. Lib, kruh. Lug, Pepeo. Vatra, oggagn. i druga mnoga *Synonima*. Cichia toga jasam metnuo, i upisao misto izkogasam [onda područje Skradinske, danas Šibenske biskupije, op. P. K.] nekase znade dase onde ovako govori: Prem da svak more usvoi jezik i nasvoi naçin tumaçiti, i govoriti, kakoje obiçai ugnegovu mistu govoriti: jere koisu blizu Turaka mnoghe riçi, i termine primaju od turskoga jezika, a koisu kod Nimaca od Nimaçkoga, koi kod Latina od latinskoga i tako od ostali &c." (Babić

¹⁵¹ Tako Della Bella (2006: 13) kaže: "Čuo sam ispovijedi Bugara, stanovnika Raške i Poljaka i oni su me razumjeli, a i ja njih."

1745: 3–4). Treća i zadnja napomena u predgovoru tiče se razlika među jezicima koje otežavaju valjano prenošenje iz jednoga jezika u drugi. Tako je Babić primijetio da postoje razlike u gramatičkom rodu u različitim jezicima. U tom se sasvim kratkom predgovoru, naime cijeli se tekst nalazi na dvije stranice njegove knjige, dotakao triju važnih jezikoslovnih stvari. Jedna se tiče didaktičke naravi udžbenika za strani jezik, druga svijesti o različitim dijalektnim stilizacijama i jezičnoga dodiroslovlja i treća svijesti o teškoći prevođenja, odnosno određenije teškoća koje se javljaju pri učenju stranoga jezika koji nije srodan jeziku čitatelja. Iako Babić nije bio jezikoslovac u današnjem smislu te riječi, a i već smo spomenuli kako pravih jezikoslovaca do 19. stoljeća kada se oblikuje i jezikoslovlje kao znanost nije postojalo, ipak je znao jezikoslovno razmišljati. Njegova se razmišljanja doduše odnose na didaktičku stranu djela, ali s obzirom na to da je riječ o priručniku za učenje stranoga jezika, ipak jesu i jezikoslovna razmišljanja. Svjestan je hrvatske dijalektne raznolikosti. Zanimljivo je da i piše otkud je da se zna gdje se, uvjetno rečeno, "govori"¹⁵² onako kako on piše. O dijalektnim stilizacijama pišu svi autori jezikoslovnih djela do 19. stoljeća, pa Babić u tome nije nikakva iznimka. Zanimljivo je i što donosi kontaktne sinonime, a tako ih i naziva, doduše na latinskom. Koliko je osjećaja imao za jezik, govori i činjenica da je svjestan učinaka jezičnih dodira, kao i problema koji se javljaju pri učenju stranoga nesrodnoga jezika, konkretno spominje didaktički problem koji izvire iz razlika u gramatičkim rodovima.

Babić odstupa od Alvaresove gramatičke koncepcije. Njegova je gramatika jednim dijelom strukturirana u obliku pitanja i odgovora, što je karakteristično za latinsku gramatiku Alda Manucija,¹⁵³ između učitelja i učenika (*magister et discipulus*), u kojima se definiraju dijelovi gramatike, a u drugom se dijelu nalaze objašnjenja morfologije na hrvatskom jeziku. Četiri su dijela gramatike: *littera*,

¹⁵² Bez obzira što u njegovu književnom jeziku prevladava njegova dijalektna stilizacija, Babić se ipak i prilagođava širemu čitateljstvu. Tada je djelo moglo biti namijenjeno učenicima na području Provincije Bosne Srebrene koja se prije odcijepljenja Provincije sv. Kaja, odnosno Presvetoga Otkupitelja 1735. godine prostirala na velikom području od Budima do Dalmacije, dakle na velikom dijelu današnje Hrvatske, ali i puno šire, i on je pišući svoju gramatiku morao imati to na umu.

¹⁵³ Aldii Pii Manutii, *Grammaticarum institutionum libri IV*, Venetiis 1575. (Katičić 1981: 10). Njegova je gramatika podijeljena u četiri knjige, ali također prati uobičajenu strukturu, prve su dvije knjige najvećim dijelom posvećene morfologiji, treća sintaksi, a četvrta prozodiji.

syllaba, dictio et oratio, dakle slovo, slog, riječ i razgovor.¹⁵⁴ Nakon uobičajenih definicija u uvodnom dijelu (što je to gramatika, njezin predmet, vrste riječi, gramatičke kategorije), slijedi morfologija u kojoj je najveću pažnju posvetio glagolima. Zanimljiv je poredak vrsta riječi kako ih obrađuje: imena (imenice, pridjevi, brojevi i njihove sklonidbe), zamjenice, participi. Slijedi velik dio posvećen glagolima (DE VERBIS, naslov je napisan velikim slovima za razliku od prethodnih koji su napisani malim), koji počinje razgovorom između učitelja i učenika, iza čega slijede objašnjenja na hrvatskom. Iza glagola obrađuje još prijedloge (*pristavke*), priloge (*priričke*), uzvike (*meumetke*) i veznike (*sastavke*). Između morfologije i sintakse donosi abecedni popis priloga s prijevodom na hrvatski, u kojem se našao i pokoji prijedlog i veznik. Na kraju gramatičkoga dijela dolazi sintaksa u kojoj donosi i četrnaest poznatih Alvaresovih pravila o slaganju. Nju je upotpunio abecednim katalogima latinskih glagola s talijanskim i hrvatskim prijevodom. Sintaksu završava Babić ovim riječima: "Drugo, mučnoje Verba istumačiti zascto namnogo načina zlamenuje Kako je Koje govoregne inako izluxi napuno načina, Kako moresc vidjeti u Calepinu, Dictionaru : i u nascemu yeziku jedna rieč namnogo načina zlamenuje, irazumise, izato ima svak oprostiti, akoi mogu boglie, ilippse neka pisu, menie drago doisto, buduchi nasc yezik starii odrughi yezika, i poslidgni yezici nasu pretekli, ukniga librii, a buduchi gliudii naučni, poscteni, i uridni mnogo, Koim ya nisam uvridan nidostojan ni vodde naruke uliti, paknisu tili dati niscta nazvitlost od nassega slaunoga yezika : Ergo fratres Aemulanii Charismata meliora, ut luceat lux vestra coram hominibus, et videant opera vostra bona, etc." (Babić 1745: 397). Mali katalogi glagola ili općenito rječnici u bilo kojem obliku sasvim su uobičajeni dijelovi starih hrvatskih gramatika, te se često govori o aneksnim rječnicima i anekсноj leksikografiji, a to je i razlog zašto se ovdje nerijetko govoreći o gramatikama koristimo nazivom jezični priručnik za koji smatramo da bolje odgovara sadržaju tih djela, pogotovo gledano iz današnje perspektive. Iz ondašnje perspektive riječ je o gramatikama. Iza sintakse slijedi indeks svih glagola, a kao dodatak gramatici donosi tada uobičajene nejezične dodatke poput kalendara, opisa dragoga kamenja, a piše i o židovskim imenima. Uz to, djelo sadrži i pojmovni hrvatsko-latinski rječnik na nešto manje od dvadesetak stranica. Riječ je o malom

¹⁵⁴ Tvrtković (2002) *oratio* tumači kao *diskurs* u suvremenoj lingvistici i govori da je za Babića *oratio* ono što je za Dionizija Tračanina *logos*, dakle *iskaz*. *Oratio* će kao *iskaz* prevesti i priređivačica hrvatskoga prijevoda Della Belline gramatike Nives Sironić-Bonefačić.

rječniku u kojem su natuknice poredane po pojmovnim grozdovima (božanstvo, ljudi, stvari crkvene, stvari svete, oblasti svjetovne itd.). Babić inače kroz cijeli priručnik donosi, uvjetno rečeno, male rječnike (popise glagola, priloga), a to opravdava metodičkim nastojanjima jer učenje riječi smatra vrlo važnim u učenju stranih jezika, što objašnjava i nerijetko pozivanje na Kalepina u njegovu djelu.

Babićeva se i Šitovićeve gramatika razlikuju po strukturi, ali one nisu posve različite. Babić se očigledno služio Šitovićem pa tako pronalazimo i cijele identične odlomke u ta dva pisca, primjerice u drugom izdanju Babićeve gramatike i prvom izdanju Šitovićeve iz 1713. nalazi se gotovo identičan dio jedne opomene:

"Znaite, o Mladichi, da, premda vagliaiu nascki ove prilike; iessili ucio? iessam, iessili spavao? iessam: iesteli scili? iesmo, niscta nemagne bessidechi te recene prilike latino, nigda nevaglia ono iessam, rechi sum: tako nevaglia odgovorit: studuistine? sum. Dormistine? sum. Legistisne? sumus: neggo na misto rici iessam, reczi, ita maxime, etiam etc. ili odgovori po istom verbu, ovako: studiui, dormiui, legimus. Studuistine? ita vel studui, etc." (Šitović 2005 [1713]: 129).

"Znaite, o Dizza, prem da vagliaju nascki ove prilike: jessili ucio? jessam, jessili spavao? jessam: jesteli scili? jesmo, niscta nemagne bessidechi te recene prilike latino, niggda nevaglia ono jessam, rechi sum, tako nevaglia odgovorit: studuistine? sum. Dormistine? sum. Legistisne? sumus: neggo na misto rici jessam, reci: ita maxime, etiam etc. Illi odgovori po istom vrebju, ovako: studivi, dormivi, legimus, Studuistine? ita vel studui, etc." (Babić 1745: 184).

Sve dosad rečeno, ali i te napomene govore mnogo toga, a među ostalim osvjetljavaju svijest obojice autora o razlikama između hrvatskoga i latinskoga jezika. Još jedna potvrda takva stava vidljiva je i u ovim Babićevim riječima:

"Mucnose u viscbati, u regule od verba, zasctoje jezik nasc različit od latinskoga, jer latinski promignuje zlamegnie, i pleme od nascega jezika, (kakono i Immena) napriliku nascki, zvachesc imme gniegovo Issus; a latinski. Vocabis nomen ejus Jesus : Nascki govorimo klagnamose tebbi, a latinski: Adoramus te : Itako druga mnoga Verba prominuju zlamegnia, i Ričii: zatose ponascemu jeziku nemoremo uladati zagoveriti latinski: negoli po latinskomu, Plemenu, i Ričii, i po latinskim Regulam, plemenu, izlamegniu, etc." (Babić 1745: 211).

Iako Babić i Šitović pišu gramatiku latinskoga jezika prema stranim predlošcima, kako smo dosad vidjeli riječ je o Alvaresu i Manuciju, uključuju u svoja tumačenja i hrvatski jezik kako bi učenici lakše svladali strani jezik. Tim nastojanjima ulazi u 18. stoljeću još jedna, relativno novija tradicija u naše jezikoslovlje. Riječ je o novim didaktičkim nastojanjima u učenju stranoga jezika koja se osobito proširila djelovanjem portrojalovaca, a to je da se strani jezik lakše uči preko materinskoga, a o tome je i Šitović govorio u predgovoru svoje gramatike.

5.4.1.1.3. Josip Jurin

Treća hrvatska gramatika latinskoga jezika koju smo odabrali kao reprezentativnu za 18. stoljeće Jurinova je *Slovkinja* iz 1793. godine. Kako i sam naslov djela govori – *Slovkigna slavnoj slovinskoj mladosti diačkim, illiričkim i talianskim izgovorom napravljena* – riječ je o kontrastivnoj latinsko-talijansko-hrvatskoj gramatici s hrvatskim, latinskim i talijanskim metajezikom. U predgovoru se obraća "vridnomu štioću". Gramatiku je imao u rukopisu dok je godinama prije predavao, a govori kako su i prije bile dvije gramatike latinsko-hrvatske, pri čem vjerojatno misli na Babića i Šitovića, ali da u njima nije bilo talijanskoga jezika. On se pak odlučio u gramatiku dodati i talijanski jer smatra da je to potrebno onima koji ne mogu ići učiti talijanski u primorske gradove, a svakako može poslužiti i onima koji ne znaju hrvatski, poput trgovaca, sudaca i tako dalje.¹⁵⁵ Iza toga slijedi onaj topos koji nalazimo u gotovo svim predgovorima jezičnih priručnika. Kod Jurina glasi ovako: "Najtichiesc moj. Vellečasni stioče, u istoj kojegod ime, rič, o. uzričje, koje nechieti bit po chiudi, kao n. p. ovva Slideche *xiliscte*, tojest domovischie, *Praznik*, t. j. svetkovina, *srebrogliubje* t. k. lakomia, *milostigne* t. j. lemozina, *iskoni* t. j. počelo etc. *Nedivise*, t. j. nečudise, *glagoliti* t. j. govoriti, *činati*, t. j. sctiti, *nine*, t. j. sadda, *jako*, t. j. jere, *kadie*, t. j. ghdie se, t. j. evvo, sve, etc. Ovva i druga koja

¹⁵⁵ Upravo su svećenici prosvjećivali narod u čem se odražava jedan od primjera takozvane netipične naravi hrvatske kulture. U drugim dijelovima Europe glavnu ulogu u prosvjećivanju stanovništva nisu imali crkveni ljudi. Međutim, na hrvatskom teritoriju još nije bilo obrazovanoga građanstva te je uloga prosvjećivanja ostala na redovnicima koji su je i prihvatili i odradili, iako će to biti posve suprotno običajima u ostatku Europe. Ta se pojava može tumačiti i samim duhom vremena. U znanosti postoje otkrića koja su posebna i do kojih dolaze genijalci puno ispred svojega vremena, a postoje i otkrića do kojih dolazi nekoliko ljudi istodobno, a koja se tumače samim vremenom – jednostavno je vrijeme sazrelo za njih. Slično možemo protumačiti i prosvjetiteljstvo u nas. To je bilo takvo vrijeme i netko se morao toga prihvatiti, logično je bilo da se prihvate toga oni koji su obrazovali puk, u nas dakle redovnici i svećenici.

najdesc, imasc znatti dasu bili od starih kgnigočija iznascasta" (Jurin 1793: V–VI). Ove Jurinove riječi podsjećaju na Tadijanovićeve iz njegova predgovora: "Metniosam Ja u ovoj Knyxizi dosta Ricsih Kojechjese Tebi vidditti Kakonno nove, i tugje, alisu onne prave Illyrske" (Tadijanović 2005 [1761]: 3). Iza toga dijela slijedi nauk o velikoj slavi, prostranosti i starosti ilirskoga jezika. Kaže Jurin da "neima Jezika pod Nebom toliko prostrana do slavnogh Illiriçoghk jezika; buduch da gnime slovi dvadescet, i vechie kragljevinah, i veliki Banovinah, t. j. Dalmazia, Istria, Karintia, Kragnolia, Stiria, Sarpska zemglja, Kroacia, Moravia, Boemia, Bosna, servia, Schenderia, Bulgaria, Ungaria, Rascia, Rumelia, Valachia, Ruscia, Moskovia, Polonia, Livania, Pomerania, i vechi dia Tracie etc. Sva ovva mista i kragljestva slovu gevorum razlikim istoga jezika, da jedan drugoga moxe razumiti to svidoçe odavni kgnigopisaoczi" (Jurin 1793: VI). To je već dobro poznati topos u predgovorima hrvatskih jezičnih priručnika. Kod Jurina ne nedostaje ni rasprave o odrazu jata, kao ni o grafiji: "n. p. jedni piscu *vrime, litto, dite, ditih, vrichia, mliko, zdilla* etc. A Drughi *vrjeme, vreme, lietto, diete, vrjechia, mljeko, zdjella* etc. Ja veglju da to stoji jedno i drugo dobro, jerbo slovka *je* nedixe sučanstvo, ilti bitje u tom izgovorju. A jedni stavgljaju s, namitto z, c namisto ç, c namisto k etc. ovrako pisuch nitti falim, nitti kudim. Tko pak xelli çisto znat pisati, i izgovarati Diačkimi slovi u Illirički jezik, neka sctije Filipovichia, dva kadchichia, Ardelia, Babichia, Ochieviju, i ostale, tachie i razabrat etc." (Jurin 1793: VI–VII). Na kraju predgovora Jurin pošteno, kako bi i trebalo biti u znanstvenom diskursu, donosi popis literature kojom se služio pri izradi svoga djela. Ovdje se donosi cijeli popis: "Nauçitegli s'koimi sluxio jesam u sve tri grane, jesu Slidechi. *Aldus Manutius, Alvarus, Limen Gramaticum, Syntagma Grammaticale, Trilingue Lexicon Slavonicum, Lexicon Facciolati, Ortografia Facciolati, Chiave d'oro, Ardelio della Bella, Fraseologia Gallicioli, Ante Barsotin Riuscian, Novi Testamenat Russianskogh Scinoda, Rama, Kadchich Mioscich, Vila Slovinka, Lovre a Gliubuschi, Tomma Babich, Daniel Livakovich* etc." (Jurin 1793: VII–VIII).

Sama gramatika uobičajeno započinje uvodom u kojem se definiraju glavni gramatički pojmovi onoga vremena kao što je gramatika, koji su njezini dijelovi, definiraju se ti dijelovi, nabrajaju gramatičke kategorije itd. Kao i autori prije njega, i Jurin je svjestan razlika latinskoga i hrvatskoga i to spominje na više mjesta. Izdvojit ćemo ovdje jedan primjer:

"Znaj, da djački jezik slovinskim nemorese vazda sloxiti u plemenu: zascto drughda sctoje u djackomu xensko, u slovinskom jest Muscko, kakkon. p. haec vita, ovi xivot; haec flama, ovi plamen; haec clavis ovi kgliuç etc. Etto vidisc, da djacki jesu plemena xenskoga, a slovski Muschoga. ... Sasvim tim, dase jezik djački vazda neudara Slovinskim u plemenu; nisctanemanje vridan Grammatik morre znatti po govorenju, koje koga plemena" (Jurin 1793: 12).

Djelo je također podijeljeno na knjige, no nešto neurednije, čemu mogu biti razlog i tiskarske (ne)prilike. Ipak, mogu se razlučiti morfološki i sintaktički dijelovi. Iza uvodnoga dijela slijedi prva knjiga koja počinje objašnjenjem deklinacija. Knjiga je podijeljena na poglavlja, u prvom se obrađuje deklinacija imenica, u drugom pridjeva, a u trećem zamjenica. U četvrtom započinje obrada glagola, kojima se bavi do dvanaestoga poglavlja. Iza glagola, u dva sljedeće poglavlja ponavlja vrste riječi i one dosad obrađene, i tek u petnaestom obrađuje participe, u šesnaestom prijedloge i priloge, sedamnaestom uzvike, a u osamnaestom veznike. Iza toga opet ponavlja gradivo, što je vjerojatno imalo didaktičku svrhu, te napokon počinje sa sintaksom. Najprije definira sintaksu, odnosno slaganje te daje i ostala tumačenja važna za temu, s tim da je latinski tekst djelomice oblikovan, kao i u čitavoj knjizi, u obliku pitanja i odgovora. Slaganje prvo objašnjava na glagolima, poslije govori i o sintaksi padeža. Iza sintakse slijede retorički dijelovi, koji se ne susreću prečesto u naših gramatičara, a u kojima Jurin definira gramatičke figure (*De figuris grammaticae*) kao što su sinegdoha, sinkopa, asindeton, polisindeton, što su uobičajeni retorički dijelovi. Gramatici je Jurin, slično kao i Babić, dodao objašnjenje kalendara, dodatak s biblijskim riječima odnosno latinsko-talijansko-hrvatski rječnik te još jedan rječnik koncipiran tematski. Prvo daje natuknice vezane uz zemlju, vodu, vatru, božanska imena, svjetovne činove, pojmove vezane uz obitelj i rodbinske veze, i općenito ljude, ljudsko tijelo, zatim pojmove vezane uz svijet, nebo, dane i mjesece, zemlju i stijene, životinje, biljke, mjesto stanovanja, hranu, piće, kuhinju i vojne stvari. Djelu je dodana i gramatika hrvatskoga jezika s talijanskim metajezikom (*Osservazioni sopra i casi nomi, pronomi, preposizioni della lingua Illirica, detta slava*) u kojoj se autor često poziva na Ardelija della Bellu. Knjiga završava sadržajem, ilirskim slovopisom te deklinacijskim paradigmama ruskih imenica i pridjeva. Recimo još samo da je gramatika vrlo opširna i da ima gotovo petsto stranica. Jurin se slično kao i Babić očito koristio i Alvaresom, što, među ostalim, odaje i citat: "Caetera vide

apud Alvarum" (Jurin 1793: 223), ali i Manucijem ili nekim drugim autorom koji je nasljedovao Manucija, jer je djelo dijelom, kao i Babić, strukturirao u obliku pitanja i odgovora.

Uz gramatiku umeće Jurin, kao i njegovi prethodnici Babić i Šitović, didaktičke napomene za učitelja tako da u jednoj knjizi daje i gramatiku i upute za učitelje, za što je danas uobičajeno da dolazi u dvije odvojene knjige. Jurin tako kaže: "Duxnost Nauçiteglia jest uixbati pomglivo s gliubavgliu, i s ustarpqlienjem mladichie u pocetku ovoga nauka, tojest u prighibanju immenah, dionstva, zaimenkah i u sastavgljenju riçi. Nevaglja da mestar udigl daje poçimaoczem onna immena temeglita s' ganutivim, posli parvoga prighibanja iliti izvoda, neggo vaglja da prie dospiju svih pet prighibanja, i gniova okostojechia kojasu zabilixena u svim padnuchim, ilti Kaxovim. ..." (Jurin 1793: 14–15).

Tim trima gramatikama latinskoga jezika hrvatska se gramatikografija, kako smo već navijestili, popela na vlak koji je Europom krenuo u 17. stoljeću – učenje latinskoga jezika (ili nekoga drugoga stranoga jezika) preko materinskoga. Taj je princip najviše raširila i popularnim učinila Port-Royalova gramatika.¹⁵⁶

5.4.1.1.4. *Ardelio della Bella*

Od gramatika hrvatskoga jezika u obzir ćemo uzeti Della Bellinu, Tadijanovićevu, Relkovićevu i Lanosovićevu kao primjer štokavskih, te Szentmártonyjevku kajkavsku gramatiku. Della Bellina je gramatika izišla kao dodatak rječniku, stoga smo ju i nazvali aneksnom gramatikom, i ona je obujmom mnogo manja od drugih gramatika iz 18. stoljeća. Autor je djelo nazvao gramatičkim poukama o ilirskom jeziku, to jest uputama za lako čitanje i pisanje ilirskih riječi napisanih talijanskim slovima. Riječ je, dakle, o gramatici hrvatskoga jezika s talijanskim kao metajezikom. Kako i naslov govori – *Istruzioni grammaticali della Lingua Illirica* – gramatika je strukturirana po uputama, a ne knjigama. Prve su upute posvećene slovoписu, naglasku i apostrofu, iza čega slijedi glavni dio – morfologija.

¹⁵⁶ Port-Royalova se gramatika nerijetko svrstava u filozofske, univerzalne i znanstvene gramatike. Hrvatska gramatikografija nije pratila te trendove. Međutim, studija Tsiapere i Wheelera (1993) nastojala je pokazati da je svrha te gramatike bila didaktička i da se zapravo nastavila na Lancelotov rad na izradi metoda za učenje stranoga jezika. Tomu u prilog ide i veličina gramatike – samo sto pedeset stranica.

Prvih je četiri od dvadeset i tri poglavlja Della Bella posvetio imenicama, peto i šesto pridjevima, sedmo zamjenicama, osmo brojevima, dok je u sljedećih deset obradio glagole, i to je najopširniji dio gramatike. Sljedeća poglavlja posvetio je priložima, prijedlozima, uzvicima i veznicima. Tek se jedno poglavlje bavi sintaksom, odnosno pravilima o slaganju. No, u to je poglavlje ubacio još nekoliko uputa o hrvatskom jeziku, koje se ne tiču samo sintakse već i ostalih gramatičkih razina poput naglasnih paradigmi, odnosno izgovora imenica, pridjeva, participa i gerunda. Gramatika završava Della Bellinim riječima: "Ove gramatičke upute uz rječnik dovoljne su da bi se pravilno naučio ilirski jezik i da bi se točno izgovarale gotovo sve riječi. Onima kojima je to materinski jezik, ali ga znaju u neknjiževnom obliku, poslužit će da ga govore bez pogrešaka" (Della Bella 2006 [1728]: 123).

5.4.1.1.5. Blaž Tadijanović

Iza Della Belline kronološki slijedi Tadijanovićeve mala gramatika *Svachta po mallo illiti kratko sloxenye immenah i ricsih u illyrski i nyemacski jezik*. Cijelo djelo ima tek 191 stranicu teksta molitveničkoga formata pa procjenjujemo da je manjega opsega od Della Belline gramatike. Djelo počinje predgovorom čitatelju iz kojega doznajemo kako su autora dugo mnogi nagovarali da sastavi djelo, i on ga je sastavio, ali ne onakvo kakvo su tražili „nego SVACHTA PO MALLO“ (Tadijanović 2005 [1761]: 3). Govori i o svojoj kompetentnosti za pisanje takva djela. Sam kaže: „Jasamse mloggo usudio, Kaddasamse ovvo Dillo nacsiniti podvatio, jeresamse usudio onno nascinitti, shto nisam nikad znao, i onno drugoga naucitti, shto nisam nikad sahm ucsio“ (Tadijanović 2005 [1761]: 2). Stoga moli čitatelja da mu ne zamjeri previše za greške koje je napravio. Dalje u predgovoru daje još zanimljivih jezičnih opaski. Kaže: „Metniosam Ja u ovoj Knyxizi dosta Ricsih, kojechiese Tebi vidditti Kakonno nove, i tugje, alisu onne prave Illyrske. Zato ucsise pravvo svojim Jezikom govoritti, a nemoj od drugoga Jezika ricsih Krasti; zaschto znadesh sahm, da tugje ukradeno, opet valja povratiti; i dase obicsaie rechi: *s tugja Konya u pol blatta ...* Dakle Kadda govorisch Svojim slavnim Jezikom, nemoj mischati tugiih ricsih, govorechi: FELCHJER, TISCHLAR, SCHMIT, i ostalo; nego reczi materinskim svojim Jezikom: Briacs, Strugacs, Kovacs, Schillacz, Czippellar, i ostalo" (Tadijanović 2005 [1761]: 3). Tadijanović nije jedini Slavonac

koji je protiv tuđica, vidjet ćemo to i kod drugih. Iz njegovih riječi izlaze jasni puristički stavovi i dobar osjećaj za jezičnu kulturu. Upozorava Slavonce da ima dobrih domaćih riječi i da njih valja koristiti umjesto stranih, ponajprije njemačkih. Podsjetimo se, Slavonija je i dalje bila pod Vojnom krajinom i Marija Terezija je naseljavala na tom području mnogo njemačkoga plemstva. Hrvatsko-njemački jezični dodiri već su stoljećima postojali, a u Vojnoj krajini u Slavoniji posebno su se intenzivirali. Tadijanović je i završio u ropstvu za Sedmogodišnjega rata i djelo je napisao za svoje sugrađane koji nisu znali njemački.

Iza predgovora slijedi pregled njemačkih fonema i grafema te upute o njihovom izgovoru. Zanimljivi su i Tadijanovićeve savjeti o učenju njemačkoga jezika kao stranoga. Tako, među ostalim, kaže: "Kadda dakle hochjesch govoriti nyemacski, nemoj paziti na nasch jezik, jerbo mi mlogo na krachje govorimo, nego Nyemczi. Na priliku ti velish: Daimj Noox, a Nyemacz, gieb mir das Messer, kakko dabi rekao naschki Daj meni taj noox. Zato pazzi dase ne vladasch po naschemu jeziku mloggo, kadda hochjesch nyemacski govoritti" (Tadijanović 2005 [1761]: 8). Prvi "gramatički" dio ima samo osamnaest stranica; Tadijanović stvarno ukratko daje savjete o glagolima, članovima, imenicama, o značenju kratica, pisanju velikoga i maloga slova, interpunkcijskim znakovima i dr. Iza toga slijedi rječnik hrvatsko-njemački koji zauzima veći dio knjige i koji je strukturiran tematski (Bog, svijet, vrijeme, dani, mjeseci, svetkovine, vatra, rude, boje, vrt, trave, plodovi, zvijeri, ribe, životinje, čovjek, tijelo, karakteristike tijela, dobre i loše, svjetovni dostojanstvenici, crkveni dostojanstvenici, crkva, tjelesne rane, opet o čovjeku i ljudskim emocijama, duša, mirisne stvari, rodbina, odjeća, kuća, pisma, oruđe, kuhinja, podrum, opet kuća i stvari u kući, staja, grad, vojska i oružje, polje i šume, događaji, zanati i alati, opet alat, i zli ljudi. Time završava prva knjiga i počinje druga knjiga, također rječnik s riječima koje se često u govoru upotrebljavaju. Dijelove rječnika razlikuje opet po semantičkom kriteriju, ali ih donekle koncipira po vrstama riječi (pridjevi, prilozi, glagoli itd.). Treća knjiga počinje rječnikom prijedloga, veznika i uzvika. Četvrta je knjiga jednako tako rječnik, i to rječnik glagola razvrstanih po semantičkom kriteriju (glagoli nauke, govorenja, spavanja, oblačenja, zanata itd.). Iza četiriju knjiga rječnika slijedi drugi dio knjige o imenima, odnosno sklonidbe (*prignutje*). Daje paradigme od pet deklinacija (imenice muškoga roda, ženskoga, srednjega, lične, pokazne, odnosne, neodređene i posvojne zamjenice). Zatim slijede upute o

glagolima i glagolskim vremenima s poukom da se tako kako je dao primjer mogu sprežati i ostali glagoli koje je unio u rječnik prije toga. Time gramatika završava.¹⁵⁷ Slijedi konverzacijski dio s primjerima razgovora u različitim situacijama, poslovice, uzorci pisama i popis titula. Treba spomenuti da se na koricama djela nalazi i tablica množenja.

5.4.1.1.6. Matija Antun Relković

Relkovićeva gramatika sa svojih petsto i pedeset stranica najveća je hrvatska gramatika u 18. stoljeću. Pisana je hrvatskim i njemačkim jezikom.¹⁵⁸ Kako i naslov govori – *Nova slavonska i nimacska grammatika ... In drei Theile getheilet ...* – gramatika je podijeljena na tri dijela: ortografiju, etimologiju i sintaksu. Uz gramatičke dijelove djelo sadrži i hrvatsko-njemački rječnik i konverzacijski priručnik.

Riječ je Relković na početku djela uputio zagrebačkomu biskupu Franji Thazyju čija veličanstvena djela hvali. Kad je obavio formalne dužnosti zahvale, okrenuo se na gramatiku. Napisao ju je jer je htio nekako služiti svojoj domovini, a kad je o svemu dobro razmislio, zaključio je da nedostaje još samo jedna „Slavonska, i Nimacska Grammatika, koja, i za uzderxanje vlastitog jezika bi sluxiti mogla, i Mladexi Slavonskoj, za Naucsiti Nimacski jezik, kakono i Nimcem, za primiti Slavonsko Govorenje, bi u pomochi bila“ (Relković 1767: IX–X). Iza toga dijela slijedi predgovor namijenjen čitatelju najprije na njemačkom, a potom i na hrvatskom jeziku. U prvom dijelu govori o imenu ilirski, slavonski, panonski, daje sasvim kratku „povijest“ ovih prostora, spominje Danijela Farlatija kao najpouzdanijega pisca povijesti tih prostora. Potom razlaže genealogiju hrvatskoga, odnosno slavonskoga jezika kako ga on naziva i sasvim uobičajeno za to vrijeme veliča vlastiti jezik, govori o njemu kao o najstarijem slavenskom jeziku iz kojega su

¹⁵⁷ Slijedi da Tadijanovićeve gramatički dijelovi, iako stvarno jesu sasvim kratki, posebice u odnosu na druge gramatike toga vremena, ipak ima više od šesnaestak stranica kako neki autori to spominju (usp. npr. Grahovac-Pražić 2010). Pretpostavljamo da autorica prvi dio nije smatrala gramatikom promatrajući to iz suvremene perspektive, no u to vrijeme i te su teme bile uobičajen dio gramatika.

¹⁵⁸ Riječ je zapravo o hrvatskoj gramatici, njemački je obrađen samo u prvom dijelu gramatike posebno, a dalje u knjizi samo u usporedbi s hrvatskim, s tim da je naglasak na hrvatskom jeziku. S obzirom na to da je i metajezik hrvatski, uz njemački, jer ono što je napisao na hrvatskom prevodi na njemački, može se reći i da je to prva gramatika hrvatskoga jezika s hrvatskim metajezikom prije Starčevićeve.

nastali svi drugi slavenski jezici,¹⁵⁹ po Relkoviću moskovski, poljski, pemski i mnogi drugi tada poznati slavenski jezici. Starost, veličinu i poštenje svoga jezika dokazuje i time što se na njemu može služiti sveta misa i prema tome se može o njemu reći i da je sveti jezik, ravno uz bok hebrejskomu, grčkomu i latinskomu. Potom je opisao neke slavenske narode, Ruse, Poljake, Slovence, za koje na primjer piše da su mnoge riječi preuzeli iz njemačkoga jezika, dok su pak Bosanci, Srbi, Makedonci i Albanci primili dosta turcizama u svoje jezike, ali toga ima i u slavonskom i na to se Relković posebno žali. Po njemu turcizmi su posve nepotrebni jer je slavonski previše slavan i važan jezik a da ne bi imao dovoljno svojih riječi da bi ih morao posuđivati. Pred sam kraj govori: „Nike Risci za poznati jesuli prave Slavonske, illisu od Turakah ostalle, prigladaosam Ricsnik Dalmatinski, Horvatski, Pemski, i Poljski, i gdisam nashao, da ovi Narodi jednu Rics, illi svi, illi najposli dva, jednako izgovaraju, onusam i ja uzeo, i umoj Ricsnik, za pravu Slavonsku postavio, imajuchi za mene Svidocsanstvo tolikih Narodah Slovinskih. Iz ovoga takojer Sudim, da oveh rics i inasha Slavonia, kako drugi Narodi izgovaraju, bi izrechi imala, a Turske, i inostranske odbaciti morala“ (Relković 1767: XXV). Relković ovdje iznosi jedno važno purističko načelo u sastavljanju rječnika i izboru leksika, iako griješi proglašavajući neku riječ turcizmom samo zato što ju nije pronašao u rječnicima slavenskoga jezika. Međutim, krenemo li od druge strane, on za svoje vrijeme daje zanimljive kriterije za odabir ispravne riječi. Kad bi sastavljao rječnik, prednost bi prvo imale riječi iz vlastita jezika, a kad u njemu ne bi pronašao traženo, posegnuo bi za leksikom srodnih jezika, što će od 19. stoljeća biti uvriježena metoda u leksikografiji. Relković je dakle ispravno osjetio da je bolje posuditi iz srodnih jezika nego iz nesrodnih.

U predgovoru pokazuje Relković i razumijevanje dijalektne razlikovnosti: "Ovako, komu ova moja Grammatika nebude po chudi, nego navadne Ricsi potribovati, i obicsajno govoriti hoche, po meni moxe" (Relković 1767: XXV). Iza predgovora slijedi *Verstopis* – dio u kojem nabraja turcizme i gdje na kraju kaže: "Na isti nacsin izneslisu Francuzi mlogeh nove obicsaje, navlastito u Xenskom Hodilu, koje poslie Nimci i u Slavoniu donesli jesu, i koje mi nemoxemo drugacsie zvati,

¹⁵⁹ To su uobičajeni ideologemi ilirizma koje smo već spominjali kad smo govorili o akademijama, a i kad smo spominjali druge autore, pa Relković tu nije nikakva iznimka, na njemačkom se prostoru javlja tako teutonski ideologem, a na primjer u Poljskoj sarmatizam. U hrvatskoj literaturi opširnije o tome piše Zrinka Blažević u svojoj knjizi *Ilirizam prije ilirizma*.

nego onako, kakose i ondi zovu, i ako on tebe upita kakose Slavonski zove ... Salup, Respectesel, Palatindli, etc. Reci ti njemu nekati kaxe kakose francuzski i Nimacski zove Poculica etc. pakchesh csuti shtochetti on rechi" (Relković 1767: XXIX).¹⁶⁰ Slijedi prvi dio, odnosno ortografija ili slovosložnost slavonska. U tom dijelu uz pismo pozabavio se Relković i pravim pravopisnim pitanjima poput pisanja velikih i malih slova: "Potriiba jest, dase sva vlastita imenah, i priimenah ljudih, Xenah: zemaljah, Gradovah, Varoshah, i velikih Vodah; takojer pocsetak svakoga govorenja, Texta iz Svetoga Pisma, Svidocsanstvo koga pocsetnika, vershih, ili Pisamah, i posli svakoga puncta i pod punoga govorenja, velikima slovih pocsimaju. Sridnjima pak pishuse slovih imenah Appellativa, koja buduchi opchinska, svakomuse moguh pripostaviti" (Relković 1767: 29), zatim interpunkcijom, kraticama i ostalim pravopisnim pitanjima pa se usuđujemo reći i da je Relković naš prvi pravopisac u pravom značenju te riječi jer daje pravopisna pravila, a ne raspravlja samo o slovima kao što je bio običaj.¹⁶¹ Kako je Relković došao na tu ideju, nije još poznato, no kako ćemo vidjeti malo dalje, slični su dijelovi postojali u stranoj literaturi koja mu je mogla poslužiti kao uzor. Gramatika je hrvatsko-njemačka, pa nakon hrvatske ortografije slijedi objašnjenje njemačke, ali i nekih njemačkih pravopisnih pitanja. To poglavlje završava Relković ovim riječima: "Ovo dakle za sada neka bude od Nimacske Orthographiae dosta ukazano, tkoxeli vishe imati, neka shtie Mathiae Belii Inst. Linguae Germanicae, i ostale Nimacske autore" (Relković 1767: 51). Koliko se Relković oslanjao na Bela, vidimo i u ovim odlomcima:

"A, glasovito slovo jest, otvorenima mallo ustima izreknese, ima misto u pocsetku, pollovici, i na kraju ricsi, kakono: Andacht, poboxnost etc. Nijedna pak rodjena rics Nimacska ne izhodi na a, izvan ja, da" (Relković 1767: 39).

"A / Vocalis est sonora, aperto modice ore proferenda, habet locum in omni parte vocis, ut: Andacht / devotio. Nulla tamen nativa Germanorum vox definit in a, praeter Ja! Da! ..." (Bel 1755: 2).

Iako su gramatike pisane na različitim jezicima, iz usporednoga citiranoga odlomka vidi se da je Bel sigurno poslužio Relkoviću kao uzor, to jest izvor, što i

¹⁶⁰ Relković se sasvim znalački postavlja prema egzotizmima, što inače kod njega nije rijetkost (usp. Tafra 2000).

¹⁶¹ Prvim se pravopisima smatraju dakako dvije knjige koje su izišle desetak godine poslije, jedna verzija za Slavoniju i jedna za sjeverozapadnu Hrvatsku, koje smo već spominjali.

sam govori. Pregled i ostalih dijelova njemačke ortografije potvrđuje našu tezu. Gdje se opisi fonema i grafema potpuno poklapaju i s primjerima, a gdje se i razlikuju, što je razumljivo. Dvojica autora nisu pisala djelo s jednakom svrhom pa je logično da se razlikuju. Kako se razlikuje i metajezik, Relković je i u prevođenju dodavao i ponešto Bela mijenjao.

Relković je od Bela preuzeo i cijele odlomke i toliko ga slijedi da nose isti broj:

"§10. Voces peregrinae suas retinent litteras, sed domesticae domesticis scribuntur ..." (Bel 1755: 22).

"§ X. Ricsi inostranske uzderxaju svoja, a domacha domachima pishuse slovih, napriliku ..." (Relković 1767: 50).

I dalje donose identične primjere. Izgleda zasad da je jedina razlika što je Belova gramatika upola manja, što je naravno jednostavno objašnjivo jer Bel piše samo gramatiku njemačkoga, a Relković i njemačkoga i hrvatskoga. U cijelom je djelu izražen purizam pa uz latinske i njemačke gramatičke nazive Relković daje i hrvatske prevedenice: "Od ovih dakle nikojah jesu glasovita, koja djaci zovu vocales, a nikojah neglasovita, kojase imenuju consonantes. Glasovitih ima pet ..." (Relković 1767: 5). Obično se govori kako stariji jezikoslovci nisu razlikovali glas i slovo, i uopće gramatičke razine, ta se teorija tada nije još bila razvila, međutim kad Relković govori o grafiji i kad daje tablicu s glagoljicom u tri reda, daje naziv slova, slovo i izgovor. On ih naziva *imme*, *prilika* i *izgovor*. Dakle, prilika bi mu bila slika, odnosno slovo, a izgovor glas, odnosno fonem. Nakon tablice s grafijom, objašnjava svako slovo posebno i njegova obilježja. Zanimljivo je kako objašnjava slovo *h*: "H ha, Shesto neglasovito, slovo, izgovara se, i zlamenuje staro hir. to jest ha, hi, ho, hu. npr. kuhacs kuha od kruha juhu. Jest pomochnik slova c za izrechi cherv. i sluxi na kraju ricsi za rastaviti casus jedan od drugoga, napril. Nominativo plurali ovi ljudi. Genitivo ovih ljudih, etc." (Relković 1767: 14).¹⁶² Iza ortografije slijedi drugi dio gramatike koji Relković naslovljuje: "Drugi dio od nacsina govorenja, i iztraxivanja Ricsih. Von der Wort=Forschung". Bel taj dio klasično naziva etimologija. Već nam to daje naslutiti da se Relković morao služiti i nekim drugim njemačkim uzorom koji

¹⁶² Dakle, Relković potvrđuje da je *h* imao i funkciju znaka za duljinu. Za raspravu o nastavku u genitivu množine usp. Tafra 1995.

je djelo napisao na njemačkom. Naime, kako je Belov metajezik latinski, on daje i latinske gramatičke nazive, dok Relković daje i njemačke uz latinske. Svakako se negdje s njemačkim gramatičkim nazivima morao upoznati.

Treći dio knjige posvećen je sintaksi, odnosno upravljanju riječi. U prvom poglavlju govori o redu "po kojemu Partes Orationis, illiti dili govorenja, jedan za drugim u govorenju sliditi moraju" (Relković 1767: 249). Najprije daje općenita pravila, a potom slijedi slaganje vrsta riječi. Kad je prošao slaganje vrsta riječi, daje samo na njemačkom posebne napomene o razlikama u slaganju između njemačkoga i hrvatskoga jezika kako Nijemci ne bi griješili u upotrebi hrvatskoga jezika misleći da se njemački i hrvatski podudaraju u svemu. Dio sa sintaksom završava slaganjem uzvika, a zadnji primjer, sigurno ne slučajno, s tim glasi: "Vivat Maria Theresia! Nek xivi Maria Theresia Kraljica Macxarska, i Csehska ..." (Relković 1767: 384). Na toj stranici formalno završava gramatički dio priručnika i počinje rječnik: *Vocabolarium / Ricsnik / Wörter=Buch*. Riječ je o konceptualnom hrvatsko-njemačkom rječniku, koji je uobičajeno ustrojen počevši sa sakralnim pojmovima. Rječnik je podijeljen na četrdeset devet pojmovnih grozdova, od čega je četrdeset i osam zapravo pojmovnih grozdova, dok četrdeset i devetu skupinu čine pridjevi. Iza rječnika slijede primjeri dvadeset razgovora koji su kao i natuknice u rječniku, podijeljeni tematski (pozdravi, jutarnji posjet, razgovor između đaka, razgovor o pisanju, tinti i papiru, govorenju njemačkoga, o jelu, o putovanju, prenoćištu, posjetu bolesniku, o novostima, o vremenu, o pucanju, razgovor između dviju djevojaka itd.). Na kraju knjige Relković se zadnji put obraća čitatelju gdje se i ispričava ako je gdje pogriješio. Nakon pogovora daje primjer jedne moralne fabule o mlinaru i njegovu sinu.

5.4.1.1.7. Marijan Lanosović

U predgovoru prvoga izdanja Lanosovićeve gramatike (*Neue Einleitung zur Slavonischen Sprache mit einem nützlichen Wörter- und Gesprächbuche, auch einem Anhang verschiedener deutscher und Slavonischer Briefe und einem kleinem Titularbuchen versehen. Zum Gebrauche aller Liebhaber derselebn herausgegeben von P. Marian Lanosovich, ... 1778*)¹⁶³ daje autor nekoliko sasvim kratkih

¹⁶³ Treće je izdanje izišlo bez predgovora. Razlika je između tri izdanja u nekoliko stvari, a kako je treće najopširnije, odlučili smo se ovdje za analizu baš toga izdanja. Prva dva gotovo su identična

napomena. Prvo objašnjava komu je djelo namijenjeno – njemačkim žiteljima koji se moraju služiti "ilirskim jezikom". Nije zadovoljan dotadašnjim gramatikama ilirskoga jezika namijenjenih Nijemcima te se iz dužnosti primio izrade suvremene gramatike. Pri pisanju gramatike govori kako se vodio namjerom da rastumači pravila u najsžetijem obliku i u što manjem broju. Govori i kako je gramatici pridodao neke dodatke koji se mogu pokazati korisnima kad se pojavi kakva dvojba. Moli čitatelje da ga obavijeste ako bi im se u korištenju djela pojavila kakva utemeljena nejasnoća. Kaže ako bi se pojavila kakva dvojba vezana uz slovopis, treba se prvo sjetiti svih poteškoća koje su dotadašnji slovopisi izazvali te će se shvatiti kako je nužno spojiti različite slovopise i napraviti jedan ujednačen pa je on zbog toga odabrao suvremeni slovopis. Predgovor završava obraćanjem Bogu i pozdravom čitatelju.

Lanosović je zadnji slavonski gramatičar iz 18. stoljeća. Dalje ćemo se osvrnuti na treće izdanje njegove hrvatske gramatike pod naslovom *Anleitung zur Slavonischen Sprachlehre sammt einem nützliche Anhang mit verschiedene Gesprächen, Deutsch = Slavonisch, und hungarische Wörterbuche, Briefen, Benennung ...* iz 1795. godine jer je ono najopširnije. Lanosovićevo je djelo, kao i Relkovićevo, jezični priručnik koji se sastoji od gramatike hrvatskoga jezika, dodatka s popisom imena ljudi, blagdana, primjerima razgovora, njemačko-hrvatskim i njemačko-mađarskim pismima te malim njemačko-hrvatsko-mađarskim rječnikom. Riječ je o jezičnom priručniku za učenje stranoga jezika, odnosno hrvatskoga, namijenjenom Nijemcima, pa je stoga i metajezik gramatike njemački. Glavni dio čini gramatika hrvatskoga jezika, a ostalo su dodaci. Gramatički je dio podijeljen na tri dijela: ortografiju, etimologiju i sintaksu, kao što je bilo uobičajeno, no ipak se ta podjela djela grafički razlikuje od, na primjer, Relkovićeve u kojem su tri dijela sasvim jasno razgraničena. Lanosovićev sadržaj pun je naslova i podnaslova, glavni su dijelovi numerirani rimskim brojkama, a podnaslovi slovima. Lanosović tri glavna dijela naziva: prvi – uvod ili priprema u hrvatski (slavonski, ilirski) jezik, drugi – o dijelovima govora i treći – o slaganju riječi. Već u samom

osim dijela predgovora iz prvoga izdanja koji je posvećen Mariji Tereziji, a koji nedostaje u drugom izdanju (1789. izišlo kada je Marija Terezija već bila umrla). Prva dva izdanja imaju 272, odnosno 270 stranica. Treće izdanje sastoji se od dva dijela od kojih prvi broji 230, a drugi 111 stranica. Izdanja se razlikuju, dakle, i koncepcijski, ali i sadržajno, no ovdje nećemo ulaziti u sve detalje. Treće je izdanje dopunjeno i prošireno gramatičkim sadržajima, dok su dodaci donekle skraćeni, a uvršten je i mađarski jezik.

sadržaju uviđamo razlike između Relkovića i Lanosovića. Lanosović za razliku od Relkovića njemačke složenice ne piše sa znakom jednakosti kao što to čini Relković, što, među ostalim, pokazuje da su imali različite uzore, odnosno izvore.

Poznato je da je Lanosović priredio svoj priručnik prema Felbigerovu djelu *Anleitung zur deutschen Sprachlehre* koje je prvi put izišlo 1774. godine.¹⁶⁴ Od 1779. izlazilo je pod izmijenjenim naslovom *Verbesserte Anleitung zur deutschen Sprachlehre*. To je djelo poslužilo kao predložak za slovnice na materinskim jezicima drugih naroda Monarhije (Nyomárkay 2000). Na više se mjesta spominje kako je bečki *Anleitung* nastao prema Gottschedovu djelu *Kern der Deutschen Sprachkunst*, a Nyomárkay (2000) utvrđuje i strukturnu podudarnost s drugim Gottschedovim priručnim školskim gramatikama poput djela *Compendiosa Linguae Germanicae Gramatica In Usus Potissimum Ungarorum ...* iz 1769. te s djelom *Grammatica Germanica ex Gottschedianis Libris Collecta* iz 1780. godine. Nyomárkay je (2000: 161) temeljitom analizom dokazao svoje tvrdnje i zaključio: "Vidjeli smo da su adaptacije Gottschedovih slovnica, Felbigerov *Anleitung* i, kasnije, *Verb. Anleitung* služili u određeno vrijeme kao modeli za praktične školske gramatike i u Hrvatskoj i u Mađarskoj. Utjecaj je tih gramatika očit. To pokazuju podjele, brojne identične definicije i čak, u više slučajeva, identični primjeri. U njemačkim gramatikama pokazuje se jak utjecaj latinske tradicije. Taj je model bio u uporabi u opisivanju njemačkoga jezika sve do Adelunga."

Uz gramatiku koja je podijeljena na tri dijela, Lanosovićev priručnik donosi i nomenklature. Riječ je o malim rječnicima, zapravo popisima, koji su donekle tematski uređeni. Najprije daje popis imena ljudi, potom imena blagdana, nazive crkvenih i svjetovnih dostojanstvenika, potom nazive ljudskih osobina počevši od duševnih, zatim tjelesnih. Taj je dio podijeljen i po vrstama riječi – najprije dolaze imenice, pa pridjevi i glagoli. Iza ljudskih osobina slijede pojmovi vezani uz kućanstvo, kuhinju. Ponekad ima podjelu unutar pojmovne skupine na vrste riječi, a

¹⁶⁴ Felbigerov je udžbenik izlazio pod naslovom *Anleitung ...* i *Verbesserte Anleitung ...*, dok su prva dva izdanja Lanosovićeve djela izišla pod naslovom *Neue Einleitung zur Slavonischen Sprache* 1778. i 1779, a treće pod naslovom *Anleitung zur slavonischen Sprache* 1795. godine. Zašto Lanosović u prva dva izdanja nije slijedio Felbigerov naslov, odnosno zašto ga je u trećem odlučio slijediti, nije nam poznato. *Anleitung* obično znači uputu, a *Einleitung* uvod, a danas se koristi u njemačkoj tehničkoj terminologiji. Isto tako *Einleitung* znači početak, dok je *Anleitung* već za one upućenije. Takvo objašnjenje ima smisla s obzirom na to da su prva dva izdanja Lanosovićeve djela pod naslovom *Einleitung* kraća u odnosu na treće, koje je opširnije i dopunjeno s mađarskim jezikom.

ponekad nema, dok kadšto ima samo dvije vrste riječi. Iza kuhinje dolazi pojmovna skupina riječi vezanih uz vrt, vrtlarsko oruđe, polje, livadu, vinograd, imanje, perad, grad i obrtnike. Iza tih nomenklatura slijedi pet njemačko-hrvatskih razgovora (1. *od pozdravljenja*, 2. *putnika u gostionici*, 3. *od razgovornih nacsinah priko terpeze, i imenah stvari stolnih*, 4. *od kupovanja i prodaje*, 5. *medju jednim Gospodinom krojacsem, i slugom*). Iza razgovora Lanosović daje primjere pisama, dakle, cijeli taj dio namijenjen je, suvremenim rječnikom rečeno, poslovnoj komunikaciji.¹⁶⁵ Daje primjer pisama za Novu godinu, i to kako se piše pismo i kako se na nj odgovara, pismo i odgovor na pismo za imendan, pismena preporuka, obično pismo s različitim vijestima bratu, prijatelju itd. Zatim slijedi njemačko-mađarska verzija tih istih pisama i razgovora. Nabrojani dodaci zauzimaju preko stotinu stranica Lanosovićeve djela. Gramatika ima još dvjestotinjak stranica, a uz nju dolazi i mali (samo dvanaest stranica) njemačko-hrvatsko-mađarski abecedni rječnik. Zanimljivo je primijetiti uz taj rječnik da je, iako je riječ o jednostavnom rječniku s običnim prijevodnim ekvivalentima, u hrvatskom stupcu Lanosović dodao i gramatičke podatke, na primjer uz imenice genitivni nastavak (*klas, a*), uz pridjeve nastavke za ženski i srednji rod (*lukav, a, o*), uz neke njemačke natuknice donosi više hrvatskih sinonima, dok uz mađarski to ne čini. I uz njemački stupac donosi rod u zagradi ako je riječ o imenici. Uglavnom, najopširniji je hrvatski stupac, što bi se moglo objasniti time da je njegov priručnik služio za učenje hrvatskoga i hrvatski mu je bio ciljani jezik, dok je mađarski dodao tek u trećem izdanju. Možda i nije dobro znao mađarski pa se nije upuštao u detaljniju analizu ili za nju nije imao vremena, a sami prijevodni ekvivalenti na mađarskom sigurno su se činili korisnima. Iza maloga abecednoga rječnika Lanosović je dodao još nekoliko razgovora (*od ucsenja, od shetanja i od jilla*) najprije njemačko-hrvatskih, a zatim i njemačko-mađarskih.

¹⁶⁵ O važnosti pisanja pisama u na primjer engleskoj gramatikografiji usp. Mitchell 2001. Naime, pisanje se smatralo važnom i vrlo potrebnom vještinom, posebice pisanje pisama. Dva su tipa pisane komunikacije posebno bila tražena. Jedan je pisanje pisama, poslovnih i osobnih, a drugi je pisanje poslovnih dokumenata poput ugovora, narudžbi, recepata i slično. To je tražila engleska trgovinska kultura. Kod nas trgovinska kultura nije bila izražena, ali pisanje pisama nije bilo zanemareno. Kao što smo pokazali, u svim se slavonskim priručnicima nalaze primjeri pisama, pa čak i odgovori na njih. Dakle, poslovna i osobna pisana komunikacija također se smatrala važnim sredstvom komunikacije.

5.4.1.1.8. Ignac Szentmártony

Od kajkavskih gramatika osvrnut ćemo se na Szentmártonyjevu gramatiku iz 1783. godine pod naslovom *Einleitung zur kroatischen Sprachlehre für Teutsche*. Riječ je o gramatici hrvatskoga (kajkavskoga) književnoga jezika s njemačkim kao metajezikom. Predgovor ima tek dvije stranice, a u njem najprije govori kako ni jedan jezik nije toliko rasprostranjen, raznolik i raširen kao što je to ilirski odnosno slavenski (*slavische*). Onda nabraja sve narode koji se njime sporazumijevaju, potom uspoređuje situaciju s romanskim jezicima. U drugom odlomku govori kako je on prvi, koliko mu je poznato, koji hrvatski jezik, zoveći ga baš hrvatski (misleći na kajkavski), u "ispravne regule meće". Govori i gdje se hrvatski jezik koji opisuje koristi.

Glavni je dio podijeljen na četiri dijela. U prvom se govori o upotrebi i izgovoru slova, dakle o grafiji, u drugom se razlaže o imenima i zamjenicama, u trećem o glagolima i participima, a u četvrtom o nepromjenjivim dijelovima govora, odnosno vrstama riječi. Djelo opsegom nije veliko, sadrži tek stotinjak stranica, pa se u njem ne nalazi posebno obrađena sintaksa ili neki leksikografski dodatak, iako su u morfološkom opisu davane određene sintaktičke upute ili napomene poput uporabe padeža, reda riječi u rečenici i tako dalje.

5.4.1.2. Europske gramatike

Kako bismo dobili jasniju usporedbu, pregledali smo nekoliko europskih gramatika toga vremena i usporedili ih s hrvatskima u koncepciji i sadržaju djela.¹⁶⁶ Za tu smo priliku odabrali Port-Royalovu gramatiku kao ondašnju najpoznatiju gramatiku, zatim njemačke gramatike Gottscheda i Popowitscha, i to njihove gramatike koje su bile namijenjene za upotrebu u školama. To smo odabrali zato što su naše gramatike, odnosno priručnici imali ponajprije didaktičku svrhu i pisane su ili za škole ili za neki drugi oblik poučavanja jezika. Uz njih smo odabrali i nekoliko tipičnih dvojezičnih gramatika, odnosno jezičnih priručnika za učenje jezika jer oni koncepcijski najbolje odgovaraju našim priručnicima. Odabirom smo tako pokrili i tri najčešće vrste gramatičkih priručnika: tzv. filozofsku gramatiku, školsku normativnu te kontrastivne gramatike, odnosno priručnike za učenje stranih jezika.

5.4.1.2.1. Opća i obrazložbena gramatika

Najpoznatija europska gramatika iz 17. stoljeća koja je imala utjecaj sljedećih sto i pedeset godina, Port-Royalova, iako smatrana revolucionarnom, pratila je tradicionalnu strukturu ondašnjih gramatika. Podijeljena je na dva dijela. Prvi donosi fonološke, ortografske, ortoepske i prozodijske teme, a drugi morfološke, sintaktičke i retoričke. Međutim, potrebno je naglasiti da je većina drugoga dijela posvećena morfologiji, dok je sintaksi i figurama slaganja posvećeno tek jedno od dvadeset četiri poglavlja. Autori ne nabrajaju posebno dijelove govora, već odmah obrađuju imenske riječi. Prema tome može se zaključiti da u vrste riječi, odnosno dijelove govora ubrajaju imena (njih dijele na imenice i pridjeve). Imenice dijele na opće i vlastite. Kad govore o rodu imenica, svjesni su razlika među jezicima te uočavaju da je ta kategorija prilično nestalna što ilustriraju s nekoliko primjera kad su imenice promijenile rod, potom razlažu kako u francuskom postoji muški i ženski rod, dok su Grci i Latini "izmislili jedan treći rod nazvavši ga srednjim kao rod koji nije ni muški

¹⁶⁶ Opisi su tih stranih gramatika nešto opširniji od domaćih dijelom zato što one nisu poznate u domaćoj literaturi, a dijelom i zato da se jasnije vide podudarni dijelovi između tih i hrvatskih jezičnih priručnika onoga vremena.

ni ženski" (GGR¹⁶⁷ 2000 [1660]: 113). Za portrojalovce padeži su oznake za različite odnose u kojima se mogu naći riječi, ali svi jezici nemaju padeže, što znači da padeži nisu univerzalna jezična kategorija: "Točno je da, među svim jezicima, možda samo grčki i latinski odista imaju padeže kod imenica. Ipak, budući da isto tako ima malo jezika koji ne bi imali nekakve padeže kod zamjenica i da se bez toga ne bi moglo dobro shvatiti vezu u govoru, koja se naziva konstrukcijom ili slaganjem ili gradnjom, gotovo da je nužno – želimo li naučiti bilo koji jezik – znati što se razumije pod tim padežima" (GGR 2000 [1660]: 115). Zatim se objašnjavaju svi padeži redosljedom: nominativ, vokativ, genitiv, dativ, akuzativ i ablativ. U vrste riječi ubrajaju i članove. Svjesni su da u latinskom ne postoje, ali da ih ima grčki, kao i neki novi¹⁶⁸ jezici, koji ih imaju dva, određeni i neodređeni, a Vinja (2000) tvrdi da je to prvo djelo u kojem se članovi tako nazivaju. Zatim opsežno obrađuju zamjenice, a posebno odnosne zamjenice, prijedloge¹⁶⁹ i priloge,¹⁷⁰ kojima su posvetili tek nešto manje od jedne stranice. Potom prelaze na glagole, kazavši da su dotad "tumačili riječi koje označavaju predmete misli, a sada nam je govoriti o onima koje označavaju način misli, a to su glagoli, veznici i usklici" (GGR 2000 [1660]: 207) te njima posvećuju uvjerljivo najviše prostora. Slijede participi, koje nisu naveli u spomenutom nabranjanju. Za autore oni su "prave pridjevske imenice, i zato o njima na ovom mjestu ne bi trebalo govoriti da nema one veze što je održavaju s glagolima" (GGR 2000 [1660]: 271). Znači li to da participe ne smatraju posebnom vrstom riječi? Prema njihovim riječima to bi se moglo zaključiti. Iza glagola obrađuju se u jednom poglavlju veznici i uzvici i time završava morfologija. Zadnje poglavlje, dvadeset i četvrto, posvećeno je sintaksi ili slaganju riječi te figurama slaganja (silepsa, elipsa, pleonazam, hiperbat). Djelo završava uobičajenim slavljenjem vlastita jezika: "Dodat ću samo da nema jezika koji bi se manje služio tim figurama od našega, jer on posebno voli jasnoću i voli izražavati stvari uz što je

¹⁶⁷ GGR jest kratica za naslov Port-Royalove gramatike *Grammaire générale et raisonnée de Port-Royal*, ovdje se koristi hrvatski prijevod u izdanju Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

¹⁶⁸ Ova se sintagma pojavljuje u gramatici (*les langues nouvelles*), međutim nije jasno koji bi to jezici bili, može se samo pretpostavljati da je riječ o narodnim jezicima, odnosno o jezicima koji su se tek počeli opisivati u gramatikama.

¹⁶⁹ "Već smo gore u VI. poglavlju istaknuli da su padeži i prijedlozi izmišljeni za istu svrhu, a to je da označe odnose što ih stvari međusobno podržavaju. Prijedlozi označavaju iste odnose u gotovo svim jezicima" (GGR 2000 [1660] : 195).

¹⁷⁰ "Ljudska želja za kraćenjem govora izazvala je nastajanje priloga, jer većina tih čestica služe (sic!) samo da se izrazi jednom riječi ono što bi se inače moralo označiti prijedlogom i imenicom" (GGR 2000 [1660]: 203).

moгуće više prirodnog i neusiljenog reda, premda, unatoč svemu tome, ni za kojim jezikom ne zaostaje u ljepoti i biranoj skladnosti" (GGR 2000 [1660]: 329).

Uza sve navedeno treba imati na umu da Port-Royalova gramatika nije gramatika pojedinoga jezika, već gramatika u kojoj se izlažu, analiziraju i definiraju jezične kategorije. U njoj nema sklonidbenih ili nekih drugih paradigmi, pa se već i po koncepciji razlikuje od gramatika pojedinih jezika. Međutim, ono što se može uzeti u obzir za usporedbu jesu njihova tumačenja padeža, vrsta riječi, definicije vrsta riječi, glagola i općenito objašnjavanje gramatičkih kategorija.

5.4.1.2.2. *Johann Christoph Gottsched*

Pogledajmo kako je izgledala Gottschedova njemačka gramatika koja je imala status normativne gramatike sve do Adelunga. Gottsched je autor više djela, a za analizu smo odabrali njegovu "skraćenu" školsku gramatiku *Kern der Deutschen Sprachkunst aus der ausführlichen Sprachkunst* iz 1769. godine.¹⁷¹ Djelo ima nešto manje od tristotinjak stranica, a podijeljeno je na ortografiju, etimologiju, sintaksu i prozodiju. Djelo je pisano na njemačkom jeziku i latinski se gramatički nazivi donose u zagradama iza njemačkih kalkova. Tako u prvom dijelu govori o slovima (*Buchstaben*), samoglasnicima (*Selbstlautern*), suglasnicima (*Mitlautern*) i dr. U ortografiji, osim uobičajenih tema, nalazi se i uputa iz koje bi se dala iščitati i njegova koncepcija književnoga jezika: "In zweifelhaften Fällen schreibt man, wie es der Gebrauch der meisten und besten Schriftsteller eingeführt hat" (Gottsched 1769: 17), a to je neobično slično Jonkeovoj krilatici "Piši kao što dobri pisci pišu". Poznato je da Gottsched zagovara koncepciju književnoga jezika koji se temelji na najboljem dijalektu/varijetetu i u skladu s njegovim najboljim spisateljima (Gardt 1999). Jednaku su koncepciju zagovarali i Talijani, a na njoj se temelji i hrvatski standardni jezik. Dovoljno se sjetiti starih pisaca koji su "bosanski" proglašavali svojim književnim jezikom i koji su se nerijetko pozivali na ugledna književna imena. Iza fonoloških napomena slijede pravopisna pravila, na primjer riječi se pišu odvojeno, početak rečenice ili početak stiha piše se velikim slovom, sve se imenice, a ne samo vlastita imena također pišu velikim slovom, na kraju se rečenice stavljaju

¹⁷¹ Prvo je izdanje toga Gottschedova djela izišlo 1753. godine, a do 1773. već je tiskano i sedmo izdanje. U radu se analizira izdanje iz 1769. godine jer nam je ono bilo dostupno.

točka. Slične dijelove ima i Relković u svojoj gramatici. Na kraju ortografije donosi Gottsched i manji pravopisni rječnik nekih dvojbenih riječi koje imaju fonološku opreku kao: "Rose, eine Blume; das Roß, ein Pferd" (Gottsched 1769: 62). Slične će popise fonoloških opreka sadržavati i gramatike slavonskih gramatičara. Nakon ortografije slijedi drugi glavni dio – etimologija odnosno *Wortforschung*. Za Gottscheda su riječi znakovi misli, koje se izgovaraju ustima. Misli su trostruke. U prvu skupinu smješta imena (*Nennwörter*), u drugu glagole (*Zeitwörter*), a u treću riječi koje povezuju ili označuju odnose među riječima, a naziva ih odrednicama (*Bestimmungswörter*). To su mu tri glavne skupine u koje ulaze ostale vrste riječi.

I. Benennungen der Dinge.

1. Geschlechtswörter, Articuli.
2. Nennwörter, Nomina.
 - a. Hauptwörter, Substantiva.
 - b. Beywörter, Adjectiva.
3. Fürwörter, Pronomina.

II. Das Thun und Leiden anzudeuten.

1. Zeitwörter, Verba.
2. Mittelwörter, Participia.

III. Bestimmungswörter.

1. Nebenwörter, Adverbia.
2. Vornwörter, Præpositiones.
3. Bindewörter, Conjunctiones.
4. Zwischenwörter, Interjectiones.

Slika 6. Gottschedova podjela dijelova govora, odnosno vrsta riječi (Gottsched 1769:

81)

I Gottsched ima šest latinskih padeža, za koje ima i njemačke nazive: nominativ ili *Nennendung* (*ein Mann*), genitiv ili *Zeugendung* (*eines Mannes*), dativ ili *Gebendung* (*einem Manne*), akuzativ ili *Klagendung* (*einen Mann*), vokativ ili

Rufenedung (o du Mann) i ablativ ili *Nehmendung* (von einem Manne). Obrađuje zatim sklonidbu članova, imenica, pridjeva, brojeve i zamjenice (lične, posvojne, pokazne, upitne, odnosne, neodređene). Slijede glagoli kojima posvećuje dosta prostora. Najprije obrađuje pomoćne glagole, zatim pravilne i nepravilne. Iza glagola slijedi obrada participa ili *Mittelwörter*, kojima je posvetio tek nekoliko stranica. Na kraju etimologije obradio je još priloge (*Nebenwörter*) koje dijeli po skupinama i podskupinama (mjesta – koji odgovaraju na pitanje gdje, kamo, otkuda, zbog čega, kako daleko; vremena – koji odgovaraju na pitanje kada, otkada, za koliko, kako dugo; veličine; reda, uspoređivanja; upitni; potvrdni). Slijede prijedlozi, veznici i uzvici. Treći je dio knjige posvećen sintaksi odnosno slaganju vrsta riječi i sintaksi padeža. Četvrti je dio posvećen prozodiji (*Tonmessung*), koja se najviše tiče pjesničkoga umijeća. Knjiga završava popisom upotrijebljenih naziva.

5.4.1.2.3. Johann Siegmund Valentin Popowitsch

U njemačke autore kojima su se hrvatski gramatičari 18. stoljeća služili ubrajamo i Johanna Siegmunda Valentina Popowitscha, austrijskoga gramatičara iz 18. stoljeća, koji je 1754. objavio gramatiku pod naslovom *Die nothwendigsten Anfangsgründe der Teutschen Sprachkunst zum Gebrauche der Österreichischen Schulen*. Popowitsch je poznat, među ostalim, i po tome što se suprotstavio Gottschedu i Adelungu oko toga koji njemački dijalekt treba poslužiti kao temelj standardnomu njemačkomu. On je zagovarao austrijski južnonjemački dijelekt. Njegova nastojanja nisu prošla, ali su utjecala na početak razvoja austrijske varijante njemačkoga standardnoga jezika. Djelo počinje povećim predgovorom iza kojega slijedi sama gramatika. Počinje uobičajeno ortografijom u kojoj se kratko osvrće na fonemski inventar njemačkoga jezika, a zatim prelazi na morfologiju koju započinje članom. Prelazi na imenice koje zove samostalnim imenima (*selbstständigen Nennwörter*). Kao i Gottsched, ima šest padeža u sklonidbi, a iza svake sklonidbene vrste nabraja imenice koje se sklanjaju po njoj. Taj je dio opsežan i ne sliči ničemu što smo dosad vidjeli (posebno sklanja imenice istoga roda, sklanja vlastita imena itd.). Zatim obrađuje pridjeve (sklonidbu i stupnjevanje), brojeve (*Grundzahlen, Ordnungszahlen, Gattungszahlen, vervierfältigende und theilende Zahlwörter*), zamjenice (lične, povratne, posvojne, odnosne). Peti dio gramatike posvećen je

glagolima za koje kaže da se ne sklanjaju već se mijenjaju kroz vremena, lica i broj.¹⁷² Nakon uvoda u glagole prvo obrađuje pomoćne glagole *haben, werden i sein*. Zanimljivo je da Popowitsch ima oblike *habe, hast, hat, haben, habet* (a ne *habt!*), *haben*, koji su zapravo odlika Popowitschovih neistomišljenika.¹⁷³ Riječ je o takozvanom "e Saxonicum" ili "Lutherisches e", dakle ne o jezičnom obilježju južnonjemačkoga jezičnoga uzusa, kako bismo očekivali, već o jezičnom uzusu protestantskoga njemačkoga sjevera, i to ne bilo kojem jezičnom obilježju. "U polemikama između predstavnika južnonjemačkog i predstavnika 'protestantskog dijalekta' taj je e ... jedna od glavnih spornih točaka" (Žepić 1992: XXX).¹⁷⁴ Iza obrade pomoćnih glagola slijedi obrada participa pomoćnih glagola. Nakon toga slijedi obrada pravilnih glagola (za primjer paradigme uzima glagol *loben* 'hvaliti')¹⁷⁵ i nepravilnih glagola, kojima je posvetio velik dio svoga djela. Zatim su obrađeni prilozi, koji su označeni kao prva vrsta nepromjenjivih riječi (dakle vrste riječi dijeli na promjenjive i nepromjenjive). Druge su mu nepromjenjive riječi prijedlozi (*Haftwort* – prvi put srećemo taj naziv, nije zadovoljan nazivom *Vorwort*). Treće su veznici (*Bindeworte*), a četvrte uzvici (*Zwischenwort*). Nakon obrade vrsta riječi slijedi završni govor, a na kraju daje i njemačko-latinski i latinsko-njemački popis gramatičkih naziva.¹⁷⁶

¹⁷² Kašić slično kaže za glagole: "Glagol je dio iskaza koji ima načine i vremena, ali nema padeža" (Kašić 2002 [1604]: 165), odnosno na latinskom: "Verbum est pars orationis modo et tempora sine casu habens" (Kašić 2002 [1604]: 164).

¹⁷³ "Ich habe, nicht ich hab, du hast, er, sie, es, man, jener, dieser, ... hat. Wir haben, ihr habet, sie haben" (Popowitsch 1754: 213).

¹⁷⁴ Popowitsch "protivnik" Gottsched ima identične nastavke: "ich habe, du hast, er hat, wir haben, ihr habet, sie haben" (Gottsched 1769: 135), a oprimjerimo i još kojim glagolom: "ich lobe, du lobest, er lobet, wir loben, ihr lobet, sie loben" (Gottsched 1769: 140).

¹⁷⁵ I Popowitsch, kao i Gottsched, za primjer pravilnih glagola uzima glagol *loben*: "Ich lobe, du lobest, er ... lobet. Wir loben, ihr lobet, sie loben" (Popowitsch 1754: 242).

¹⁷⁶ Podjelu vrsta riječi na promjenjive i nepromjenjive ima u nas i Lanosović, a kao i Popowitsch, i Lanosović u svojoj latinskoj gramatici donosi popis gramatičkih naziva.

73. N. 170.

Die nothwendigsten
Anfangsgründe
der
Deutschen Sprachkunst

zum Gebrauche
der Österreichischen Schulen
auf allerhöchsten Befehl
ausgefertiget

von

Joh. Siegm. Val. Popowitsch

Kais. Königl. öffentl. Lehrer der Deutschen
Beredsamkeit auf der Wienerischen hohen
Schule, wie auch Herzoglichem in der
Savoyisch-Liechtensteinischen

Frei-Don. Akademie. Tab. J. J. ad J. An.

Wienn 1754.

Zu finden bei den zwey Brüdern Grundt,
bürgerlichen Buchbindern.

5.4.1.2.4. Veneroni (1791)

The Complete Italian Master containing the best and easiest Rules for attaining that Language by Signor Veneroni (London 1791) stoji na naslovnoj stranici sljedećega analiziranoga priručnika.¹⁷⁷ Djelo ima preko četiri stotine stranica, a riječ je o gramatici talijanskoga jezika s engleskim kao metajezikom. Najprije autor definira gramatičke nazive (slovo, vokali, konsonanti), a potom govori o gramatičkim razinama: „A speech is composed of sentences. Sentences are composed of words. Words of syllables. Syllables of letter“ (Veneroni 1791: 4). Ima devet dijelova govora te, kako je bilo uobičajeno, počinje s imenima koja dijeli na dvije podskupine: imenice (*noun substantive*) i pridjevi (*noun adjective*). Član definira kao promjenjivu riječ koja se stavlja ispred imenice kako bi označila njezin rod, broj i padež. Sedam je vrsta zamjenica (*Personal, Conjunctive, Possessive, Demonstrative, Interrogative, Relative, Improper*), s tim da su neki dodali još i povratne, neodređene, jednosložne, isključne itd. Glagole uz imena smatra glavnim dijelovima govora. Imena služe za imenovanje bilo koje stvari, a glagoli služe kako bi označili bilo koju radnju. Glagoli imaju vremena – sadašnje, prošlo i buduće, a ispred glagola najčešće se stavlja lična zamjenica. Glagoli se mijenjaju sprežanjem, a ono je složeno od četiri dijela: načina, vremena, lica i broja (*moods, tenses, persons, number*). Participi se pak tako zovu jer se, iako su glagoli, ponašaju kao pridjevi. Prilozi pomažu bolje izraziti glagol, prijedlozi kao i prilozi nemaju ni roda, ni broja, ni padeža, uvijek se stavljaju ispred imenica, članova i glagola. Naglašava važnu razliku između priloga i prijedloga, a to je da prilozi mogu stajati sami, a prijedlozi ne mogu, no isto tako prijedlog može ponekad biti i prilog te daje primjere za to. Veznici služe povezivanju riječi i rečenica. Uzvici su riječi kojima se izražava neka emocija.

Šest je padeža, ali kaže kako se padež, odnosno promjena imena vidi jedino po članu. Uz članove dodaje Veneroni i objašnjenje: „A great part of this treatise of

¹⁷⁷ Kao autor djela navodi se Veneroni. Riječ je o Giovanniju Veneroniju, talijanskom jezikoslovcu, leksikografu i gramatičaru koji je djelovao u 17. stoljeću, a čiji se udžbenik priređivao i nakon njegove smrti u mnogim različitim dvojezičnim i višejezičnim verzijama. Putanec (1981) i Häusler (1992) spominju Veneronija kao mogućega uzora Tadijanoviću. Mogli bismo reći, prema mnogim izdanjima Veneronijeva jezičnoga priručnika tijekom stoljeća, da je taj jezični priručnik bio za narodne jezike u germanskih i romanskih naroda ono što je Alvares bio stoljećima u latinskoj gramatici. Izabrali smo dva izdanja toga udžbenika ne kao neposredne uzore ili izvore hrvatskim priručnicima već kao primjere jezičnih priručnika toga vremena.

cases, is applicable only to the learned, and to some foreign languages, such as French and Italian; for in English we have no variation in the noun, except the genitive, as man, man's; and none at all in the article, since we only make use of the little signs, or particles, to distinguish the cases; as, of, to, for, from, etc.“ (Veneroni 1791: 21). Sva ta objašnjenja daje u uvodu, a zatim prelazi na glavni dio knjige.

Glavni dio gramatike započinje talijanskom ortoepijom, a potom se prebacuje na morfologiju (članovi, imena, zamjenice, glagoli, participi, prilozi, prijedlozi, veznici, uzvici) kojom završava prvi dio. Drugi dio donosi osam rasprava najboljih pisaca i onih koji su pisali o čistoći talijanskoga jezika, a rasprave se odnose na talijansku ortografiju (str. 169), akcent, sintaksu (str. 199), napomene o glagolima i prijedlozima, slaganju i pravilima o tome kako dobro pisati i govoriti talijanski, o pjesničkoj slobodi i različitim sinonimnim imenima bogova, o nepristojnim i zastarjelim riječima te o složenicama i dr. Treći dio djela sadrži rječnik, razgovore, talijanske poslovice, kratke priče i poslovice, uvod u talijansku poeziju, titulaturu i poslovnu komunikaciju. Rječnik (*A Vocabulary of Words necessary to be known*) koncipiran je tematski (nebo, vrijeme i godišnja doba, blagdani, crkvene dužnosti, hrana, postavljeni stol, različite vrste hrane /predjela, glavna jela, mesna jela, salate/ ..., obiteljski i rodbinski odnosi, stanja muškarca i žene, odjeća, dijelovi tijela, za učenje, glazbeni instrumenti, dijelovi kuće, pokućstvo, vrt, titule /svjetovne časti – car, carica, kralj, kraljica, princ, princeza, knez, kneginja, markiz, barun, ambasador .../, pravni službenici, vojni, vojska, profesije i trgovina, kućni službenici, kvalitete, nedostaci i nesavršenosti ljudske /sljepoća/, nezgode i bolesti, ptice, četveronožne životinje, gmazovi i kukci, zemlja, gradovi, boje, metali, narodi, datumi pisama, igre). Iza toga slijedi dio pod naslovom "A collection of Verbs Most necessary to be first learnt" u kojem su glagoli podijeljeni po semantičkim poljima (za učenje, govor, jelo i piće, spavanje, oblačenje, uobičajene ljudske radnje, ljubav i mržnja, primjeri za vježbu ...). Slijede razgovori (pozdravi, posjet ujutro, oblačenje, između gospodina i krojača, na doručku, govoriti talijanski – daju se stavovi o učenju stranoga jezika, o vremenu, o šarmu mladih žena, rasprava o novostima, rasprava o nekom čovjeku, o pisanju, o kupovanju, o igri, o putovanju, o večeri i smještaju, o posjetu bolesniku, o ljubaznosti itd. Ukupno ima dvadeset i osam dijaloga koji su ustrojani tako da se s lijeve strane nalaze engleski primjeri, a s desne talijanski. Iza razgovora slijedi zbirka talijanskih izraza odnosno frazema (*A collection of Italian*

Phrases or Idioms, wich constitute the peculiar delicacy of that language) kojima se izriče molba, uljudnost, negiranje, zakletva, uvreda, izražavanje tuge, zabrinutosti, problema, zabrane itd. Zatim dolazi zbirka tekstova na talijanskom, opisi Francuza, Nijemaca, Talijana, Španjolaca i Engleza i njihovih osobina koje se tiču religije, humora, ljepote, potom dio s obilježjima talijanskih glavnih gradova, imenima akademija, popis talijanskih izreka. Od dodataka pred kraj djela donosi se uvod u talijansku poeziju i pjesničko umijeće, zbirka krajolika iz pera najpoznatijih talijanskih pjesnika, popis kratica korištenih u pisanju pisama, titulatura koja se koristi u talijanskim pismima (papi, princu koji je kardinal, kardinalu koji nije princ, kako kardinal piše kardinalu, zatim pisma patrijarhu, nadbiskupu, biskupu, nunciju, prelatu, svećeniku, generalu, caru, francuskomu kralju, španjolskomu i drugim kraljevima, venecijanskomu duždu, stranim kneževima, učitelju, odvjetniku, bilježniku, trgovcu i drugima. Uz to su dodane i različite forme kako završiti pismo, te primjeri različitih pisama na talijanskom, čime i samo djelo završava na četristo i osamdesetoj stranici.

5.4.1.2.5. Veneroni (1737)

U zapadnim je europskim zemljama objavljeno mnogo dvojezičnih i višejezičnih verzija udžbenika s riječi "Sprachmeister" ili "Maitre". Riječ je o jednoj od mnogih verzija Veronijeva udžbenika, a ovdje smo odlučili pregledati izdanje iz 1737. godine pod naslovom *Italianisch, Französisch und Teutsche Grammatica oder Sprach=Meister, so ordentlich eingerichtete, daß man darinnen an Grammaticalischen Grund=Regeln ...* Već na prvu uočava se da se u djelu složenice pišu sa znakom jednakosti kao i kod Relkovića pa je moguće da se Relković možda služio tim ili sličnim izdanjem pri pisanju svoje gramatike. Nakon mnogih početnih predgovora slijedi uvod u talijanski i francuski jezik (njemački je metajezik) za žene (!) i one koji ne razumiju latinski. Kao i u engleskoj verziji, prvo se daju objašnjenja gramatičkih pojmova, a koriste se i njemački, ali i latinski nazivi (npr. *Buchstaben*, ali *Vocales* i *Consonantes*, s tim da će njemačke pisati goticom, a latinske latinicom). Redoslijed i definicije uglavnom se poklapaju s engleskom verzijom, a navest ćemo samo definiciju vrsta riječi: "Der Discours oder die Rede bestehet aus neuen Theilen, welche sind, der Articulus, das Nomen, das Pronomen, das Verbum, das Participium,

das Adverbium, die Praepositio, die Conjunctio, und Interjectio" (Veneroni 1737: 3). Imena i glagole smatra dvama glavnim dijelovima govora. Ima samo dva roda s obzirom na to da je riječ o francuskoj i talijanskoj gramatici. Četiri su elementa konjugacije: način, vrijeme, lice i broj, pet je načina: indikativ, imperativ, optativ, subjunktiv, infinitiv te tri glagolska vremena: sadašnje, prošlo i buduće. Riječi dijeli na promjenjive i nepromjenjive, pa kaže da se četiri dijela govora nikada ne mijenjaju poput priloga, prijedloga, veznika i uzvika, dok se ostalih pet – članovi, imena, zamjenice, glagoli i participi – mijenja. Promjena se članova, imena i zamjenica naziva deklinacija, a promjena glagola konjugacija. Šest je padeža, a kod imena se padež vidi jedino u članu. U uvodu se daju i didaktičke napomene o tome kako se najbolje i najbrže može naučiti strani jezik. U prvom redu treba razumjeti svu gramatičku teoriju koja je dana u uvodu, a nakon toga treba se koristiti i rječnikom. Vezano uz to, daju se i napomene kako je rječnik sastavljen. S metaleksikografskoga gledišta napredak je njegova napomena o osnovnom liku riječi, odnosno o kanonskom liku riječi u kojem se pojavljuju riječi kao rječničke natuknice. Daje objašnjenje da imenice dolaze u jednini, a ne množini, osim kod riječi koje imaju samo množinu. Pridjevi će uvijek biti u muškom rodu, a glagoli u infinitivu. Začeci su to stvaranja teorije izrade rječnika koja će se oblikovati tek u drugoj polovici 20. stoljeća. U djelu se često podsjeća da je to ipak priručnik za učenje stranoga jezika pa se tako daju savjeti kako u što manje vremena naučiti što više stranih riječi. Savjet je da se najprije spozna velika sličnost talijanskoga i francuskoga jezika koji su zapravo iskvareni latinski, što znači da im je i leksik jako sličan, odnosno da su razlike minimalne. Iza toga pokazuje rečeno na nekoliko primjera: *honore, honneur, natione, nation, vino, vin, libro, livre* itd. Jednakim se načelima vodi i u obradi glagola. Time završava uvod i počinje dio pod naslovom "Der Italiänische Sprachmeister". Poučavanje započinje talijanskom ortoepijom, a slijedi morfologija koju započinje opisom člana. U tom dijelu usporedno tumači i talijansku i francusku morfologiju. Tumači kako određeni član ima šest padeža, a neodređeni samo tri (genitiv, dativ i ablativ). Međutim, kad daje paradigme deklinacije određenoga člana, izostavlja akuzativ jer je jednak nominativu, te vokativ jer se, kaže, u francuskom, njemačkom, latinskom i talijanskom izražava s *o*. Riječ je o pravoj kontrastivnoj gramatici, jer se oba jezika, talijanski i francuski stalno stavljaju u odnos, uspoređuju, naglašavaju razlike i sličnosti itd. Kod glagola smatra

vrlo važnim naučiti oblike pomoćnih glagola *biti* i *imati*.¹⁷⁸ Slijede paradigme glagolâ. Nakon opširnoga dijela u kojem se obrađuju glagoli, autor prelazi na nepromjenjive vrste riječi počevši s priložima ("Das Adverbium ist, welches dem Verbo mehr oder wenige Kraft beileget, und find derselben vielerlei: der Zeit, des Orts, der Qualität oder Beschaffenheit eines Dings. In meinen Tabellen findet man alle die Adverbia, alle Praepositiones, Conjunctiones, und Interjectiones nach dem a, b, c, ingleichem die Casus, die sie regieren; welches ein grosser Behülff für diejenigen ist, welche das Italianische zu lernern anfangen"; Veneroni 1737: 180). Priloga ima jako mnogo (prilozi kvantitete ili veličine, vremena, mjesta, kvalitete, negacije, afirmacije, povećanja, smanjenja i dr.). Priloge je dosta široko zahvatio, pa je u njih svrstao i riječi koje to nisu. Slijede prijedlozi, a njih obrađuje uz padeže. Veznike dijeli na sastavne, rastavne, pogodbene itd. (*Conjunctive, Disjunctive, Conditionales, Adjunctive, Oppositive, Causales, Dubitandi, Eligendi, Concludendi*). I kao zadnju vrstu riječi obrađuje uzvike, koje u obradi također dijeli prema semantičkom kriteriju. Nakon što je obradio morfologiju, obrađuje ortografiju (*Von der Orthographie oder rechten Schreib=Art*). Tu se dotiče slovopisnih, ali i nekih pravopisnih pitanja (pisanje kratica). Drugi dio ortografije bavi se talijanskim naglaskom, sintaksom zamjenica, glagola, participa, priloga i prijedloga. Zbog toga što su neke riječi polisemične, ovisno o kontekstu i sintagmi u kojoj se nalaze, daju se primjeri takvih riječi i njihovih različitih značenja. Dio je gramatike ponovno posvećen sintaksi, no ovaj se put taj dio ne naziva sintaksom već slaganjem (*Von der Zusammenfügung oder Composition, und den Regeln in das Italiänische recht zu schreiben und zu reden in einige Themata gebracht*). Taj dio zapravo više izgleda kao vježba za pravilnu upotrebu rečeničnih dijelova koji su objašnjeni u morfologiji. Dalje u tekstu dolaze razni dodaci kao i u engleskom izdanju (npr. o pjesničkoj slobodi, o sinonimnim imenima bogova).¹⁷⁹ Tim dodacima završava drugi dio, dok treći započinje razgovorima koji su raspoređeni tako da su u prvoj koloni francuski, u drugoj talijanski, a u trećoj njemački. Tematski se mogu podijeliti na razgovore pri upoznavanju i pozdravljanju, jutarnjem posjetu, pri oblačenju, doručkovanju,

¹⁷⁸ Hrvatski se pomoćni glagoli (*biti* i *htjeti*) ne poklapaju s njemačkim, francuskim i talijanskim pomoćnim glagolima (*biti* i *imati*).

¹⁷⁹ Engleska se i njemačka verzija poklapaju u tumačenju i definicijama naziva, redosljedu tema, vrstama dodataka, no njemačka je verzija nešto neurednija i malo neujednačenija od engleske, što je vjerojatno rezultat i trojezičnosti, odnosno njemačka verzija istodobno opisuje i francuski i talijanski sustav na njemačkom jeziku, a engleska samo talijanski.

razgovor između gospodina i krojača, govoriti talijanski, o vremenu, o ljepoti jedne mlade djevojke, o novostima/novinama, informiranje o nekoj osobi, o pisanju, o kupovanju, o igri, o putovanju, o večeri i prenoćištu, razgovor s gazdom, o jahanju, o posjetu bolesnima, a ima ih osamnaest. Nakon toga daje još primjera često korištenih sintagmi za odobravanje, negiranje itd., zatim opisuje kratke i vesele anegdote različitih ljudi od pape do seljaka. Slijedi izbor najboljih talijanskih poslovice i mudrih izreka, najljepših misli i opisa poznatih talijanskih pjesnika, popis kratica, titule i kvalitete koje se mogu spominjati u talijanskim pismima (papi, kardinalu, knezu, patrijarhu, biskupu, kralju, i to posebno engleskomu, francuskomu, švedskomu, danskomu itd., vojnim osobama), zatim razni primjerci pisama i odgovara na pisma s raznim temama i raznim osobama. Iza toga dolazi dio s francuskim izgovorom, slično kao prethodni talijanski, a na kraju se nalazi rječnik (*Wörter=Register oder Auszug der Nominum, welche denen so die Italiänische Sprache anfangen zu reden, am nöthigsten zu wissen*), tematski koncipiran (nebo, vrijeme, godišnja doba, dani u tjedni, mjeseci, crkveni dostojanstvenici itd.). Slijedi rječnik glagola, također tematski koncipiran (učenje, razgovor, hrana, spavanje, oblačenje, ljubav, vježba, ručni rad ...), čime djelo na četiristo šezdeset i četvrtoj stranici završava.

5.4.1.2.6. Jean Robert des Pepliers

I zadnja gramatika, odnosno jezični priručnik koji ćemo uzeti u obzir djelo je Jeana Roberta des Pepliersa pod naslovom *Nouvelle et parfaite grammaire royale françoise et allemande – Neue und vollständige Königliche Französische Grammatik* iz 1752. godine.¹⁸⁰ Riječ je o udžbeniku za učenje stranoga jezika, odnosno kontrastivnoj gramatici francuskoga i njemačkoga jezika. Odmah se uočava pisanje njemačkih složenica sa znakom jednakosti (npr. *Haupt=Theile*). To je izdanje, kako kaže autor u predgovoru, znatno dopunjeno sintaksom priloga, rječnikom, razgovorima i obilježjima nacija, duhovitim i kratkim zgodama, pismima i titulaturom. Djelo je vrlo opširno i ima preko petsto stranica, od čega je pola posvećeno gramatici, a druga polovica dodacima, kao što su rječnik, razgovori,

¹⁸⁰ Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu posjeduje dva izdanja toga priručnika, jedno iz 1719. godine, a drugo iz 1760, što povećava vjerojatnost da je djelo moglo biti dostupno našim gramatičarima iz 18. stoljeća.

titulatura, popisi imena itd. Gramatički je dio trodijelan. Prati uobičajenu strukturu kakvu smo dosad često sretali. Prvi je dio posvećen ortografiji i ortoepiji, drugi etimologiji i treći sintaksi. Djelo ima i sadržaj na kraju gramatike, rječnik, moralne pouke i pisma te ostale dodatke, a prije početka titulature i imenika kojih su stranice posebno obrojčane. Sadržaj je vizualno jako uredno napravljen i iz njega se može jasno vidjeti podjela vrsta riječi, kojim ih redosljedom obrađuje, ali i drugi podaci, npr. koje vrste priloga poznaje. Koristi se latinskim gramatičkim nazivima, a njima ponekad pridaje i njemačke prevedenice. Prvi se dio gramatike zove *De l'Ortographie et de la Prononciation – Der erste Theil von der Rechtsreibung und Aussprache*, a u njem se uobičajeno obrađuju slova, slogovi, njihov izgovor, naglasak, razlike između novoga i staroga slovopisa (*Schreib=Art*), naglasni i ostali znakovi, kratice, pa se na tom mjestu dotiče i pravopisnih pitanja. Dakle, još jednom vidimo kako se široko shvaćala ortografija u ono vrijeme. Drugi dio gramatike počinje etimologijom, odnosno morfologijom (*Wortforschung*, ovaj put bez znaka jednakosti). Djelo započinje raspravom o dijelovima govora (*Articulus, Nomen, Pronomen, Verbum, Participium, Adverbium, Praepositio, Conjunctio, Interjectio*). U uvodu spominje jednoga novoga "jezičnoga majstora" (*Sprachmeister*), P. Buffiera, za kojega kaže da priznaje samo dvije vrste riječi – imena i glagole, dok su mu ostale riječi dodaci ili modifikatori. Članove i uzvike smatra dodacima, a priloge, prijedloge i veznike modifikatorima. Zamjenice i participe ubraja u imena. No, autor se ipak odlučuje za klasičnu podjelu jer je ona već usvojena i uobičajena. Vrste riječi izlaže istim redosljedom kako ih je nabrojio u samom uvodu pa, dakle, počinje članovima, koji su, u francuskom četverostruki (*Definitum, Indefinitum, Partitivum, Unitatis*). Članove sklanja kroz pet padeža (osim vokativa). Imena dijeli na imenice („Das Nomen Substantivum is tein Wort, welches eine gewisse Sache oder Person andeutet, und von keiner andern Sache gesagt werden kan, als: le ciel ...“ (Pepliers 1752: 21) i pridjeve („Das Nomen Adjectivum is tein Wort welsches die Beschaffenheit und Eigenschaften der Sachen oder Personen, es sei guto der böse, andeutet; und kan dasselbe von vielen Sachen gesagt werden, als: grand, groß, petit ...“ (Pepliers 1752: 21), a imenice dijeli na vlastite i opće. Kod njih su važni rod, broj, padež i sklonidba. Dva su roda, dva broja, šest padeža, s tim da naglašava da je nominativ uvijek jednak akuzativu, a genitiv ablativu, deklinacija ima koliko i članova, koji pak pokazuju kojega je roda imenica. Određeni rod pripisuje, a tako

slično i Relković čini, pojedinim leksičkim skupinama, na primjer sva su godišnja doba, mjeseci i dani muškoga roda,¹⁸¹ a daje i primjere mocijskih parnjaka. Iza pridjeva slijede brojevi (*Cardinalia, Ordinalia, Proportionalia, Collectiva, Distributiva*). Zamjenica ima šest vrsta (lične, posvojne, pokazne, odnosne, upitne i neodređene). Slijede glagoli: „Verbum is tein Wort, welches das esse, agere, oder pati (sein, thun, oder leiden) bei einer Zeit, Praesenti, Praeterito und Futuro (sie sei gegenwärtig, vergangen, oder zukünftig), anzeiget, und solches ist Activum, Passivum, Neutrum, Reciprocum und Impersonale“ (Pepliers 1752: 44). Dakle, glagole definira kao riječi koji označuju bivanje, radnju ili trpljenje u tri vremena (sadašnje, prošlo i buduće) i koji mogu biti aktivni, pasivni, neutralni, povratni i bezlični. Pod neutralnim glagolima razumije infinitivni oblik: "Verbum Neutrum ist, das Thun und Leiden zugleich bedeutet, als: croire, waschen" (Pepliers 1752: 44). Na početku svake nove teme autor definira glavne pojmove i dodaje važne napomene prije nego što krene s primjerima.¹⁸² Prvo se daju paradigme oblika pomoćnih glagola imati i biti (*avoir/haben i être/sein*), a potom i ostalih glagola. Iza glagola tek na pola stranice piše o participima, a nakon toga slijede prilozima. Njih dijeli na mjesne, vremenske, brojevne, redne (*Adverbia Ordinis*) kao na primjer *premierment/erstlich, en bon ordre/ordentlich* itd., količinske, stupnjevite (*Adverbia Comparisonis*), priloge kvalitete, popuštanja i žurbe (*Adverbia Remissionis und Festinationis*), pokazne, upitne, potvrdne, niječne, priloge sumnje, sličnosti, spajanja i razdvajanja. Prijedloge obrađuje uz padeže, veznike dijeli na sastavne, rastavne, suprotne, uzročne, zaključne, isključne, pogodbene i veznike upravljanja (*Conjunctiones Ordinative*). Na kraju morfologije dolaze uzvici. Njih također dijeli u skupine: *Hortantis (allons!)*, *Dolentis (ouf!)*, *Admirantis (o Dieu!)*, *Fastidientis (si, si, le vilain!)*, *Expellentis (gare!)*, *Vocantis (hola fille!)*, *Silentium Imperantis (Paix!)*. Treći je dio posvećen sintaksi u kojoj se daju pravila i napomene za lakšu upotrebu francuskoga jezika. Prvo se govori o, kako je to već tradicija nalagala, međusobnom slaganju dijelova govora. Daju se detaljne upute o upravljanju među riječima, tumači se što obično slijedi iza nominativa u rečenici, da iza glagola dolazi prilog itd. Pravila, koja su jednostavno formulirana, potkrepljuje mnogobrojnim primjerima.

¹⁸¹ Relkoviću se tako potkrala greška pa tvrdi da su svi nazivi mjeseci u hrvatskom jeziku muškoga roda: "Masculina jesu sva Imenah *Misecevah*, der Monaten, als: Sicsanj, Veljaca, Oxujak, Travanj, ..." (str. 86).

¹⁸² To je odlika i cijele hrvatske povijesti gramatika do Maretića koji odmah počinje s paradigmama.

Autor se u djelu služi i tablicama čime dobiva na preglednosti.¹⁸³ Iza uvodnih pravila o sintaksi slijedi posebno sintaksa svake vrste riječi. Ona je dosta opširna, pogotovo glagola, a uglavnom se tumači kako se pojedina vrsta riječi slaže s drugim vrstama riječi, ili kako se i kada određeni oblici glagola upotrebljavaju. Svako pravilo prati mnoštvo primjera. Tim dijelom završava gramatika i slijede razni dodaci. Prvi je francusko-njemački rječnik, tematski koncipiran (bog, religija, svemir/svijet i elementi, vrijeme, godišnja doba, mjeseci, tjedni, dani, blagdani, zemlje i narodi, mora i ostale vode, kovine, boje, vrt, drveće i cvijeće, ptice, ribe, četveronožne životinje, gmazovi, o ljudima i dijelovima tijela, ljudske radnje, ljudska dob i stanje, crkveni dužnosnici, svjetovni dužnosnici, pravo i policija, dvorski službenici, ženske dužnosnice, muška zanimanja (od svih dosadašnjih skupina jedina dijelom poredana abecedno), težine i vrijednosti, putovanje, ljudski nedostaci, nesreće i bolesti, obitelj i prijatelji, odjeća, ženska odjeća, o učenju ..., što se može pronaći u podrumu, što pripada stolnjaku, o jelu i piću, meso, salate, deserti, grad i njegovi dijelovi, vojska, rat, igra, glazbeni instrumenti, vježbe itd. Iza rječnika dodan je popis ili zbirka svakodnevnih i često upotrebljivanih pridjeva, popis je abecedno uređen. Još jedan važan dodatak jesu razgovori strukturirani po temama (pozdravi, jutarnji posjet, oblačenje, plemić i krojač, doručkovanje, govoriti francuski, o vremenu, o novostima, raspitivanje o nekoj osobi, o pisanju, kupovanju, opremanje sobe, o putovanju, o večeri i prenoćištu, razgovor s domaćinom, osedlati konja, posjet bolesniku te o oružju. Iza toga slijedi zbirka najuobičajenijih i najnužnijih francuskih izraza koji su također tematski podijeljeni (molitva i opomene, pristojnost, prigovaranje, izražavanje zadovoljstva, potvrđivanje, pitati, zahtijevati i dr.). Autor je složio popis nekih poslovice i izreka koje se mogu upotrijebiti u raznim prilikama, popis osobina Francuza, Nijemaca, Talijana, Španjolaca i Engleza, izraze vezane uz ljudsko tijelo, odjeću, zbirku priča i anegdota, bajki i basni i moralnih pouka. Nakon, nazovimo tako, leksikonskoga dijela slijedi nauka o pisanju pisama pripremljena prema pisanju najboljih francuskih autora. Kako djelo odmiče, tekst počinje sve više bivati na francuskom, a sve manje na njemačkom jeziku, a kad počinje nauka o

¹⁸³ Takve se tablice nerijetko umeću kao dodaci gramatikama, a otisnute su na posebnom papiru često većih dimenzija nego što je format na kojem je gramatika tiskana, što zahtijeva presavijanje takvih listova. Kako smo se u ovom radu služili digitaliziranim verzijama stranih jezičnih priručnika, ne možemo biti sigurni da su sve tablice i skenirane pa o njima, osim pukoga spominjanja, ne možemo ništa više reći. Od hrvatskih autora tablicu s nastavcima ima i Relković.

pismima, njemačkoga jezika gotovo uopće nema, osim ponekad u naslovu.¹⁸⁴ Pismima završava djelo, na kraju dolazi sadržaj i indeks pojmova. Iza toga u digitalnoj verziji kojom smo se koristili dolazi novi dodatak, koji nam je autor obećao na kraju sadržaja: "Am Ende findet man ein genau neues Französisch Titular=Buch" (Plesiers 1752: 492), a koji se obrojčava ispočetka s popisom imena zemalja i gradova, krsnim i osobnim imenima, te njemačko-francuskim rječnikom zanimanja, umjeća i obrta (Titulatur= LEXICON). Iza rječnika daje se kratak uvod u njemačke titule odnosno naslove te pouka o tome kako se francuske titule mogu upotrijebiti u pismima, iza čega donosi i popis francuskih titula.

¹⁸⁴ To je uobičajeno u jezičnim priručnicima za učenje stranoga jezika, a u hrvatskim priručnicima takva se praksa primjećuje već kod Šitovića.

5.4.2. Sadržaj i koncepcija jezičnih priručnika

Dva su razloga zašto smo ovdje opširnije opisali sadržaj i glavna obilježja odabranih djela. Jedan je razlog nedostatak poredbenih analiza i poveznica s europskim jezikoslovnim djelima u kroatističkoj literaturi pa se često stječe dojam da su naši gramatičari 18. stoljeća samo prepisivali jedan od drugoga. Drugi je razlog što na temelju dobivenih podataka želimo napraviti usporedbu i donijeti neke zaključke posebno vezane uz strukturu i sadržaj djela te nazivlje. Usporedba bi se mogla napraviti na svim razinama, ali budući da smo u obzir uzeli gotovo desetak djela, zbog opsežnosti to bi na ovom mjestu bilo gotovo nemoguće napraviti. Ograničili smo se stoga na tek nekoliko tema koje time što smo ih odabrali ne znači da su one najvažnije, ali mogu pridonijeti kao poticaj i model za buduća istraživanja.

Što se tiče strukture djela, najčešće su spominjani nazivi ortografija, etimologija i sintaksa. Oni čine glavne dijelove gramatike iz njemačke, ali i drugih europskih gramatičkih tradicija koje nisu latinske. Latinska tradicija ima nešto drukčiji poredak, uobičajeno etimologija, sintaksa i prozodija. Ponovimo, etimologija je imala drugo značenje nego što ga ima danas i zapravo je obuhvaćala morfologiju, dok je sintaksa obrađivala pravila o slaganju riječi u rečenici. Novije tradicije, gramatičke tradicije narodnih jezika, iako su preuzele latinski model, morale su ga donekle modificirati. U prvom redu fonološki se sustav latinskoga i ostalih europskih jezika nije podudarao pa je bilo potrebno prilagoditi latinicu svakomu novomu fonološkomu inventaru, a kako je to osnovni alat kojim se služe u gramatici, tako su ta pitanja došla na sam početak gramatika i ona su se, među ostalim, obrađivala u dijelu koji se zvao ortografija. Tadašnja ortografija imala je nešto šire značenje nego što ima danas. Ortografija se nije bavila samo pravopisnim pitanjima u suvremenom smislu riječi, ponekad to uopće nije bilo uključeno u nj, već (i) pitanjima koje danas obično svrstavamo u fonetiku i fonologiju nekoga jezika, potom u ortografiju su bila uključena i slovopisna pitanja i prozodija, a bilo je i pravopisnih pitanja u današnjem smislu riječi – pisanje velikoga i maloga slova, interpunkcije, kraticâ, što posebno susrećemo kod slavonskih jezikoslovaca.

Etimologija je, pak, označavala morfologiju i tu su vrlo jednostavno autori išli od jedne vrste riječi do druge i opisivali njihove oblike, definirali ih i davali paradigme njihovih promjena. U tom je dijelu bez dvojbe najviše prostora redovito posvećeno glagolima, koji su se uz imena nerijetko smatrali glavnom vrstom riječi, odnosno *dilom govorenja*. Sintaksa je obuhvaćala najčešće samo pravila o slaganju riječi u rečenici. Latinska je tradicija u nas preuzela Alvaresovih četrnaest pravila i tu su se davali jednostavni primjeri kako se slažu imenica i pridjev, imenica i glagol i tako dalje. Međutim, to je svakako bio najmanje i najslabije obrađen dio gramatike u nas, kako u gramatikama latinskoga, tako i u gramatikama hrvatskoga jezika. Prozodija se pak iz latinske tradicije (etimologija, sintaksa i prozodija) uopće nije spominjala. Kad bi autori, npr. Šitović i Babić, i došli do toga dijela, upućivali bi na Alvaresa ili na druge autore. Domaće su latinske gramatike često bile tehnički neuredne, a kako su ih autori pisali za didaktičke svrhe, bilo je i mnogo ponavljanja, na primjer kao što smo vidjeli u Babića i Jurina. Didaktička je svrha potaknula te autore da djelomice posegnu i za Manucijevim oblikom iznošenja građe, a to je oblik pitanja i odgovora, te da uvedu novu metodu u nas – učenje stranoga jezika preko materinskoga pa se njihove gramatike mogu smatrati prvim kontrastivnim gramatikama u nas. Taj je postupak imao najmanje dvije važne posljedice: pisci su latinskih, ali i drugih gramatika morali razmišljati o hrvatskom kao predmetu gramatičkoga opisa te su morali tvoriti hrvatsku gramatičku terminologiju. Gramatička će se terminologija razvijati u 18. stoljeću iz dvaju smjerova. Jedan je bio kalkiranje i posuđivanje latinskih naziva, a drugi uglavnom kalkiranje njemačkih.

Tradicionalna se metoda učenja jezika oslanjala na iznošenje gramatičkih pravila koje bi učenici morali naučiti napamet, a tek ih potom primjenjivati na jeziku. Slične dijelove nalazimo i u našim gramatikama latinskoga jezika, posebice s početka 18. stoljeća. Novu su tradiciju, odnosno metodu učenja jezika, zagovarali autori, točnije Claude Lancelot, Port-Royalove gramatike. Lancelot je o tome pisao i u svojim drugim jezičnim priručnicima za učenje stranih jezika, a svoju metodu naziva jednostavno "novom metodom". U prvom redu, gramatička su pravila dana na francuskom jeziku u mnogo jednostavnijem obliku nego što je to bio običaj u starijim latinskim gramatikama, a Lancelot je čak neka pravila dao i u stihovima kako bi ih djeca lakše upamtila. Uz to, koristio se i vizualnim tehnikama koje su trebale omogućiti lakše svladavanje stranoga jezika (npr. latinske su riječi bile označene,

nastavci su pisani velikim slovima, upotreba različitoga fonta za različite jezike i sl.) (Tsiapera i Wheeler 1993). U domaćim gramatikama, posebno latinskoga jezika, vidimo obje tradicije, uobičajeno iznošenje pravila na latinskom jeziku (ili u obliku pitanja i odgovora), ali i objašnjenja na materinskom jeziku, uspoređivanje dvaju jezika, najčešće materinskoga i stranoga, uočavanje zajedničkih obilježja među dvama jezicima (jezičnih principa), ali i razlikovnih.

Uz gramatičke dijelove hrvatski su jezični priručnici 18. stoljeća imali i raznorazne dodatke, a dosad se najčešće govorilo o aneksnim rječnicima. Ti su rječnici ponekad samo popisi određene vrste riječi (glagoli, prilozi) i tada su obično strukturirani abecedno, a najčešće su organizirani tematski, odnosno po semantičkom kriteriju. Takve su rječnike imali gotovo svi naši priručnici, razlikovali su se eventualno u poretku tema, iako su najčešće pojmovi vezani uz Boga, religiju, Crkvu bili na prvom mjestu. Natuknice nisu bile gramatički opisane, jer im je svrha bila u učenju leksika stranoga jezika. Takve smo rječnike pronašli u svim europskim udžbenicima za učenje stranih jezika koje smo odabrali za analizu i pretpostavljamo da su oni potaknuli i naše autore na njihovo pisanje. Uz rječnike posebno su važni dijelovi priručnika i primjeri razgovora koje donose naši slavonki jezikoslovci. I teme se razgovora ponavljaju, pa se naši jezikoslovci podudaraju i s europskim priručnicima. Posebno nam se zanimljivima čine, možda nama danas neobični, a tada očito važni, razgovor između gospodina i krojača koji se nalazi u naših Slavonaca, ali i u svim europskim analiziranim priručnicima za učenje stranoga jezika, kao i razgovor o jutarnjem posjetu ili učenju jezika čija se gramatika iznosi. Dakle, to su očito bile neke stalnice jezičnih priručnika, dodaci koji su zasigurno imali veliku važnost u učenju stranoga jezika. Zanimljivo je u tome što se ta građa donosi tako da se usporedno prati tekst na oba jezika pa se i lakše uči leksik stranoga jezika, što je zagovarao već i Komenský.

Uz rječnike i primjere razgovora još je nekoliko dodataka koji čine neku stalnicu u tim priručnicima, a to su primjeri pisama (upute kako napisati pismo, primjeri pisama s različitom namjenom, te kako odgovoriti na nj) i popis titula. Sve smo te dijelove pronašli i u Europljana. Uz njih, neki priručnici donose još neke dodatke (poslovice, basne, popise imena itd.), ali četiri nabrojena dodatka čine stalnicu. O tome što će sve biti uvršteno u knjigu, ovisilo je, pretpostavljamo, i kolika

knjiga može biti. Svi europski priručnici vrlo su opsežni, u prosjeku imaju petstotinjak stranica. Slična opsega u nas su Relkovićevo i Jurinovo djelo, dok nismo naišli ni na što nalik Tadijanovićevu djelu. Pretpostavljamo da je Tadijanović bio ograničen novčano, ako ne samo svrhom, pa je napravio sasvim maleno djelo za koje je morao dobro razmisliti što će staviti u nj. I sam na jednom mjestu kaže da je htio napraviti veće djelo "... alli vrime biasche Kratko, i Kessza plitka" (Tadijanović 1761: 129). Vjerujemo da je pri ruci imao neki od spomenutih priručnika, možda Veneronija, i da je iz njega odabrao što mu se činilo prijeko potrebnim, odabrano vrlo skratio, dok je gramatičke dijelove, uz malu pomoć, zasigurno sam napisao.

Struktura djelâ daje prvi očigledni dokaz da su hrvatski jezični priručnici 18. stoljeća u mnogome podudarni s europskima, osobito s njemačkim gramatikama onoga vremena, te da je njihova koncepcija u skladu s europskom tradicijom učenja stranih jezika kako su zacrtali portrojalovci, ali i neki najpoznatiji priručnici za učenje stranih jezika koji su vrlo slični, a riječ je ponajprije o Veneronijevim i Pepliersovim djelima. Gramatička struktura prati njemačke i latinske gramatike, a šire gledano, priručnička struktura prati navedenu strukturu jezičnih priručnika za učenje stranih jezika.

Kad se pak uspoređi sadržaj gramatikâ, jedno od najvažnijih pitanja svakako je pitanje vrsta riječi. Gramatika se tradicionalno svodila na nauk o slovima i na nauk o vrstama riječi. U latinskoj se gramatici obrađivalo osam vrsta riječi, odnosno *partes orationis* kako se nazivaju u latinskim gramatikama, ili *dilovi govorenja* u starijim hrvatskim gramatikama. To su: imena, glagoli, participi, zamjenice, prijedlozi, priloz, veznici i uzvici. Grčka gramatička tradicija također broji osam vrsta riječi, no umjesto uzvika ima članove. Dakle, latinska i grčka gramatička tradicija ne prepoznaju pridjev kao posebnu vrstu riječi, već ga svrstavaju u imena, a ne prepoznaju ni brojeve kao posebnu vrstu riječi. Uz to, razlikuju se u članu i uzvicima. Europska su jezikoslovlja preuzela latinsku tradiciju razvrstavanja riječi u gramatičke razrede, iako se kroz stoljeća ta tipologija pomalo modificirala. Njemački su gramatičari uvidjeli da im uz latinsku odgovara i grčka podjela vrsta riječi, ponajprije zbog člana koji latinski nema, a njemački ima. Tako će se i članovi i uzvici u 17. stoljeću pojaviti kod njemačkoga gramatičara Schotteliusa, člana poznatoga njemačkoga društva za promicanje njemačkoga jezika *Fruchtbringende*

Gessellschaft (Jungen i Lohnstein 2007), a tako će biti i u njemačkim gramatikama 18. stoljeća. I naš je Kašić prepoznao da u nekim dijelovima opisa grčki elementi bolje odgovaraju hrvatskomu od latinskoga, kao na primjer kod naglasaka ili glagolskih vremena (Katičić 1981).

Sve hrvatske gramatike latinskoga jezika donose osam vrsta riječi iz latinske tradicije i tu nema nikakvih posebnosti, te ćemo se u ovoj temi više osvrnuti na gramatike hrvatskoga jezika. No, donijet ćemo jedan primjer iz Šitovićeve gramatike da približimo kako je uobičajeno izgledala obrada vrsta riječi. Neki autori jasno razlažu pojmove i definicije poput Šitovića: "Imase znatti da dili govorenia (Koia iest suarha Grammatiche) iessu ossam, to iest: Ime, Zaimenak, Ric, Dionstvo, Pristavak, Pririciak, Meumetak, i Sastavak. ... Partes orationis sunt octo: Nomen, Pronomen, Verbum, Participium, Praepositio, Adverbium, Interjectio, et Coniunctio" (Šitović 2005 [1713]: 12).

Neki autori ne nabrajaju posebno vrste riječi, već ih jednostavno obrađuju. To nam predstavlja problem u tumačenju jer onda ne možemo biti posve sigurni kakvo je njihovo mišljenje o broju vrsta riječi. Naime, pridjevi i brojevi prema latinskoj tradiciji nisu činili posebnu vrstu riječi. Pridjevi s imenicama čine imena, a brojevi se nerijetko drže pridjevima. Međutim, u samoj se obradi spominju i posebno obrađuju i imenice, i pridjevi, i brojevi. Osim ako autor na samom početku izričito ne kaže koliko po njemu ima vrsta riječi, kao što smo to na primjer vidjeli kod Šitovića, ne možemo tvrditi jesu li mu pridjevi i brojevi odvojene vrste riječi.

Della Bella posebno ne definira vrste riječi jer smatra da je to sve poznato i da nije potrebno gubiti vrijeme na tome: "Pretpostavljam da čitatelj ovih uputa poznaje osnovno gramatičko nazivlje latinske ili talijanske gramatike, tj. koji su dijelovi iskaza, što su imenica, pridjev, vlastita i opća imenica i drugi slični nazivi. Upravo zato neću se na tome zaustavljati ..." (Della Bella 2006 [1728]: 33). Iz toga bi se moglo zaključiti da Della Bella očito slijedi uobičajenu latinsku tradiciju, a zbunjuje tek hrvatski prijevod. U talijanskom izvorniku glasi: "Resuppongo che chi leggera queste istruzioni, sappia i primi termini della Grammatica latina, o Italiana, cioe quali sieno le parti dell'Orazione, cosa sia nome sostantivo, e aggettivo, proprio, e appellativo, ed altri fomiglianti termini ..." (Della Bella 2006 [1728]: 32). U izvorniku se jasnije vidi kako Della Bella naziva vrste riječi, imenice su imena

samostalna (substantivi), a pridjevi imena pridavna,¹⁸⁵ i kako razlikuje vlastita imena od općih. Dalje u tekstu posebno obrađuje imenice, pridjeve, zamjenice, brojeve, glagole, priloge, prijedloge, uzvike i veznike.

Tadijanović ni jednom ne spominje ni izravno ni neizravno vrste riječi pa se ne može ni naslutiti kakvo je njegovo stajalište o tome, a s obzirom na njegov tip priručnika, to nije ni bilo nužno jer se on odriče svega teoretskoga i daje samo praktične savjete za svojega čitatelja.

Relković o vrstama riječi piše u drugom dijelu svoje gramatike (*Von der Wort=Forschung*) u kojem nabraja devet vrsta riječi, odnosno dijelove govora. Oni su: član, imena, zamjenice, glagoli, participi, prijedlozi, priloz, veznici i uzvici. Međutim, to mu se odnosi na njemački jezik, dok za hrvatski objašnjava da nema članova: "... akoprem Articulus u Slavonskomu jeziku nejma mista; vechakobi csovik na misto njega uzeo Pronomen demonstrativum ovaj der, ova die, ovo das, sasvim tim pokleje u Nimacskom u s'tim vechma potribit, hochemo od njega ovdi najprije govoriti" (Relković 1767: 52).¹⁸⁶ Dakle, Relković je svjestan kako se njemački i hrvatski jezik ne poklapaju, ali on ipak piše gramatiku obaju jezika, i uspijeva kontrastivno i metodički uspješno približiti dva različita sustava. Član u njemačkom jeziku ponajprije služi za određivanje roda, baš kao i pokazne zamjenice, kao najlakši način, u hrvatskom i tu je Relković sasvim u pravu. Još ćemo se kratko zadržati na Relkoviću i njegovu najpoznatijemu uzoru Belu. Spomenimo da Relković u gramatici daje dvojezične naslove – hrvatsko-njemačke i da za gramatičke nazive daje latinske nazive, njemačke i hrvatske prevedenice. Bel je pak svoje djelo napisao na latinskom i nema njemačkih prevedenica. To daje naslutiti da se Relković morao upoznati s njemačkim prevedenicama u nekom drugom djelu iz kojega ih je preuzeo, a vrlo je indikativno što njemačke složenice piše sa znakom jednakosti, umjesto zajedno, stoga mislimo da bi to mogao biti jedan od glavnih pokazatelja njemačkoga uzora. Uz to pojavljuje se još jedna značajna razlika, a to je da Bel ima osam vrsta riječi (nema uzvika), a Relković devet (ima i uzvik i član). Dakle, Relković vrlo

¹⁸⁵ Sadržaj se tih naziva jako dobro vidi u kalkovima u autora latinskih gramatika, ali i u slavonskih gramatičara.

¹⁸⁶ Ovdje Relkoviću zaista treba odati priznanje. Hrvatski su gramatičari od početka uočavali, doduše ne uvijek uspješno, razlike između najprije hrvatskoga i latinskoga, a uskoro i između hrvatskoga i drugih jezika i već na samom početku napravili korak u odstupanju od latinske tradicije i u uočavanju posebnosti hrvatskoga jezika. Tomu usprkos, latinska se tradicija svejedno dugo zadržala.

oprezno i promišljeno prati svoj uzor. Sjetimo se samo potpuno identičnih dijelova iz dviju gramatika, kao i upravo navedenih razlika.

Lanosović dijelove govora, odnosno vrste riječi dijeli na dvije glavne skupine: promjenjive i nepromjenjive. U promjenjive vrste riječi ubraja imena (*Nenwort*), zamjenice (*Fürwort*), glagole (*Zeitwort*) i participe (*Mittelwort*), a u nepromjenjive prijedloge (*Vorwort*), priloge (*Nebenwort*), uzvike (*Zwischenwort*) i veznike (*Bindewort*). Dakle, Lanosović razlikuje osam tradicionalnih vrsta riječi, te iako gramatiku piše na njemačkom prema njemačkom uzoru, nije podlegao utjecaju. Kao njemački uzor Lanosoviću često se spominje Gottsched koji ima devet vrsta riječi, odnosno koji latinskima dodaje i član. Gottsched u svom opširnom djelu *Grundlegung einer deutschen Sprachkunst* iz 1752. godine, kao i u skraćenoj verziji koju smo prije u tekstu analizirali, dijeli njemačke vrste riječi na tri velike skupine. Prvu skupinu čine riječi koje imenuju stvari: *Geschlechtswörter* (članovi), *Nennwörter* (imena, u njih ubraja *Hauptwörter* /imenice/ i *Beiwörter* /pridjeve/) i *Fürwörter* (zamjenice). Drugu skupinu čine riječi koje označuju radnju ili stanje i u njih ubraja *Zeitwörter* (glagole) i *Mittelwörter* (participe). Treću skupinu čine odredničke riječi ili modifikatori, a u njih ubraja *Nebenwörter* (priloge), *Vorwörter* (prijedloge), *Bindewörter* (veznike) i *Zwischenwörter* (uzvike). Dakle, trodijelna se Gottschedova i dvodijelna Lanosovićeva ne poklapaju, te pretpostavljamo da je Lanosović to morao vidjeti kod nekoga drugoga. Dvodijelnu smo podjelu susretali u jezičnim priručnicima za učenje stranih jezika, a kako Lanosović ima neke dodatke koji se podudaraju s njihovima, moguće je da se odlučio za njihovu podjelu riječi na dvije glavne skupine. Dvodijelnu podjelu ima i spominjani Popowitsch, pa je to već i drugi mogući uzor Lanosovićev. Dakle, to je još jedan pokazatelj kako hrvatski autori gotovo nikad nisu imali samo jedan uzor koji bi slijepo pratili, oni još od Kašića pokazuju samostalnost pa slobodno odabiru iz različitih uzora i tako svoja djela kompiliraju.

U kajkavskoj gramatici Ignaca Szentmártonyja nailazimo na gotovo identičnu podjelu vrsta riječi kao i kod Gottscheda. Szentmártony ne određuje posebno vrste riječi i ne daje njihove definicije, ali po ustroju knjige neosporno vidimo podjelu kakvu smo našli i u Gottscheda. Tri su velike skupine vrsta riječi, u prvu ubraja imenice i pridjeve, u koje svrstava i brojeve te zamjenice. Drugu mu skupinu čine

glagoli i participi, a treću prijedlozi, prilozi, uzvici i veznici. Razlika je jedino u tome što, opravdano, Szentmártony ne ubraja članove u hrvatske vrste riječi. Naravno, i svi se nazivi kod Gottscheda i Szentmártonyja podudaraju.

Od gramatičkih kategorija kojima ćemo se još posvetiti jesu padeži. Šest se latinskih padeža jako dugo zadržalo u mnogim europskim gramatičkim tradicijama i u tome autori hrvatskih gramatika nisu neuspješna iznimka.

U engleskim se gramatikama padežni sustav zadržao i u 18. stoljeću. Tako Mitchell (2001) daje primjer gramatike pod naslovom *New Guide to the English Tongue* iz 1751. autora Thomasa Dilwortha:

<i>"Singular</i>	<i>Plural</i>
Nom. A Book	Nom. Books.
Gen. Of a Book.	Gen. Of Books.
Dat. To a Book.	Dat. To the Books.
Acc. The Book.	Acc. The Books.
Voc. O book!	Voc. O Books!
Abl. From a Book.	Abl. From Books" (Dilworth 1751, prema Mitchell 2001: 34).

Mitchell (2001) donosi i Dilworthove primjere sklonidbe pridjeva i zamjenica, a naglašava i kako Dilworthov tekst nipošto nije anomalija u tome i da se u mnogim drugim gramatikama 18. stoljeća može naći takvih primjera.

Navedeni primjeri nisu izoliran slučaj. Poznato je da se u domaćoj literaturi na Kašićev, pa i njegovih nasljednika, neuspio pokušaj određivanja padeža nije gledalo blagonaklono. Tako Katičić (1981: 49) za Kašićevo uvođenje sedmoga padeža u jedninu te sedmoga i osmoga u množinu ocjenjuje: "S gledišta dosljednoga opisivanja to je njegov najteži pojedinačni promašaj. ... Čim je relevantno značenje, mora, bez obzira na broj padežnih oblika, biti isti broj padeža i u singularu i u pluralu. On u singularu ne uvodi osmi padež jer bi taj, kako sam izričito kaže, uvijek po obliku bio jednak dativu s karakterističnim prijedlogom. A ipak je uveo ablativ,

premda je taj, i u jednini i u množini, uvijek jednak genitivu s jednim karakterističnim prijedlogom: 'od.'" I svi ostali hrvatski gramatičari slijedili su Kašića pa se nejednak broj padeža u jednini i u množini povlači sve do kraja 18. stoljeća. No, kako smo već vidjeli u analiziranim europskim gramatikama i priručnicima, to je očito bilo tako u cijeloj Europi. O Šitovićevoj, Babićevoj i Jurinovoj gramatici nećemo posebno govoriti s obzirom na to da su to gramatike latinskoga jezika i u njima se nalazi šest latinskih padeža. Zanimljivo je ipak reći da Jurin pišući latinsku gramatiku daje šest latinskih padeža, na kraju knjige dodaje i malu gramatiku hrvatskoga jezika s talijanskim metajezikom u kojoj se dosta oslanja na Della Bellu. Tu daje sedam padeža u jednini (sedmi padež jednostavno naziva sedmim padežom i to je instrumental), dok u množini navodi osam padeža – šest latinskih i sedmi i osmi. Sedmi mu je instrumental, a osmi lokativ. Nije ipak jasno kako nije uvidio grešku s obzirom na to da na kraju svojega djela donosi pregled oble i uglate glagoljice, ruske azbuke te sklonidbu ruskih imenica i pridjeva. U toj sklonidbi, naime, ima sedam padeža u jednini i u množini, a sustav je vrlo blizak hrvatskomu. Dakle, očito je da mu je taj sustav bio poznat, a prema riječima s početka gramatike smatra da jezik kojim se služi pripada ilirskom za koji kaže da se govori i u Rusiji, dakle svoj jezik smatra bliskim ruskomu, odnosno svoj i ruski jezik smatra narječjima ilirskoga jezika, te malo začuđuje da iz toga nije ništa zaključio.

Della Bella u svojoj gramatici donosi, kao i Kašić, sedam padeža u jednini i osam u množini, a naziva ih kao i Jurin, odnosno bolje je reći da ih Jurin naziva kao i Della Bella. U jednini sedmi mu je padež instrumental, a osmi mu je u množini lokativ. Tadijanović ima šest padeža i u jednini i u množini, a Relković ima napredno jednak broj padeža u jednini i u množini. Zadržava ablativ, a sedmi padež koji dodaje naziva sedmim, a riječ je o instrumentalu. Lanosović u prvom izdanju ima sedam padeža u jednini i osam u množini, dok u trećem izdanju ispravlja grešku i u jednini i u množini navodi osam padeža. Lanosović zadržava šest latinskih padeža te dodaje sedmi: "Siebent Endung, Instrumenti vel Societatis, auf die Frage, mit wem?" (Lanosović 1795: 33), i osmi: "Achte Endung, Loci, auf die Frage, wo, oder bei wem?" (Lanosović 1795: 33).¹⁸⁷ Zanimljiv je i sustav padeža u analiziranoj

¹⁸⁷ Nyomárkay (2000) spominje germanizirane nazive padeža kod Bela u njegovoj gramatici iz 1787. godine. Nije naveo o kojem je točno njegovu djelu riječ pa to nismo mogli provjeriti. Sasvim sigurno da je gramatiku priredio netko drugi jer je u to vrijeme Bel bio mrtav već tridesetak godina, a kako je

kajkavskoj gramatici. Szentmártony ima, kao i Tadijanović, samo šest padeža, no pod ablativom ne daje uobičajene oblike genitiva s prijedlogom od, već zapravo instrumental. Kako je autor izbacio latinski ablativ, nije poznato, ali svakako je napredak jer je uveo instrumental, padež koji se nalazi u slavenskim jezicima. Jedino još nedostaje što nije prepoznao lokativ. Ovdje ćemo donijeti paradigmu jedne imenice iz Szentmártonyjeve gramatike ilustracije radi:

"In der einfachen Zahl

1. Kchi, die Tochter
2. kchere
3. kcheri
4. kcher
5. kchi
6. kcherjum

In der mehreren Zahl

1. kcheri
2. kcherah
3. kcheram
4. kcheri
5. kcheri
6. kcherami" (Szentmártony 1783: 25).

Relković svoju objavio dvadeset godina prije, to opet ide u prilog tvrdnji da se Relković uz Bela služio još kojim djelom koje je moralo biti na njemačkom jeziku. No, isti autor spominje kako i Bel u toj gramatici ima osam padeža u jednini i u množini, kao što ih ima i Lanosović u trećem izdanju te sumnja, iako ne tvrdi, da je Lanosović to možda preuzeo od njega. S tom nam se tvrdnjom nije lako složiti, a kako nije poznato o kojem se točno Belovu djelu radi, ne možemo ju ni provjeriti. Koliko nam je poznato, većina europskih gramatika stoljećima je preslikavala latinski padežni sustav, dakle šest padeža, i jezici koji imaju padeže, kao i oni koji ih nemaju, i u tom su smislu donekle hrvatski gramatičari napredniji jer su napravili određeni pomak od toga, bez obzira na to koliko uspješan, odnosno neuspješan on bio. S druge strane, nije jasno zašto bi Bel uvodio u njemačku gramatiku dodatne padeže kojih njemački nema, pogotovo što se u to vrijeme, dakle pred kraj 18. stoljeća, počeo taj padežni sustav reducirati. Adelung će tako u svojoj gramatici iz 1782. godine izbaciti vokativ i ablativ iz njemačkoga padežnoga sustava.

I strane gramatike koje smo proučili, također sve imaju šest latinskih padeža, a tumače ih različito. Objašnjavaju da se u talijanskom i francuskom imenice zapravo ne mijenjaju i da padež označuje član, što zapravo nije posve točno. "Padež" u tim jezicima zapravo uz član pokazuje i prijedlog, dakle ni europski priručnici dugo nisu odolijevali latinskomu gramatičkomu modelu.

Kao što smo vidjeli, latinski nije utjecao samo na europske jezike već i na gramatičke modele i opise tih jezika, pa tako i na hrvatski. Osim toga, latinski se utjecaji mogu vidjeti i na drugim razinama, od glagolskih vremena i načina do sintaktičkih konstrukcija, što bi svakako bilo potrebno pokazati. Međutim, ne smijemo zanemariti trud hrvatskih gramatičara koji su često upozoravali na razlike između hrvatskoga i latinskoga ili između hrvatskoga i njemačkoga jezika.

Usporedbe bi se domaćih i drugih europskih jezičnih priručnika mogle pokazati na još mnogo razina, spomenimo samo primjerice semantički kriterij u podjeli određenih vrsta riječi. Tako su hrvatski stariji jezični priručnici poznati po tome da se donose brojne podjele priloga, uzvika ili veznika s mnogo podvrsta prema semantičkom kriteriju. Iz prikazane se makrostrukture europskih jezičnih priručnika vidi primjena istoga kriterija pri podjeli tih vrsta riječi na podrazrede. To nije ništa neobično. Već je Katičić (1981) pokazao na primjeru Kašićeve gramatike kako su se autori starijih jezičnih priručnika, čim su se prihvatili opisa morfologije, tada etimologije, vodili semantikom. Naime, još je klasična podjela navela četiri glavna dijela gramatičke pouke: slovo, slog, riječ i rečenica (*littera, syllaba, dictio et oratio*). Kašić sam definira riječ kao glas sastavljen od jednoga ili više slogova koji nosi neko značenje. Katičić (1981) u studiji donosi definicije i drugih autora, posebno Kašićevih uzora poput Manucija, kod kojega se također primjećuje da riječ definira kao jezičnu jedinicu koja, za razliku od slova i sloga, ima neko značenje.¹⁸⁸ Značenje snažno dolazi do izražaja kod priloga. Prilozi su se obično deifinirali kao nesklonjiva vrsta riječi koja se dodaje glagolu (neki bi dodali i drugim vrstama riječi)

¹⁸⁸ Iako Kašić nije tema ovoga rada, treba spomenuti kako je Katičić u svojoj studiji pokazao kako se mudro Kašić služio svojim uzorima. Kašić je pred sobom imao i Alvaresa i Manucija, uz još neka djela, i iz svakoga je preuzimao ono što mu se činilo vrijednim ili da više odgovara hrvatskomu jeziku. Kad se spominje semantički kriterij, Alvares i Manucije se prilično razlikuju: "I tu [u Manucija, op. P. K.] se riječ određuje kao jedinica značenja. U Alvaresa tomu nema ni traga ... Tu [u Alvaresa, op. P. K.] nema traga semantičkomu gledištu. Kašić je slijedio Alda, koji je pružio sadržajnu nauku. Ali se nije zadovoljio ni njegovom, nego ju je bitno upotpunio uvodeći kontekstualnu semantiku" (Katičić 1981: 39).

te tumači i dopunjava njegovo značenje. Prema tomu prilozi su se dijelili prema značenju. Glavna su značenja bila vrijeme i mjesto, a ostala su npr.: "želje, dozivanja, pitanja, potvrdnoga odgovaranja, potvrđivanja, nijekanja, sumnje, poticanja, zabrane, pokazivanja, izabiranja, uspoređivanja, skupljanja, odvajanja, naprežanja, popuštanja, reda, sličnosti, različitosti, kakvoće, količine" (Katičić 1981: 80). Kašić je to vrlo vjerojatno preuzeo od Alvaresa jer se poklapa redosljed, iako različita priloška značenja donosi i Manucije, pa i Donat. I kod uzvika je značenje bilo jako izraženo. Manucije definira uzvik: "Što je uzvik? Nesklonjiva vrsta riječi ubačena među druge vrste riječi da izrazi duševna stanja. Koliko toga pripada uzviku? Jedno. Koje? Samo značenje" (Manucije prema Katičić 1981: 83). Prema tomu značenja su uzvika bila različita ("onoga koji hvali i koji se raduje, onoga koji trpi, koji uzdiše, koji plače i nariče, koji se divi, ironije, koji se ruga, koji uzvikuje, koji naređuje tišinu, koji se boji, koji zatječe, koji sluti, prijeti ili sažaljuje, koji odbacuje s prezirom, koji se srdi ili ljuti, koji proklinje" (Katičić 1981: 84). Dakle, već je Kašić preuzeo iz europske gramatičke tradicije semantički kriterij pri određivanju vrsta riječi i njihovih podjela, a ostali su domaći gramatičari nastavili tim putem. Neke su nauke vjerojatno preuzeli od Kašića, a neke su sigurno i sami preuzeli iz europskih priručnika. Šitović tako dijeli priloge na priloge željenja, zvanja, upitanja, odgovaranja potvrdljivo, potvrđivanja, sumnje, nukovanja, zabranjivanja, vremena, mjesta, broja itd. Veznike također dijeli po značenju (*laudantis, exultantis, insultantis, laetantis, indignantis, demonstrantis, dolentis, ingemiscantis, lugentis, eiulantis, admirantis, irridentis, exclamantis, silentium indicentis, timentis ...*; usp. Šitović 2005 [1713]). Babić (1745) ima priloge željenja, zvanja, upitanja, odgovaranja potvrdljivo, potvrđivanja, sumnje, nukovanja, zabranjenja, ukazanja, obiranja, prilikovanja, skupljenja, nastojanja, uzdizanja, otpuštanja, vremena, mjesta, broja, naredbe, događaja, prikladnosti, različnosti, kvalitete, kvantitete itd., dakle vrlo slično Šitoviću, što nije nimalo neobično. I Babićeva podjela uzvika jako podsjeća na Šitovićevu (*exultantis, laetantis, indignantis, dolentis ...*; usp. Babić 1745). Relković (1767: 231) definira prilog ovako: "Adverbium Priricsak, jest dio govorenja, koji drugima dilom, a navlastito Verbu primetnut, njiovu narav, illiti zlamenje ukazuje." Dijeli ih na priloge mjesta, vremena, broja, reda, kolikoće, stupnjevanja ili usporedbe, kvalitete, ukazivanja, ispitivanja, potvrđivanja, negiranja, sumnje, spajanja i odvajanja itd. Relković i

uzvike dijeli prema značenju kako je tradicija nalagala. Ima tako uzvike ponukovanja, žaljenja, začuđenja i dr. (*hortantis, dolentis, admirantis, fastidientis, vocantis* i *imperantis*). Dakle, hrvatski su gramatičari i u 18. stoljeću slijedili put kojim je krenuo i sam Kašić, nastavljajući europsku gramatičku tradiciju i u svojim djelima.

5.4.3. Hrvatsko jezikoslovno nazivlje u osamnaestom stoljeću

Već je više puta ovdje rečeno kako su dvije gramatičke tradicije u 18. stoljeću utjecale na hrvatsku gramatičku tradiciju, i to latinska i njemačka. Njihov se utjecaj može pokazati na mnogim raznim, a ovdje će se još prikazati i na nazivoslovnoj. Prvi je utjecaj naravno imala latinska tradicija, a njemačka će se pojaviti tek u drugoj polovici 18. stoljeća.¹⁸⁹ Prvo hrvatsko jezikoslovno nazivlje javlja se već u 17. stoljeću u prvim gramatikama, odnosno jezičnim priručnicima u kojima se hrvatski jezik pojavljuje kao metajezik, i to u domaćim prerađama Alvaresove gramatike. Pionirskom tako gramatičke terminologije možemo smatrati već Jakova Mikalju, barem kad je riječ o nazivlju koje se nalazi u jezičnim priručnicima poput gramatika. Iako se nazivoslovlje tijekom stoljeća mijenjalo i većina starijih naziva nije do danas ostala u upotrebi, ipak je važno istražiti prva nastojanja i vidjeti kako je tekao njihov razvoj i jesu li u njima vidljivi kakvi strani utjecaji.

Razvoj nazivoslovlja važan je iz više razloga. Ponajprije, svaka znanost da bi bila znanost mora imati svoj znanstveni aparat koji, među ostalim, čine i nazivi koji se u njoj upotrebljavaju. Ti nazivi moraju biti jasno definirani i precizni. Razvoj nazivoslovlja uopće, s druge strane, govori i o razvijenosti neke kulture i jezika te kulture. Mnogi su autori pisali o razvoju nazivlja, primjerice, humanističkoga (Vončina 1997), matematičkoga (Dadić 1985), filozofskoga (Zenko 1985), pravnoga i medicinskoga (Vidović 1984, 1985). Posredno, razvoj nazivoslovlja razvija i sam jezik u kojem nastaje i učvršćuje ga u standardizaciji, odnosno čini važnu sastavnicu standardnosti jezika.

Posljednjih tridesetak godina gramatičkim su se nazivljem u starijim hrvatskih jezičnim priručnicima bavili domaći (npr. Raguž 1978, Ptičar 1987, 1992, Ptičar i Vajs 2006, Lewis, Štebih i Vajs 2006), pa i strani jezikoslovci (npr. Karadža 1983/4). Najstariju studiju o gramatičkom nazivlju napravio je Tomo Maretić i objavio ju u Akademijinu *Radu* 1932. godine, koji je međutim u obradi zaobišao gramatičko nazivlje iz Šitovićeve i Babićeve gramatike opravdavajući kako je riječ o gramatikama drugih jezika i da su se njihovi pisci koristili gramatikama hrvatskoga

¹⁸⁹ Crkvenoslavenska se tradicija razumijeva.

jezika. Međutim, kako već i Raguž (1978) upozorava, to nije mogao biti valjan razlog s obzirom na to da do tada postoji samo jedna gramatika hrvatskoga jezika s latinskim metajezikom. Dakle, Babić i Šitović nisu se zapravo imali u koga ugledati. To je povezano s izvanjezičnom situacijom u nas koja je utjecala i na izbor jezika u jezičnim priručnicima, o čem je bilo riječi prije u tekstu. Maretiću se omakao i još pokoji propust. Od kajkavskih je izvora uzeo samo Belostenca i Đurkovečkoga, a upravo su kajkavski jezični priručnici izvorište njemačkih prevedenica koje će ući i u štokavske gramatike. Iako je obavio golemo istraživanje, Maretićev je propust što je u nazive uvrstio samo hrvatske, a ne i kroatizirane latinske ili grčke, kao da oni nisu dio hrvatske tradicije. To bi se čak moglo i opravdati da hrvatska tradicija nije duboko prožeta latinskom tradicijom i kulturom na toliko razina da ih je nemoguće sve nabrojiti, ali bez obzira na to ne smije se ni mimoći. Uvrštavanje latinske tradicije u hrvatskoj kulturi nije samo stvar opće kulture već i nužnost s obzirom na ukorijenjenost i živu prisutnost latinskoga u njoj kroz tisuću godina sve do 19. stoljeća .

Raguž se (1978) u svom magistarskom radu "Jezik Lovre Ljubušaka (Šitovića)" jednim dijelom posvetio i gramatičkomu nazivlju te je donio popis Babićevih i Šitovićevih naziva. Popis je iscrpan, a nazivi su navedeni u suvremenom i u izvornom slovopisu. U radu se nalaze i podaci o tome je li taj naziv postojao i prije Babića i Šitovića, ima li koji naziv samo kod Šitovića ili samo kod Babića, a na kraju se popisa daje i nekoliko primjera naziva koje su upotrebljavali i drugi autori u 18. i u 19. stoljeću.

Karadža (1983/4) dobar dio svoje knjige *Izvori srpskohrvatske gramatičke terminologije – Uloga i mjesto Vuka Karadžića u njenom formiranju i standardizaciji* posvećuje razvoju nazivoslovlja od Fausta Vrančića naovamo. U obzir je od hrvatskih autora 16. 17. i 18. stoljeća uzela Fausta Vrančića, Bartola Kašića, Jakova Mikalju, Jurja Križanića, Tomu Babića i Lovru Šitovića te Matiju Antuna Relkovića. Nakon studije autorica je priložila i tri rječnika, odnosno popisa naziva, od kojih jedan čine nazivi do Karadžićevih prethodnika. Prema autorici za rane je autore teško tvrditi jesu li im nazivi koje donose bili nazivi u pravom smislu riječi. Naime, kod njih se pojavljuju riječi koje su, među ostalim, mogle biti upotrijebljene i u nazivoslovnoj funkciji. Maretić smatra da je prvi koji se susreo sa

stvaranjem domaćega gramatičkoga nazivlja Jakov Mikalja koji je pisao gramatiku latinskoga jezika s hrvatskim metajezikom, međutim Karadža (1983/4) Mikalju promatra u dijakronijskom kontekstu i smatra ga nastavljajem prethodnika. Križanić iskaže iz toga jer prema Karadži (1983/4) između prije spomenutih autora i njega nije bilo kontinuiteta, a poneke podudarnosti njihovih naziva smatra slučajnima. Križanić je pak dao značajan terminološki prinos jer se kod njega nalazi i utjecaj crkvenoslavenske koine, odnosno važan je jer se oslobodio latinske gramatičke tradicije. Na latinskoj su tradiciji izgradnju gramatičke terminologije nastavili gramatičari u 18. stoljeću, posebno Lovro Šitović i Tomo Babić. Oni uz brojne kalkove uključuju i latinske termine u hrvatsko gramatičko nazivlje koji u to vrijeme ulaze u proces usvajanja u hrvatski jezik.¹⁹⁰ Zadnji hrvatski autor iz 18. stoljeća kojega Karadža (1983/4) obrađuje jest Matija Antun Relković. Relkovića smatra neposrednim nasljednikom ranijih gramatičara. Relković preuzima latinske termine, a i kad donosi kalkove, riječ je o preuzimanju od prethodnika, no on je sustavniji i daje usavršenije nazive. Autorica smatra da se u analiziranim nazivima očituju dvije tradicije: latinska i crkvenoslavenska. Treba imati na umu da autorica uz hrvatske obrađuje i srpske priručnike koje sve zajedno smatra dijelom srpskohrvatskoga jezika.

Relkovićevom se terminologijom bavila i Adela Ptičar (1987). Njezina su nastojanja usmjerena k ispravljanju, odnosno dopunjavanju Maretićeva popisa gramatičkih naziva. Pokazalo se da Maretić u popis Relkovićevih naziva nije unio sve nazive (od 120 koliko ih je pronašla autorica, Maretić ih navodi samo 25!), kao na primjer nekroatizirane latinske nazive. Autorica tako donosi popis Relkovićevih naziva abecednim redom i njihove definicije, a u popis unosi i vrijedne podatke o tome imaju li neki naziv i autori prije i poslije Relkovića.

Ptičar je (1992) proučavala i jezikoslovne nazive u četirima školskim pravopisnim priručnicima s kraja 18. stoljeća. Autorica je sastavila popis naziva koje je pronašla u četirima pravopisnim priručnicima, a za koje se obično smatralo da su nastali u 19. stoljeću. Cilj je rada bio pokazati da se hrvatsko jezikoslovno nazivlje

¹⁹⁰ O riječima stranoga podrijetla u hrvatskom jeziku Lovre Šitovića usp. Demo i Košutar 2009. U radu autori, među ostalim, analiziraju i gramatičko nazivlje u fazi adaptacije u hrvatski jezik, odnosno promatraju usvajanje latinskih gramatičkih naziva kroz Filipovićev model primarne i sekundarne adaptacije riječi stranoga podrijetla u dodirnom jezikoslovlju.

sustavno stvaralo u 18. stoljeću, a ne u 19. stoljeću, kako se dugo vremena smatralo, zatim da čak postoji ujednačivanje naziva iz kajkavskoga i štokavskoga književnoga jezika. Zanimljivo je spomenuti da se neki nazivi koji se i danas upotrebljavaju u hrvatskom jeziku pojavljuju već u 18. stoljeću, i to u kajkavskim priručnicima, poput naziva *pravopis*, *prijedlog*, *samoglasnik*, *veznik*, a *zarez* se nalazi u kajkavskim rječnicima, u Belostenca te Jambrešića i Sušnika. Ptičar (1992) smatra i da su nazivi poput *dvojglas* i *skupglasnik* motivirali Babukića i Jagića na mlađe nazive *dvoglas* i *suglasnik*.

Ptičar i Vajs (2006) analiziraju jezikoslovno nazivlje u prvim dvama pravopisnim priručnicima tiskanima 1779. godine. Analiza usporedno prati nazivlje iz oba priručnika pri čem se pokazuju velike podudarnosti, a nazivlje se iz tih priručnika stavlja u širi povijesni kontekst tradicije izgradnje jezikoslovnoga nazivlja te se upozorava na sustavnu brigu o domaćem nazivlju, što svim tim nastojanjima daje dodatnu vrijednost. Taj rad, slično kao i drugi dosad spomenuti, daje popis naziva iz priručnika s podacima u kojim se jezičnim priručnicima prije i poslije 1779. godine pojavljuju isti nazivi, te se na osnovi toga donose zaključci, među kojima treba spomenuti da se u tim priručnicima istodobno pojavljuju i domaći i internacionalni jezikoslovni nazivi. Najvažnije je reći da jezikoslovno nazivlje u dvama pravopisnim priručnicima "odražava čvrstu povezanost s nazivljem u prethodnim i budućim gramatikama i rječnicima bez obzira na to kojemu književnomu jeziku pripadaju" (Ptičar i Vajs 2006: 249).

Lewis, Štebih i Vajs (2006) proučavali su gramatičko nazivlje u hrvatskom kajkavskom književnom jeziku. Analiza je obuhvatila gramatičko nazivlje u kajkavskim rječnicima, gramatikama i pravopisima iz 18. i prve polovice 19. stoljeća stavljajući ga u jedan širi kontekst. Taj je rad jedan od sustavnijih radova o nazivoslovlju s dijakronijskoga stajališta. Rad ne donosi samo popis naziva već vrlo sustavno, koliko je to naravno moguće u članku od osamnaest stranica, obrazlaže korpus, metodologiju i daje analizu naziva po semantičkim skupinama. Uzevši u obzir sve navedeno, rad bi mogao poslužiti kao primjer istraživanja naziva s dijakronijskoga aspekta. Analiza je, kako kažu autori, s obzirom na nerazvedenost jezikoslovnoga nazivlja u ono vrijeme, obuhvatila i općelingvističke pojmove poput *gramatika*, *morfologija*, *sintaksa*, te neke pojmove koji danas pripadaju fonetici ili

fonologiji. Nije sasvim jasno koje bi nazive trebali uključiti da je nazivlje i bilo razvedeno budući da u naslovu rada navješćuju gramatičko nazivlje. Ili navedeni nazivi ne pripadaju gramatičkomu nazivlju? Analiza započinje temeljnim pojmovima (gramatika, morfologija, sintaksa), slijede nazivi iz fonetike i fonologije i vrsta riječi. Analiza je dobro napravljena, donose se nazivi s tumačenjima kod koga se sve pojavljuju u kajkavskim, ali i drugim priručnicima nastalima prije i poslije analiziranih kajkavskih priručnika. Međutim, čini se da se ponekad miješaju definicije naziva i sami nazivi. Tako autori kažu da "u temeljne pojmove pripada naziv **gramatika**. Ona je opisana kao *navuk dobroga govorenja*¹⁹¹ (B), *gramatika* (Nem gram), *jezičnica*, *jezikotemelnica* (Đurk) i *slovnica* (Gaj). ..., a za **sintaksu** – *navuk dobroga slaganja rečih vu govorenju* (B), *složnorečje* (Nem gram), *rečislaganje* (Nem jez), *rečoslaganje* (Đurk)" (Lewis, Štebih i Vajs 2006: 186). Naziv gramatika može biti opisan definicijom, ali ne i nazivom. Jedno je naziv, a drugo definicija naziva. Autori tako donose rječničke definicije iz Belostenca, a dalje nastavljaju s nazivima iz kajkavskih gramatika, navodeći sve zajedno kao nazive ne praveći razliku između definicije i naziva. No, autori su u istraživanju jezikoslovnoga nazivlja napravili iskorak jer su neke nazive, iako ne sve (npr. *samoglasnik*), prepoznali kao prevedenice njemačkih naziva, što se dosada u literaturi nije spominjalo. Tako su prepoznali da su naziv za broj (*brojna reč*) te naziv za glagol (*vremenita reč*) zapravo kalkovi prema njemačkim nazivima *Zahlwort* i *Zeitwort*. Glavni je zaključak provedene analize troje autora "da su kajkavski gramatičari bili dobri poznavatelji gramatičke tradicije koja im prethodi te ju uzorno slijede, ali i dograđuju. To se u prvom redu odnosi na samo strukturiranje gramatika, pri čemu se ugledaju na latinske i njemačke onodobne uzore" (Lewis, Štebih i Vajs 2006: 192). Takvi se zaključci, u kojima se spominje i njemačka gramatička tradicija, rijetko javljaju u domaćim kroatističkim radovima o jezikoslovnom nazivlju, i to smatramo vrlo važnim. Dalje će se u tekstu taj stav još više potvrditi. Važno je reći, posebice i stoga što su se kajkavski priručnici i zaobilazili, da su autori pokazali da su kajkavci bili ponekad i "terminološki inovatori" (Lewis, Štebih i Vajs 2006: 193) u odnosu na štokavske jezikoslovce. Na kraju rada, kao dodatak, autori donose i popis svih

¹⁹¹ Belostenec nije imao istovrijednicu za latinski naziv pa je tu leksičku prazninu, jednako kao i kod natuknice *syntaxis*, popunio definicijom, koju autori nisu citirali u potpunosti. Naime, ona glasi: *navuk dobroga govorenja i pisanja*.

gramatičkih naziva iz analiziranih kajkavskih priručnika, što je vrlo vrijedan doprinos proučavanju teme.

Ovdje nećemo sustavno pratiti razvoj naziva u analiziranim jezičnim priručnicima, ponajprije domaćim i stranim gramatikama, ali i pravopisima, već ćemo na odabranim primjerima pokazati hrvatsko jezikoslovno nazivlje u suodnosu s onodobnim europskim, a kako bismo još jednom potvrdili da se u 18. stoljeću u nas mogu prepoznati dvije gramatičke tradicije kojima su se okretali autori jezičnih priručnika – latinska i njemačka.

Na četrdesetak latinskih jezikoslovnih naziva pokazalo se koje su ekvivalente koristili hrvatski jezikoslovci 18. stoljeća u svojim jezičnim priručnicima. Na kraju tablice donosi se i stupac s ekvivalentnim njemačkim jezikoslovnim nazivljem iz 18. stoljeća. S obzirom na to da ovdje nije riječ o detaljnoj analizi nazivlja iz 18. stoljeća, u analizu nisu uključeni ni svi nazivi ni svi autori. Odabrane su tri latinske gramatike s hrvatskim metajezikom, jedna hrvatska, jedna njemačka i jedan pravopis. Njemački se nazivi najvećim dijelom donose prema Gottschedovoj gramatici. Treba spomenuti i kako domaći autori često imaju više naziva za jedan pojam i da u tablici nismo nastojali iznijeti ih sve. Isto tako, nerijetko se razlikuje i sama grafija autora na jednom nazivu u jednom djelu, no taj se problem neće analizirati. Tu se ipak spominje jer se nazivi donose izvornom grafijom.

Tablica 3: Izbor iz latinskoga, hrvatskoga i njemačkoga jezikoslovnoga nazivlja u 18. stoljeću

lat. naziv	Šitović 1713.	Babić 1745.	Relković 1767.	Jurin 1793.	Kratki navuk 1779.	Anleitung zur deutschen Sprachlehre 1780.	njemački nazivi iz 18. stoljeća
grammatica	slovstvo, slovinstvo, gramaticha	grammatica	gramatika	slovkigna gramatika slovstvo slovinstvo		Sprachlehre, navuk jezika	Sprachkunst
littera	slovo		slovo	slovvo		Buchstaben, szlova	Buchstaben
syllaba	sillaba		silaba	slovka		Syllbe, szlovka	Syllbe
dictio	recenie		rics	rečenje			
oratio	govorenie		razgovor	govorenje		Satz, izgovor	
vocales	slova glasovita		glasovita slova	slova ghlasovita	szlovo glaszovito szamoglasnik (Selbstlauter)	Selbstlauter, szamoglasznik	Selbstlauter (Vocales)
consonantes	slova neglasovita (slova zvonecha)		neglasovita slova	s. neghlasovita	szlovo neglasovito szkupglasznik (Mitlauter)	Mitlauter, szkupglasznik	Mitlauter (Consonantes)
nomen n. substantivum n. adjectivum n. numerale	ime substantiuo, stoeiche, aliti temeglito imena ganutiva aliti adjectiva, adjectiv varsta brojja	imme imme stojechie imme ganutglivo illi prinosceno (prineseno) imme brojeva	ime ime od nazivanja, samostavno ime primitljivo imena brojenja	ime ime temeglito ime ganutglivo olliti nadometnutglivi immena brojja	ime szamosztavno ime, szamosztavna rech pridavna rech pridavno ime	Nennwort, ime Hauptwörter, samostavno, Beiwörter, pridavno Zahlwörter, brojne rech	Hauptwörter (Nomina, Substantivum) Beiwörter (Adjectivum) Zahlwörter (Numerales)
pronomen	zaimenak		pronomen	zajmenak		Fürwort, zaim	Fürwörter (Pronomina)
verbum	ric, verbo	verba ili ričii	rics, verbum	rič		Zeitwort, vremeno-rech	Zeitwörter (Verba)
participium	dionstvo, particzipio		dio uzimajuchi	dionstvo		Mittelwort, delniko-rech	Mittelwörter (Participia)
praepositio	pristavak	pristavak	pridstavak	pristavak	predlog	Vorwort, predztavek	Vorwörter (Praepositiones)
adverbium	adverbio, priricak	priričak	priricsak	priričak		Nebenwort, priztavek	Nebenwörter (Adverbium)

interjectio	meumetak	meumetak	medjumetak	meumetak		Zwischenwort, medmetek	Zwischenwörter (Interjectiones)
conjunctio	sastavak	sastavak	sastavak	sastavak		Bindewort, veznik	Bindewörter (Conjunctiones)
casus	casg, padnuthie	cas ili dogagai	spadanje	padnutje / kax	padanye	Endung, padanye	Endungsart, Fälle
nominativ	imenuiuchi	imenujuchi	nominativus	nominativ / immenujuchi		1. Endung, 1. padanye	die erste Endung, Nennendung
genitiv	poragiauchi, genitiuo	poragajuchi	genitiv	genitiv / poragajuchi		2. Endung, 2. padanye	die zweite Endung, Zeugendung
dativ	daiuchi, casg datiuu	dajuchi, datiuo	dativus	dativ / dajuchi		3. Endung, 3. padanye	die dritte Endung, Gebendung
akuzativ	accusative, osuagiauchi	accusatiuo, osvagiajuchi		accusativ / osvagiajuchi		4. Endung, 4. padanye	dier vierte Endung, Klagendung
vokativ	zouuchi	zovuchi		vocativ / zovuchi		5. Endung, 5. padanye	die fünfte Endung, Rufendung
ablativ	ablatiu odnosuiuchi	ablatiuo, odnimajuchi	ablativus	ablativ / odnosechi		6. Endung, 6. padanye	die sechste Endung, Nehmendung
declinatio	daclinazion., prighibania	declinatione ili prighibania od immena	declinativa ili pregibanje	declinazion alliti izvod		Abänderung, premenyanye	Abänderung der Hauptwörter (Declinatio)
conjugatio	konjugation	conjugatione	conjugatia	sastavgliagne		Abwandlung, pregibanye	Abwandlung
genus	pleme	kollino ili pleme (musko, xensko, neutro)	pokolenje	plemme (muscko, xensko, neutro)	spol	zpol	Geschlecht (männlich, weiblich, unbestimme)
articulus	articul ili clagn	člani ili articuli	cslanak	članak		Geschlechtswort, zpolnik	Geschlechtswörter (Articuli)
singular	singular, broij iedini, broi iednostruki		jednostavno	broj jednostruk		Einfache Zahl, jedino-brojniak	Einfach
plural	broi vechestruki	vechestruko	vechjestavn o	broj vechiestruk		Vielfache Zahl, vech-brojniak	Vielfach
persona	kip, persona	persona ili kip	persona	kip	perssona	Person, oszoba	
ortographia			ortographia, slovosloxnost, pravopisanje		pravopiszanye	Rechtschreibung, Pravopiszanye	Rechtschreibung (Ortographia)
etimologia			iztraxivanje ricsih (Wort=Fors chung)			Wortforschung, Wortänderung, Rechi-menyanye, Rechi- izpelyavanye	Wortforschung (Etymologia)
syntaxis			upravljanje ricsi (Wortfügung)			Wortfügung, Rechi-slaganye	Wortfügung (Syntaxis)
prosodia						Tonmessung, glasza-merenye	Tonmessung (Prosodia)
punctuation (interpunkcija)			zlamenjaj razdiljenja		razlike znamenya	Zeichen, Znamenya	Unterscheidungszeichen

punct .			Punct		Piknicza dokanchanya	Schlusspunkt, dokonchanya piknya	Schlusspunct
: colon			dva Puncta		dve piknicze	Doppelpunkt, dvoj-piknya	Doppelpunct
; semicolon			Punctirani Comma ili media nota		Cherknya z-pikniczum	Strichpunkt, piknyo-cherknya	Strichpunct
, comma			Comma		Cherknya	Beistrich, cherknya	Beystrich, Strichlein
?			Signum interrogationis ili zlamenje pitanja		Znamenye pitanya	Fragzeichen, pitanya-znamenye	Fragezeichen
!			zlamenje podvikanja illi zacsudjenja		Znamenye izkrichanya	Ausrufungszeichen, izkrichanya-zanemenye	Zeichen des Ausrufes
()			Zlamenje umishanja		Znamenye vzpirajuče	Einschliessungszeichen, vzpiri	Klammer
'			Apostrophus Zlamenje ostavljenja		Pricherknya	Abkürzungszeichen, Apostroph, pricherknya	Oberstrichlein Abkürzungszeichen
-			Zlamenje svezanja				

Iz tablice se može razabrati nekoliko činjenica. U prvom redu vidi se kako hrvatski autori za neke latinske nazive donose i po nekoliko vlastitih. Najčešće je riječ o latinskom nazivu, koji je ponekad i kroatiziran, odnosno nalazi se u procesu usvajanja u hrvatski jezik,¹⁹² a tu su i domaći nazivi. To se vidi na primjeru naziva za gramatiku – hrvatski autori daju primjere *grammaticha*, *slovstvo*, *slovkigna* itd. To pokazuje da je hrvatsko jezikoslovno nazivlje tada tek u nastajanju. Zatim, za neke jezikoslovne pojmove hrvatski jezikoslovci donose isključivo domaće nazive poput *slovo* za *littera*, dok se za neke koriste isključivo latinski, bolje reći grčki nazivi, bez domaćih poput *sillaba* za *slog*, što se može primijetiti kod Šitovića, Babića ili Relkovića, dok se npr. u Jurinovoj gramatici ili u kajkavskoj gramatici njemačkoga

¹⁹² Ovdje se ne radi detaljna jezična analiza naziva. O tome vidi nešto više u Demo i Košutar 2009. O procesima usvajanja stranih elemenata u jezik bavi se dodirno jezikoslovlje. U tome se u Hrvatskoj ističu posebno radovi Rudolfa Filipovića (1986b) i Velimira Piškorca (2001, 2005).

jezika iz 1780. godine nalazi i domaći naziv *szlovka*.¹⁹³ Na to je možda utjecalo i vrijeme nastanka tih gramatika.

Hrvatski autori nude jednorječne, ali i višerječne nazive poput *slova glasovita* za vokale ili *slova neglasovita* za konsonante. Upravo će te nazive dokinuti kajkavci koji će napraviti domaće kalkove *szamoglasznik* i *szkupglasznik* prema njemačkim nazivima *Selbstlauter* i *Mitlauter*. Domaći su nazivi, pogotovo u autora do šezdesetih godina 18. stoljeća, najčešće kalkovi¹⁹⁴ prema latinskim nazivima. To se može vidjeti u primjerima poput: *zaimenak* za *pronomen*, *dionstvo* prema *participium*, *pristavak* prema *praepositio*, *priricak* za *adverbium*, *meumetak* za *interjectio*, *sastavak* za *conjunctio*, *daiuchi* za *dativ* i tako dalje.

Sredinom, a posebno u drugoj polovici 18. stoljeća dolazi nova gramatička tradicija u nas, a to se može vidjeti i u nazivima. Jezikoslovac kojega bismo mogli opisati kao međaša između tih dviju tradicija svakako je Matija Antun Relković. Relković nastavlja jezikoslovnu nazivoslovnu tradiciju svojih prethodnika, mahom autora latinskih gramatika, i u svojoj gramatici upotrebljava jezikoslovne nazive koji su dotada već dobro poznati, a mogli bismo reći i rašireni po cijelom hrvatskom području. Kako se pokazuje u tablici, Relković ima identične nazive domaće i latinske kao i autori prije njega (poput *gramatika*, *slovo*, *slovo glasovito*, *rics*, *priricsak*, *sastavak*, *declinatio* ili *preghibanje* itd.). Međutim, Relkovićeva je gramatika opširnija od svih dotadašnjih i jasno je da autor nije mogao pronaći sve nazive, pa ni ostali gramatički aparat, u svojih domaćih prethodnika. Već smo prije pokazali kojim se stranim autorima koristio ili mogao koristiti. Upravo se u njih ugledao kad je trebalo stvoriti hrvatske nazive za pojmove koji se dotad nisu pojavljivali ili se barem nisu pojavljivali na hrvatskom jeziku. Tako Relković poseže za njemačkim nazivljem za neke pojmove poput etimologija, sintaksa, interpunkcija itd. Međutim, ne preuzima ih doslovno. Njemački naziv za etimologiju tada je bio *Wortforschung*, a Relković stvara hrvatski naziv kao kalk od njemačkoga: *iztraxivanje ricsih*, za sintaksu prevodi njemački naziv *Wortfügung* kao *upravljanje*

¹⁹³ *Slovku* za slog ima i Lanosović u svojoj latinskoj gramatici iz 1776. godine, a zanimljivo je da isti autor na kraju svoje latinske gramatike donosi popis naziva kojima se koristio u djelu. Taj dio nosi naslov "Ukazalo nadivenih immenah", a slične dodatke imaju i Gottsched i Popowitsch u svojim djelima, dakle njemačka literatura na koju se Lanosović nerijetko oslanja.

¹⁹⁴ Ovdje se svi produkti kalkiranja općenito nazivaju kalkovima, a njihova se tvorbena analiza ne provodi. Više o tome može se naći u radovima Marije Turk (npr. Turk 1997, Turk i Sesar 2003, Turk i Opašić 2010 i dr.).

ricsih, za interpunkciju stvara kalk od njemačkoga naziva *Unterscheidungszeichen – zlamenjah razdiljenja* itd. Dakle, Relković se prvo okreće tada već izgrađenomu domaćemu nazivlju, a kad u njem ne nalazi potrebne nazive, okreće se strancima. Međutim, jako je važno reći da on ne preuzima gotove nazive iz stranih izvora. On preuzima njihov model – kalkiranje latinskih naziva. Relković donosi i sam kroatizirane latinske nazive, kao što su *gramatika* ili nazivi za padeže. Mogao je preuzeti njemačke da ih je osjećao svojima kao i latinske, ali nije, njih je preveo. Zsigurno je i to jedan od važnih razloga zašto Maretić nije smio preskočiti kroatizirane latinske nazive.

Njemački su jezikoslovci stvarali svoje nazivlje zapravo gotovo jednako kao i hrvatski, odnosno hrvatski su stvarali kao i njemački. Najvećim su se dijelom koristili domaćim nazivima koji su zapravo bili kalkovi latinskih (*Fürwort* za *Pronomen*, *Vorwort* za *Praepositio*, *Bindewort* za *Conjunctio*, *Rechtsreibung* za *Ortographia* ...). Uz domaće nerijetko donose i latinske i grčke, dakle internacionalne jezikoslovne nazive. Tako su u Gottscheda njemački nazivi glavni, dok su latinski u zagradama pokraj domaćih, na primjer *Selbstlauter* (*Vocales*) itd. U njemačkim nazivima vidimo i još jednu sličnost s hrvatskima. Naime, iako su Nijemci bili poznati kao veliki jezični puristi, nisu imali baš sve domaće nazive, tako nismo pronašli domaći njemački naziv za *syllaba*, već samo germanizirani oblik *Syllbe(n)*. Dakle, prepoznajemo identične modele stvaranja nazivlja koji su tada prevladavali u hrvatskom i njemačkom jezikoslovlju.

Nešto jači utjecaj njemačkoga jezikoslovnoga nazivlja u nas nalazimo u kajkavskih autora. S potpunom sigurnošću možemo tvrditi kako su neki kajkavski nazivi nastali kalkiranjem njemačkih poput već spomenutih *szamoglasznik* prema *Selbstlauter* i *szkupglasznik* prema *Mitlauter*. No, to možemo vidjeti i na drugim primjerima: *ime pridavno* za *Beiwort*, *brojna rech* za *Zahlwort*, *vremenorech* za *Zeitwort*, *veznik* za *Binderwort*, *jedino-brojni* za *Einfache Zahl*, *vech-brojni* za *Vielfache Zahl*, *Rechi-menyanye* za *Wortänderung*, *glasza-merenye* za *Tonmessung*, *dokonchanya piknya* za *Schlusspunkt*, *pitanya-znamenye* za *Fragezeichen* itd. Njemačka je tradicija u kajkavaca imala snažniji utjecaj zbog mnogih izvanjezičnih razloga koje smo dosad nerijetko spominjali u radu. Kajkavski su priručnici bili često i dvojezični, i to hrvatsko-njemački pa je utjecaj nezaobilazan i s te strane. Međutim,

ne postoji odijeljenost kajkavskih autora od ostalih hrvatskih. Kajkavci i dalje unose u svoje priručnike dobro ukorijenjene domaće nazive poput *szlova*, *szlovo glaszovito*, *szlovo neglaszovito*, *padanye*, *perssona* itd. Kajkavci su i posebno zadužili hrvatsku terminologiju jer su dali nekoliko naziva koji danas čine dio standardnoga hrvatskoga nazivlja poput *samoglasnika*, *veznika*, *prijedloga* itd.

Iz navedenoga možemo zaključiti kako najveći utjecaj na razvoj hrvatskoga nazivlja u 18. stoljeću imaju latinska i njemačka jezikoslovna tradicija. Latinska je tradicija prisutna i kad se preuzimaju gotovi latinski, tada internacionalni nazivi, pa se prilagođuju hrvatskomu jeziku, ali i kad se prema latinskim nazivima stvaraju kalkovi. Njemačka je pak tradicija nastala na latinskoj kao i hrvatska, a od nje je hrvatska, uvjetno rečeno, preuzela model kalkiranja. Uvjetno rečeno jer smo vidjeli da je u hrvatskom nazivlju bilo i latinskih kalkova u vrijeme kad se nije moglo govoriti o njemačkim jezikoslovnim utjecajima. Međutim, ne možemo poreći da neki kalkovi nisu preuzeti prema njemačkom modelu. To pak samo znači da je postojao određeni način stvaranja nacionalnoga nazivlja i da smo na primjeru usporedbe hrvatskoga i njemačkoga pokazali da se oni u velikoj mjeri podudaraju. Određeni izravni utjecaji njemačkoga nazivlja u hrvatskom pokazuju se i kod naziva padeža. Bilo je uobičajeno dati domaće nazive za padeže, a uz to su njemački nazivi uključivali i opis – prvi padež, drugi padež i tako sve do šestoga. Hrvatski su autori unosili u latinsku paradigmu nerijetko i po dva padeža kojima nisu davali određene nazive, već su ih jednostavno, pretpostavljamo sada prema njemačkomu modelu, nazivali opisno sedmi i osmi padež.

Dosad rečeno možemo pridružiti zaključcima prijašnjih istraživanja koja su bila usmjerena najviše na domaći teren, a to je među ostalim da se hrvatsko jezikoslovno nazivlje sustavno stvaralo i u 18. stoljeću, a ne samo u 19. stoljeću. Čak su i neki nazivi koje i danas upotrebljavamo nastali u 18. stoljeću poput *pravopisa*, *prijedloga*, *veznika* ili *samoglasnika*. Rečeno je i da je hrvatsko nazivlje nastalo mahom na dvjema tradicijama – latinskoj i crkvenoslavenskoj. Svakako ovdje možemo dodati i njemačku tradiciju čiji se utjecaj počeo javljati upravo u 18. stoljeću. Hrvatsko nazivlje 18. stoljeća nisu činili samo kalkovi prema latinskim ili njemačkim nazivima, već i kroatizirani latinski ili grčki nazivi. I kao što su neki autori već prije pokazali, svakako treba reći za hrvatsko jezikoslovno nazivlje, a to se

posebno vidi u danoj tablici koja daje pregled toga nazivlja na cijelom hrvatskom području u 18. stoljeću, da postoji povezanost svakoga autora s prethodnicima, pa onda i s nasljednicima bez obzira na to na kojem književnom jeziku pisali. I još jedan zaključak koji slijedi iz same tablice – postoji povezanost domaćih autora s europskim modelima stvaranja jezikoslovnoga nazivlja, odnosno s njemačkima.

Slika 8. Naslovnica Relkovićeve gramatike

5.4.4. Analiza rječnika – predgovori

Što autori pišu u predgovorima samih djela? Uobičajeno je da se u tim dijelovima objašnjava glavni tekst ili da se daju podaci koji olakšavaju čitanje i razumijevanje glavnoga teksta. To je neobično važno za rječnike jer se u njima daju primjerice objašnjenja kratica i nekih drugih simbola korištenih u tekstu pa bi bez toga neki dijelovi rječnika bili nerazumljivi. Iako se ti dijelovi u čitanju, pa i u istraživanju često preskaču, ovdje će im se posvetiti mala pažnja. Tomu je više razloga. U predgovorima se mogu iščitati čak i jezikoslovna stajališta autora koji ih pišu, što je pak važno za razvoj hrvatskoga književnoga jezika i hrvatske jezikoslovne misli. Podsjetimo se samo na Kašićev predgovor *Ritualu rimskom* i riječi

"Jur dakle, ako ja bosanski upišem ove riči: *poslao sam, učio sam, rekao sam* ili take ine, ne branim zato Dalmatinu našem da on ne obrati na svoj način ove iste riči i inake ter reče: *poslal sam, učil sam, rekal sam*, ni manje Dubrovčaninu da ne reče: *poslo sam, reko sam*; ali gdi ja upišem: *što* ili *šta*, ne branim Dalmatinu da on reče ča, ter tako u inih ričih koje ne budu upisane načinom svoga grada ili mista, svak na svoj način navrnvši slovo kojegodir po svojoj običaji: tako ne imamo koriti jedni družih veleći da zanose" (Kašić 1640, prema Vončina 1988: 126).

Ideja o jednakovrijednosti i iskoristivosti svih triju narječja u gradbi književnoga jezika provlačit će se kroz predgovore gotovo svih jezičnih (i ne samo jezičnih) priručnika sve do 19. stoljeća, a svoj je najslikovitiji ostvaraj našla u takozvanom "rogatom e" koje su predlagali ilirci u 19. stoljeću. No, na stranu 19. stoljeće i preporod, želi se reći da su predgovori iznimno važni. Zbog niza razloga u Hrvata se teorijska jezikoslovna djela ne pojavljuju do 19. stoljeća. Jedina se teorija može pronaći u recima jezičnih priručnika koji su se mahom pisali za školske potrebe u kojima za ozbiljniju teoriju zapravo nema mjesta. Pojedina takva nadahnuća autori su tako izražavali u samim predgovorima i zato su oni iznimno važni. Ovdje ćemo posebnu pažnju pridati predgovorima leksikografskih djela, dok smo predgovore drugih jezičnih priručnika prikazali prije u tekstu.

Della Bella je predgovor svomu rječniku pisao na talijanskom jeziku, no sad je taj predgovor dostupan i u prijevodu na hrvatskom jeziku Nives Sironić-Bonefačić. Kao što je uobičajeno, Della Bella upućuje predgovor "dobrohotnomu čitatelju" čime autor podilazi čitatelju u smislu da ga moli da ne bude preoštar prema djelu. Takav je početak uobičajen i čitatelju se obično dodaju epiteti *dobrohotni, mili, dragi*. Della Bella, kao što će uostalom i drugi, na samom početku govori o težini posla koji je obavio, a koji se sastojao u "čitanju ... ilirskih knjiga u prozi i stihu i odabir[u] najprikladnijih riječi i izraza te njihovo razvrstavanje prema abecednom redu ..." (Della Bella 2006 [1728]: 13). U ovom dijelu Della Bella opisuje kako je rječnik sastavljao, i ne samo to, opisuje sama načela sastavljanja rječnika, što je važno jer se iz tih riječi odaju temelji leksikografskoga posla kako ga je on zamišljao. Kako je već spomenuto, Della Bella u predgovoru spominje i neke autore na koje se ugledao. Tako spominje autora *Onomastica* čije su ga riječi gotovo odvratile od pisanja rječnika. U predgovoru se obično govori i komu je djelo namijenjeno. Della Bella kaže da je djelo namijenio "prvenstveno onima koji žude da plodonosno djelovanje posvete ilirskim misijama u tolikim prostranim pokrajinama u Europi" (str. 13). To je mjesto posebno važno za razumijevanje povijesti hrvatskoga književnoga jezika. Dva su, odnosno tri, osnovna smjera iz kojih su dolazili poticaji za izgradnju književnoga jezika. Della Bella nasljeđuje onaj smjer kojim je prvi krenuo Bartol Kašić, a koji je pokrenula Katolička crkva za vrijeme katoličke obnove nakon Tridentskoga koncila.¹⁹⁵ Drugi smjer potiče sama država, u hrvatskom slučaju Dvor, što se posebno odrazilo u povijesti hrvatskoga književnoga jezika u drugoj polovici 18. stoljeća ponajprije školskim reformama. Ima i treći smjer – jezična društva odnosno akademije, koje nisu imale jednak utjecaj na svim područjima, a kod nas su imale više posredan nego neposredan utjecaj na razvoj hrvatskoga književnoga jezika. Della Bella odmah nakon toga nadovezuje se idejom o velikoj rasprostranjenosti ilirskoga jezika u Europi. O tom govore i krajevi i zemlje koje navodi, a to su "Istra, Dalmacija, Koruška, Kranjska, Štajerska, Hrvatska, Moravska, Češka, Bosna, Srbija, Bugarska, Donja Madžarska, Raška, Transilvanija, Vlaška, Rusija, Moskovska pokrajina, Podolija i Poljska, sva ta velika kraljevstva i pokrajine i velik dio Tracije govore različite dijalekte ilirskoga jezika" (str. 13). Della Bella

¹⁹⁵ Ta je crkvena politika, kojim je zapravo posredno počela i standardizacija hrvatskoga jezika, počela kod nas u 17. stoljeću i nevjerojatno je važna za razvoj hrvatskoga književnoga jezika. O tome usporedi radove Krasić 2009. i Tafra 2010.

tako slavenske jezike naziva ilirskim ili slavenskim jezikom, a u svim se navedenim zemljama govore dijalekti toga jezika koji su međusobno razumljivi. Smatra da će misionarima gramatičke upute prije teksta dobro doći u svladavanju ilirskoga jezika i u dobrom izgovoru riječi, a posebnu važnost u tom imaju naglasci kojima Della Bella inače posvećuje veliku pažnju.¹⁹⁶ Pred kraj se predgovora Della Bella opravdava za greške u grafiji te govori koje narječje ilirskoga jezika opisuje. Dakle, po njem jedan je slavenski, odnosno ilirski jezik s nekoliko narječja.¹⁹⁷ On kaže kako se opredijelio za bosansko ili dubrovačko narječje ilirskoga jezika "koje se smatra najboljim" (str. 15), a navodi i najvažnije autore koje citira poput Gundulića, Palmotića i Đurđevića. Kaže i kako je prije objavljivanja rječnik pregledao Vincent Zmajević¹⁹⁸ "koji je vrlo vješt u ilirskom jeziku, a čuven je kao crkveni velikodostojnik po svojoj učenosti, razboritosti i pregalaštvu" (str. 15), a uz njega rječnik je pregledao i Ignjat Đurđević za kojega se zna da je dao Della Belli svoja tada još rukopisna djela da ih iskoristi za rječnik. Iza predgovora slijedi popis hrvatskih pisaca iz kojih je vadio književne potvrde. Zna se da ih nije sve naveo, kao i da je neke naveo a nije ih citirao.¹⁹⁹ Iza

¹⁹⁶ O naglascima u Della Belle bilo je riječi prije u tekstu. O Della Bellinim naglascima usporedi i rad Lukežić 1991.

¹⁹⁷ Takva je tipologija slavenskih jezika postojala nekoliko stoljeća. Dakle, jedan je ilirski jezik (misli se na slavenski) s nekoliko narječja. Većina je autora pisala s namjerom za šire područje, ali to je uvijek ostalo samo u ideji. Ni jedan autor nije pisao gramatiku svojim mjesnim govorom, već je u svoju vlastitu književnu stilizaciju umetao i karakteristike drugih književnih stilizacija s više ili manje uspjeha. Tomu u prilog idu različiti odrazi jata, brojni sinonimi, uvrštavanje fonema /h/ u jezični sustav čak i kad autor sam nije imao taj fonem u svojem fonetskom repertoaru itd. (za primjere usp. Vončina 1988). Međutim, iako su im nastojanja bila napisati djela za šire područje, šire čak i od današnjega teritorija Republike Hrvatske, to na kraju nisu postizali. Slično je bilo i s ilircima u 19. stoljeću i njihovim nastojanjem da naprave zajednički južnoslavenski jezik, a kad se taj jezik pogleda, vidi se da je riječ o hrvatskom jeziku.

¹⁹⁸ O Zmajeviću i njegovim zaslugama usporedi V. Babić 2002.

¹⁹⁹ Na popisu se nalaze imena hrvatskih književnika iz 16, 17. i 18. (Đurđević mu je dao svoja još neobjavljena djela da ih iskoristi za rječnik) stoljeća. Prema toj bi se građi rječnik mogao smatrati povijesnim (Tafra i Fink 2008). Poznati povijesni rječnici poput njemačkoga *Deutsches Wörterbuch* braće Grimm, francuskoga *Dictionnaire de la langue française* Émilea Littréa i drugi, pojavljuju se u drugoj polovici 19. stoljeća, a ideja o rječnicima koji bi bili uređeni na povijesnim principima početkom 19. stoljeća (Merkin 1986). Prvi naš u današnjem smislu riječi povijesni rječnik jest već spomenuti *Akademijin rječnik*. Povijesni je rječnik tip rječnika koji se usredotočuje na promjene neke riječi u njezinu obliku i značenju u nekom razdoblju i koji donosi tekstne potvrde tih promjena (Zgusta 1991). Prema Zgustinoj definiciji Della Bellin rječnik ne bismo mogli okarakterizirati kao pravi povijesni rječnik iz više razloga, a jedan od njih je i što Della Bella nije svjesno polazio od načela prema kojima se danas izrađuju povijesni rječnici. Međutim, Hartmann i James (2002) donose malo općenitiju definiciju povijesnih rječnika prema kojoj se povijesnim rječnikom smatraju oni rječnici u kojima se riječi nekoga jezika prate kroz vrijeme, odnosno u kojima su dokumentirane promjene značenja kroz povijest. S obzirom na to da Della Bella donosi književne potvrde iz triju stoljeća, njegov rječnik možemo smatrati prethodnikom povijesnih rječnika u Hrvatskoj. Takvim onda možemo smatrati i Cruscin rječnik s obzirom na to da je književna građa u njemu također iz nekoliko stoljeća.

toga slijedi gramatika hrvatskoga jezika na pedesetak stranica, a potom i rječnik talijansko-latinsko-hrvatski.

Belostenčev predgovor, koji je u izvorniku napisan latinskim jezikom, preveo je Vladimir Vratović u pretisku *Gazofilacija* iz 1973. godine. Belostenec se kao i Della Bella koristi raznim metaforama s motivima iz grčke mitologije objašnjavajući kako je sastaviti takvo djelo težak i muktorpan posao. Objasnio je kako je najprije napravio ilirsko-latinski dio, te da su ga potom prijatelji nagovorili da napravi i latinsko-ilirski.²⁰⁰ Djelo je namijenio na "službu ilirskoj mladeži" (Belostenec 1973: LII). U predgovoru se iščitava puristička opredijeljenost, koja je inače uobičajena u starijih hrvatskih autora 18. stoljeća ne samo jezičnih priručnika već i književnih i ostalih pisanih djela, a snažno je naglašena i u slavonskih autora. Belostenec je, kako je već i rečeno, upotrebljavao strane rječnike u izradi svoga djela, posebno njemačke, no prilagodio ih je svojemu podneblju, odnosno svojim čitateljima. "Hotimice odlučih izbjeći tuđinsko obilje nekih vlastitih imena i slijediti samo ona za koja se čini da će mladeži biti za upotrebu u svakodnevnom razgovoru i stvarnoj izobrazbi. Isto je tako učinio Švicarac Konrad Gesner, koji je popis imena odvojio ..." (str. LII). Od toga mjesta nadalje Belostenec obrazlaže svoje postupke u rječniku, pritom se opravdavajući da je to pronašao u nekih autoriteta poput već spomenutoga Gesnera. Ipak, potrebno je naglasiti da nikad ne preuzima doslovno, već promišlja što bi bilo korisno i vrijedno za njegove čitatelje pa kaže da je "sam ... iz niza apelativa odvojio ona vlastita imena, naime ona kojima se jedva može naći odgovarajuće ilirsko ime, a gotovo sam samo opće imenice svrstao abecednim redom; kadšto sam ih s više ilirskih riječi nastojao rastumačiti ..." (str. LII). Belostenec je obradio i polisemiju u rječniku obrojčavajući različita značenja u rječničkom članku, a dodao je rod, deklinacije i konjugacije te prozodijske oznake. Iako nije uvijek dosljedan u obradi svega nabrojenoga, rječnik je napravljen na zavidnoj leksikografskoj razini. U ostatku predgovora objašnjava tehničku stranu rječnika čime se razlikuje od Della Belle, a poslije ćemo vidjeti i od Stullija. U tom dijelu objašnjava kako čitati određene kratice koje se pojavljuju u rječničkim člancima do detaljnih gramatičkih opisa. Uz glagole stavlja oznake je li riječ o aktivnom, deponentnom ili pasivnom glagolu, te po kojoj se konjugaciji spreže. Uz imenice i participe donosi rod (Belostenec prepoznaje muški, ženski, srednji,

²⁰⁰ O tome usporedi već spomenute Dukatove i Vončinine rasprave.

zajednički, svaki rod, dvorodovne riječi /m. i ž./) i sklonidbu po kojoj se te vrste riječi sklanjaju. A napravio je i kratice za označivanje dužine preposljednjega sloga pa tako *p. c.* znači da je preposljednji slog kratak, a *p. p.* da je preposljednji slog dug. Donosi i kratice kojima određuje vrstu riječi, gramatičke kategorije, podrijetlo riječi, vrstu značenja i primjere upotrebe. Već je poznato kako je Belostenčev rječnik bogat kontaktnim sinonimima (Vončina 1988) koje zanimljivo označuje. On tako odrednicama označuje i podrijetlo, odnosno regionalnu pripadnost određene ilirske riječi te obilježava je li riječ dalmatinska, slavonska, hrvatska (kajkavska) ili pak tursko-slavonska. Iznenaduje donekle što pod popisom citiranih autora Belostenec donosi samo dvanaestak imena, od čega su dva domaća, naime Vitezović i Della Bella za koje je jasno da ih je unio priređivač iz 18. stoljeća, najvjerojatnije Jeronim Orlović. Belostenec ima i normativne odrednice pa u rječniku donosi i kraticu *v.* kojom upućuje na drugu riječ. Jedna je od glavnih odlika rječnika grafem *é*, odnosno *ě* uz koje objašnjava:

"Gdje pak iznad *é* točka, tada će Dalmatinac i onaj koji Dalmatinca oponaša čitati kao *i*, a Slavonac kao *e*; stoga, i kad ne bi bilo točke, na primjer *Penez*, Dalmatinac će odgovoriti *Pinez*, a Slavonac *Penez*. A ako budu dvije točke iznad *ě*, čitat će Dalmatinac kao *a*, npr. *Pěsz* izgovorit će *Pasz*. Slično će Slavonac, gdje iznad *ä* nađe dvije točke, čitati kao *e*, *Päs*z, izgovorit će *Pesz*" (str. LIV). I dalje: "Konsonant *v* tako pišem, a vokal ovako: *u* sa zarezm odozgor, i tada je isto što i *vu*" (str. LIV).

Dakle, riječ je o odrazu jata i poluglasa, a Belostenčevo se stajalište često opravdava njegovom pripadnošću ozaljskomu jezičnomu krugu kojega je glavno obilježje tronarječnost, no gotovo identične riječi pronalazimo i kod autora koji teritorijalno pripadaju drugim književnim stilizacijama. Kako je već rečeno, jednaka se ideja provlači od Kašićeva *Rituala rimskoga*, dakle od 17. stoljeća pa sve do 19. stoljeća. Kod Belostenca je tronarječnost očitija, donio je pravila kako koji čitatelj treba čitati, a tu je i bogata kontaktna sinonimija. No i kod drugih se autora primjećuje sklonost uključivanja svih triju narječja u izgradnji književnoga jezika, i to ne samo na leksičkoj već i na gramatičkoj razini. Nitko od njih nije pisao djelo na svom mjesnom govoru. Oni su u startu razmišljali šire i gradili književni jezik znajući da postoje razlike te su u svoje radove uključivali takoreći "sve oblike" pišući

djela za širu regiju, ponajprije Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju, a po njihovim riječima i šire. Na leksičkoj razini to se pokazuje velikim brojem sinonima, a na gramatičkoj posebno u odrazu jata i poluglasa. Tu su i sinkretski i nesinkretski padeži u množini, a najvažnije je da su to činili svjesno. Često nisu znali kako točno oblik treba glasiti, pa tako Slavonci, ali i drugi ikavci imaju hiperhakavizme i hiperjekavizme.²⁰¹ Ono što se dogodilo u preporodu kad su kajkavci ilirci odustali od kajkavskoga i odlučili uzeti štokavski književni jezik kao zajednički, nije ništa neobično. Sve je počelo s Kašićem koji kao čakavac počinje pisati na štokavskom jer je to najprošireniji dijalekt, a zadnji će tako raditi ilirci dva stoljeća poslije Kašića. Vraćajući se Belostencu i njegovu predgovoru, ostaje još reći da tim uputama i pokojom metaforom završava i predgovor molbom čitatelju neka se obogati koristeći se njegovim djelom.

Isusovački rječnik Andrije Jambrešića i Franje Sušnika nosi u prijevodu naslov *Latinski rječnik s obilatim tumačenjem na ilirskom, njemačkom, mađarskom ponajviše za uporabu učevnoj mladeži, koji je priredio Andrija Jambrešić, svećenik Družbe Isusove, Hrvat Zagorac*. Rječnik je tiskan u Zagrebu 1742. godine. Već je rečeno da je rječnik započeo Franjo Sušnik, koji je umro prije nego što je rječnik završio, te je njegov posao preuzeo Andrija Jambrešić. Rječnik je pretisnut 1992, a u tom je izdanju dan i prijevod predgovora i rasprave o grafiji. Predgovor je naslovljen "Predgovor i objašnjenje djela" – *Praefatio et declaratio operis*. Objašnjava se da se rječnik radio jer je Habledićev iz 1670. već bio istrošen od starosti i jer je premalen. Novi je isusovački rječnik napravljen i kako bi se "proširila korist"²⁰² mladeži ilirskoga naroda koji uči" (Sušnik–Jambrešić 1992 [1742]: LVII). Svrha je djela prava prosvjetiteljska. Za razliku od Belostenčeva predgovora u kojem se ne doznaje ništa o autoru ili priređivaču, a situacija je donekle slična, u predgovoru ovoga rječnika Jambrešić opisuje kako je rječnik započeo Sušnik, a on ga nastavio te u

²⁰¹ Tih je primjera jako mnogo, i to ne samo u jezičnim priručnicima već i u književnim djelima. Tako Kačić Miošić ima ovakve stihove: "Slidi pisma Radovana i Mjelovana / ... / Vijeće na te Lijeka i Krbava, / Slavonija, vjetežka država /.../ jer ostavi mnoge vjetezove, ..." (Kačić Miošić 1759, prema Vončina 1988: 163).

²⁰² "Korist" se često spominje u hrvatskim jezičnim priručnicima 18. stoljeća u sklopu svrhe djela, a nerijetko se ona spominje i u naslovu kao npr. u Lanosovićevoj latinskoj gramatici "*Uvod ... za korist slovinskih mladich sloxen*". To doista odražava duh vremena. Tomu u prilog ide i činjenica da npr. Belostenec u svojem predgovoru ima želju neka se čitatelj obogati koristeći njegovim djelom. Tu se već osjeća razlika koju možemo objasniti, pod uvjetom da je taj predgovor napisao doista Belostenec, da se u Belostenca očituje duh baroka, dok se u jezikoslovaca iz 18. stoljeća nedvojbeno osjeća duh prosvjetiteljstva već i u namjeni djela.

predgovoru opisao što je sve radio.²⁰³ Na samom početku, kao uglavnom i kod svih leksikografa, stoji i kako je autor nevoljko pristao na taj posao, a to vrijedi za sve – i Della Bellu i Belostenca i Jambrešića – no ipak je pristao ili zbog nagovora prijateljâ, zbog ljubavi prema domovini ili iz nekih drugih razloga. Zadnji nabrojeni razlog najčešće jest korist, iz čega odišu i nadolazeća duhovna strujanja, odnosno kako kaže: "To radije sam se prihvatio da nastavim posao što sam jasnije uočavao da ja uz najveću svoju žrtvu, a najmanju korist, mogu poslužiti na korist mnogima" (str. LVII).²⁰⁴ Iza tih riječi stoji redovnik, ali i duh vremena. Naglasimo samo da to samo na prvi pogled izgleda kao suprotnost, ali zapravo nije. Dok su diljem Europe prosvjetiteljstvo promovirali laici, odnosno profani ljudi, glavni nositelji prosvjetiteljstva u Hrvata bili su upravo crkveni ljudi pa u hrvatskoj tradiciji, za razliku od europskih u kojima je to i nezamislivo, nije proturječno da redovnici ili svećenici, uopće ljudi iz Crkve, promiču prosvjetiteljske nazore. Rječnik Sušnik–Jambrešićev piše se radi koristi mladeži, odnosno radi obrazovanja. Jambrešić se opravdava kako je zbog nedostatka vremena ostala pokoja pogreška i da neke riječi nedostaju. Nakon kratka uvoda prelazi na objašnjenje djela, što je bio glavni zadatak predgovora. Objašnjenja su vrlo raznovrsna, numerirana su, a ima ih osamnaest. U njima on čitatelju pojašnjava da kod pojedinih riječi donosi kvantitetu kako bi unaprijedio studij poetike kod učenika, da je dodao sinonime za obilnost riječi, biranije fraze, a ponegdje da je ispravio sintaksu, zatim da je dodao i imena autora kako bi čitatelj u upotrebi mogao razlučiti koje su riječi svojstvene pjesnicima, koje govornicima, a koje povjesničarima. Tako je na svoj način leksik obilježio stilski i terminološki. Uz latinske i grčke riječi donosi imena autora kod kojih se one spominju, dakle daju se potvrde za latinski jezik kao što je to činio i Belostenec, za razliku od Della Belle koji daje potvrde za hrvatski jezik. Jambrešić nije sve riječi potvrdio nekim latinskim autorom jer nije našao kod kojega su upotrijebljene i zbog toga ih smatra barbarskima. Postavlja se pitanje otkud mu one i kako je rječnik točno sastavljen. To je jedan od dokaza za prije izneseno mišljenje da su rječnici najčešće,

²⁰³ Objašnjenje možda leži u obujmu posla koji je ostao nakon Belostenčeve smrti i onoga nakon Sušnikove smrti. To ide dotle da u naslovu isusovačkoga rječnika kao autor stoji samo Jambrešić, a Sušnik se spominje u predgovoru, dok se u pavlinskom spominje samo Belostenec i ni riječi o priređivaču iz 18. stoljeća.

²⁰⁴ Neki bi filozof koji se bavi praktičnom filozofijom lako mogao iščitati određene utilitarističke stavove koji će se početi nazirati u Europi upravo u tom stoljeću, a čija bi se maksima jako pojednostavljeno rečeno mogla izraziti korisnošću kao vrhunskim kriterijem djelovanja.

uz iznimke, sastavljeni kao kompilacije drugih rječnika. Za riječi koje smatra barbarskima jer nije našao potvrdu za njih, vjerojatno vrijedi da ih je preuzeo iz kojega drugoga rječnika koji isto tako nije imao potvrdu za njih. Svjestan leksičke raslojenosti, Jambrešić obilježava riječi koje smatra barbarskim i u sedmoj točki svojih objašnjenja, zapravo uputa čitatelju (danas bismo ih nazvali "Kako se služiti rječnikom"), govori da barbarske riječi označuje znakom križa, a grčke pak zvjezdicom. Te oznake stavlja, kako kaže, "da ih manje vješti ne bi smatrali latinskima" (str. LVIII). Arhaizme pak označuje stilskim odrednicama *Obsol.* (*obsoletus* – star), *Inus.* (*inusitate* – neobično) i *Antiq* (*antiquus* – star). Kod naziva donosi i nazivoslovne odrednice, npr. kraticom *Theol.* označuje da je riječ o teološkom nazivu. Uz teološke označuje i pravne, filozofske, fizikalne, matematičke, geografske, astrološke, kemijske, povijesne, medicinske i gramatičke nazive. Jedanaesto objašnjenje bavi se gramatičkim dijelom rječničkoga članka. Sasvim kratko piše: "Pridodao sam glagolima, posebno jednostavnima, prošlo vrijeme i supin, ako ga imaju; imenicama rodove, deklinaciju po padežima i drugo slično što se traži od gramatičara" (str. LVIII). Nakon toga kratkoga objašnjenja dobiva se dojam kao da je to tada poznato i uobičajeno te nema razloga na tome se duže zadržavati. Kao i Belostenec, obrađuje i polisemiju, a odrednicama za metaforu i metonimiju uz pojedina značenja obilježava semantički razvoj riječi. Neobično je zanimljivo trinaesto objašnjenje. Ovdje se donosi u cijelosti: "13. Umetnuo sam imena krajeva i slavnijih gradova, dodavši kratak opis. Madžarskima i ilirskima, kako u ocjeni tako i u opisu, posvetio sam nešto više [pozornosti]. Jer osobito radi Ilira i Madžara ovaj sam posao i poduzeo" (str. LVIII). Iz toga se objašnjenja može iščitati puno toga. Kao prvo, doznajemo iz prve ruke komu je namijenjen rječnik. Potom, vidimo autorovu brigu za čitatelje. Iako su se ugledali na strane uzore, autori su ipak pišući djelo razmišljali o svojoj publici i njezinim potrebama te su djela prilagođavali. Jambrešić ne donosi objašnjenja tematski, već skače s jedne teme na drugu. Tako malo objašnjava kratice, potom prelazi na objašnjenja kako je dodao opis nekih gradova, nakon čega se ponovno vraća na objašnjenja kratice. Tako se sustavnost koja se dobiva na prvi pogled gledajući obrojčana objašnjenja, malo gubi samim sadržajem tih točaka. Vraćajući se na kratice, Jambrešić daje zanimljive ideje za članove njemačkih imenica, a to su *r.* za muški rod, *e.* za ženski i *s.* za srednji rod. Pritom opet na umu ima čitatelja. On naime dodaje članove uz njemačke imenice jer

mu se to čini nužnim s obzirom na to da "Iliri i Mađžari" (str. LVIII) pri svladavanju njemačkoga jezika najviše griješe upravo u članovima. Jako mu je stalo do čitatelja pa u rječnik unosi dijelove prijevoda riječi koje se češće upotrebljavaju. Od preostalih objašnjenja dva su iznimno zanimljiva, i to šesnaesto u kojem govori da je ilirski, njemački i mađarski pravopis, zapravo grafija, dodan na kraju uz objašnjenja "kako se ne bi ljutio [čitatelj, P. K.] da je išta izostavljeno što je na korist onih koji žele ispravno pisati i lako čitati ovo ili drugo slično djelo" (str. LVIII). Kako u latinskom izvorniku stoji "ad utilitatem emendate scribere ...", dakle duh se prosvjetiteljstva osjeća čak i u leksiku koji upotrebljava – za korist, naravno ne u negativnom smislu, možda bi bolje bilo reći dobrobit. Pišu se djela koja imaju služiti čitatelju, koja čitatelju trebaju biti korisna u raznim stvarima. I sedamnaesta točka mnogo toga objašnjava, a ide u smjeru koji smo već vidjeli i kod Belostenca. Donosi se u cijelosti:

"17. Osim toga znaj da ima mnogo ilirskih riječi koje jedni Iliri ostvarjuju sa *e*, drugi sa *a*, osobito u posljednjem slogu, npr. *Mladenecz* i *Mladenacz*, *Verhovecz* i *Varhovacz*. Mnogo ih ima također koje jedni izgovaraju sa *i*, drugi sa *e*, treći *ie*, kao *Vera*, *Vira*, *Viera*. A kako bi njih ispravno pisali, upotrebljavaju Iliri neke dvoslove, preuzete iz ćirilske ili jeronimske abecede koje stoga nazivamo nerazlučenima. Obrati osim toga pozornost na to da suglasnik *l* na kraju, koji mnogi Iliri upotrebljavaju, drugi zamjenjuju samoglasnikom *o*, kao: *poszao* za *poszal*, *issao* za *issel*, *chuoszem* za *chulszem*. A to je najčešće u glagola prošloga vremena" (str. LVIII).

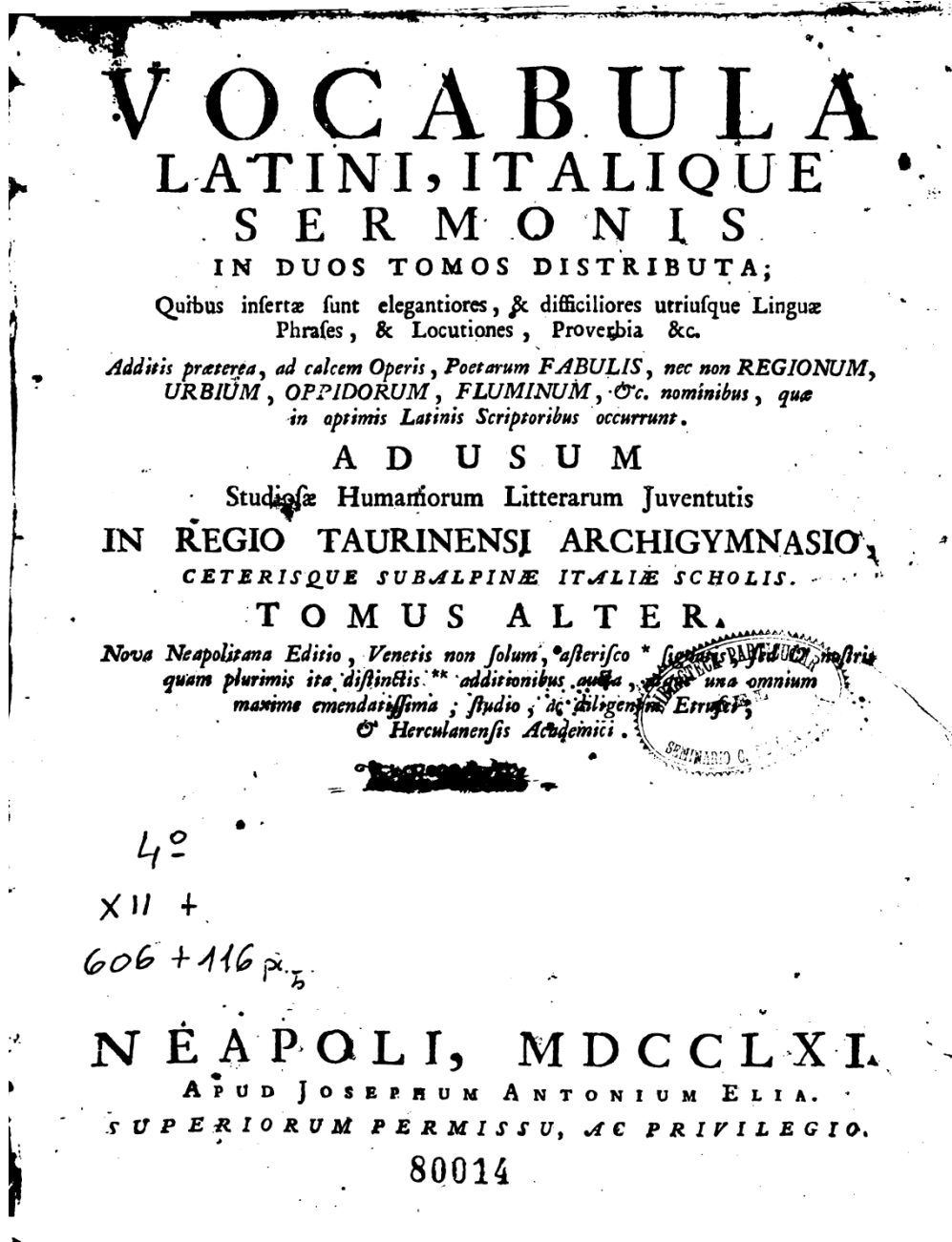
Kao i mnogi prije njega, i Jambrešić prepoznaje hrvatsku dijalektnu raznolikost. Većina autora, pa tako i on, polazi od vlastite dijalektne pozicije te je u njihovim djelima dominantna književna stilizacija njihove dijalektne pripadnosti. Međutim, uvijek vode računa i o drugima i u svoja djela unose različite jezične oblike svjesni da na području kojemu su namijenili svoje djelo postoje jezične razlike koje je definirao još Kašić te objašnjavaju čitateljima da se djelom koriste kako im odgovara. Riječ je naravno o nekoliko važnijih dijalektnih razlika koje autori onoga vremena još nestručno objašnjavaju. No, to ne umanjuje njihovu vrijednost. Jezikoslovlje kao znanost tada još nije postojalo. Iako u nekim dijelovima Europe, obično zapadnijim, postoje znanstvene rasprave o jezičnim pojavama i većinom se

pišu takozvane filozofske gramatike pa je uspostava jezikoslovlja kao znanosti nekako u to vrijeme na pragu, do nas ta strujanja još nisu stigla i autori amaterski objašnjavaju jezične pojave koje su primijetili. Riječ je najčešće o odrazu jata i poluglasa, bilježenju slogotvornoga /r/ koji Jambrešić nije uočio, ali je točno zabilježio, ili pak o vokalizaciji, da nabrojimo samo neke važnije.

Zadnje se osamnaesto objašnjenje odnosi na izvore latinskih riječi; riječ je o latinskim piscima iz pet razdoblja, zlatnoga, srebrnoga, mjedenoga, željeznoga i neodređenoga. Objašnjava se zašto se razdoblja tako zovu, a pod svakim nabroja nemali broj pisaca. Pitanje koje se već nekoliko puta postavilo, postavljamo opet, a ono se nameće: Jesu li autori Sušnik i Jambrešić sastavljali latinske natuknice prema navedenim izvorima ili su se za to poslužili kojim njemačkim autorom i prepisali od njega, a popis citiranih latinskih autora naveli kao uobičajeni dio svakoga latinskoga rječnika? Iza toga objašnjenja slijedi glavni dio djela – četverojezični rječnik, a na kraju dodatak o načinu brojenja dana, što opet ima određenu praktičnu vrijednost, te rasprava o grafiji.

Stullijev je predgovor u prvom rječniku (*Lexicon Latino-Italico-Illyricum* iz 1801) kraći naspram Jambrešićeva. Naslovljen je jednostavno "Praefatio" – uvodne riječi, a u njemu govori uglavnom o tome koliko je dugo radio na njemu (preko četrdeset godina!), gdje je sve rječnik pregledan i ocijenjen. U tom kontekstu spominje akademije u Dubrovniku, Rimu, Veneciji, Beču i nekim mađarskim gradovima. Od uzora spominje Kvintilijana kojega slijedi u pravopisu, odnosno grafiji s načelom da glasovi slijede zvuk. Spominje careve Franju II. te Josipa II. Uz Kvintilijana spominje i Torinski rječnik kao izvor za latinske i talijanske natuknice. Uz to, kaže da je dodao i 6000 latinskih i talijanskih riječi kojih nije bilo u Torinskom rječniku te nastavlja da je ilirsku građu vadio iz rječnikâ ilirskoga jezika, a dodao je i puno sam. Napominje da će svi Iliri kojega god dijalekta u njegovu rječniku pronaći svoje riječi. Stulli je dakle, kao i opet mnogi prije njega, ilirski smatrao slavenskim dijalektom. Spominje i da je u rječnik uvrstio značenja, frazeologiju i konstrukciju svih riječi. Iz ilirskoga potvrde nije donosio jer bi rječnik tada bio preopširan. Nada se da će djelo biti na korist mladeži koju poziva da se rječnikom koristi te da ne bude prestroga prema autoru. Za eventualne nedostatke, kojih je svjestan, neskromno ne krivi toliko sebe koliko druge koji su isto radili na

njegovu rječniku. Pritom vjerojatno misli na pravopisnu komisiju ili pak na Lanosovića koji je njegov rječnik trebao dopuniti njemačkim leksikom.

Slika 9. Naslovnica Turinskoga rječnika

5.4.5. Primjeri metaleksikografskih dosega – razgraničenje homonimije i polisemije

Istraživanje leksikografskih izvora i uzora hrvatskim rječnicima te rječničkoga posredovanja među različitim kulturama, pogled u povijest hrvatske leksikografije mora rasvijetliti i razinu semantičke i gramatičke obrade hrvatskoga leksika u tim rječnicima. Povijest hrvatske leksikografije ne može biti potpuna bez istraživanja metaleksikografije i u starijim hrvatskim rječnicima. Metaleksikografski se dosezi mogu pokazati na mnogo tema, a ovdje smo odabrali tek dvije koje mogu poslužiti kao primjer, pa i poticaj za druga istraživanja. Dosezi hrvatskih leksikografa 18. stoljeća pokazat će se na primjeru razgraničenja homonimije i polisemije, prema nekima jednom od najtežih leksikografskih pitanja i u suvremnoj leksikografiji, te na primjeru upotrebe leksikografskih odrednica u rječničkim člancima. Obradom tih dviju metaleksikografskih tema zakoračujemo dublje u jezikoslovnu problematiku te se istraživačko žarište pomiče od traganja za mogućim izvorima leksičke građe za naše višejezičnike i uzorima za njihovu obradu prema samoj znanosti o jeziku. Premda razgraničenje polisemije i homonimije ima praktičnu primjenu u rječniku (razrješenje broja natuknica), ono se tiče teorije jezika i identiteta riječi, odnosno svođenja više značenja pod jednu ili pod dvije riječi. Tako će se istraživanjem zaokružiti put od makrostrukture do mikrostrukture rječnika, ne u potpunosti, nego na odabranim temama kojima se pokazuje i stupanj razvoja hrvatske leksikografije, ali i veze hrvatske leksikografije s europskom.

Prije same analize razgraničenja homonimije i polisemije u starijim hrvatskim rječnicima, dat će se kratak teorijski okvir nužan za jasno razumijevanje toga što se ovdje misli pod homonimijom, a što pod polisemijom. U hrvatskom jezikoslovlju nekoliko je radova koji su se bavili tim problemom (npr. Tafra 1986, Samardžija 1989, Hudeček i Mihaljević 2009), a kojima se donekle različito definiraju homonimi. Ta se razlika ponajprije odnosi na to što se sve definicijom zahvaća. Tako Tafra (1986) homonimima smatra riječi jednaka izraza (znači da su u hrvatskom jeziku homonimi i homografi i homofoni), koji pripadaju istomu leksičko-gramatičkomu razredu i koji imaju sve jednake lekse i ni jedan integralni sem. Samardžija (1989) homonimima smatra riječi istoga fonemskoga sastava, različita

značenja, istih prozodijskih značajki, homografe i riječi koje pripadaju istoj vrsti riječi. Međutim, homonimima označuje i riječi koje ne pripadaju istoj vrsti riječi te tako dijeli homonime na prave i neprave. Pravi bi bili oni koji ispunjavaju uvjet "ista vrsta riječi", a nepravi oni koji to neispunjavaju. Najnoviji rad o toj problematici (Hudeček i Mihaljević 2009) obrađuje homonimiju kao leksikografski problem, a pritom najviše raspravlja s postojećom literaturom o toj problematici. Homonimijom i polisemijom bavio se i Danko Šipka (1988, 1998), kojega tu spominjemo jer je istraživao te pojave u starijoj hrvatskoj leksikografiji. Taj autor također homonimiju shvaća šire pa razlikuje homonime u užem smislu, te homofone, homografe i homoforme, koje, pretpostavljamo, smatra homonimima u širem smislu, odnosno razlikuje potpunu i djelomičnu homonimiju. Homonimi u užem smislu bili bi prema njemu homonimi koji su i homografi i homofoni, dok mu u homonime u širem smislu pripadaju i samo homofoni i samo homografi.

Kod Šipke, a i kod drugih autora koji homonimiju shvaćaju "šire", primjećujemo metodološku pogrešku, a riječ je o podređenosti i nadređenosti pojmova koji se pritom upotrebljavaju, odnosno homonimije, homografije i homofonije. Jesu li ti nazivi kohiponimi ili među njima vlada odnos hiponimije? Većina autora, osim Tafre (1986), te nazive promatra kao da među njima postoji odnos hiponimije. Homonimija je tako nadređen pojam homonimiji, homografiji i homofoniji. Međutim, kao što ima homografa koji nisu homonimi, tako homonimija ne može biti nadređen pojam drugim dvama pojmovima koji sadržajno izlaze iz njezine domene. Ako među tim pojmovima postoji bilo kakva hiponimija, onda bi prije homografi i homofoni bili nadređeni pojmovi homonimima jer svaki homograf i svaki homofon nije homonim, ali svaki homonim mora biti i homograf i homofon. Smatramo da su to ipak kohiponimi.

Ovdje ćemo govoriti o homonimima u strogom smislu riječi, odnosno homonimima smatramo riječi jednaka izraza koji pripadaju istomu leksičko-gramatičkomu razredu, koje imaju sve jednake lekse i ni jedan integralni sem (Tafra 1986). Dakle, dvije (ili više) riječi jesu homonimi ako zadovoljavaju navedena tri kriterija, prema tomu *zlò* (im.) i *zlò* (pr.), kao ni *lùk* i *lûk* ne smatramo homonimima. U prvom bi slučaju bila riječ o homofonima, pa i o homografima, dok u drugom

slučaju nije riječ ni o homofonima, ni o homografima. Kad bi se riječi iz drugoga primjera napisale bez naglasaka, onda bismo mogli govoriti o homografima.

Homonimija u starijoj hrvatskoj leksikografiji, koliko nam je poznato, nije posebno obrađivana. Istraživao ju je samo Danko Šipka u članku pod naslovom "Homonimija i polisemija u Vrančićevom, Habelićevom i Della Bellinom rječniku" iz 1988. godine. Kako je već spomenuto, Šipka (1988) homonimima smatra i homonime, i homofone, i homografe i homoforme. U tako širokom shvaćanju homonimije, koje je nama sporno, Šipka (1988) tvrdi da sva tri rječnika koja je analizirao upućuju na zaključak da su homonimija i polisemija bile poznate tim leksikografima i da su ih autori manje-više uspješno prepoznavali. Međutim, kako autor u homonimiju ubraja i homografe i homofone, ova će analiza razgraničenja polisemije i homonimije (shvaćene onako kako smo ju definirali, svakako u užem smislu od drugih autora) u starijoj hrvatskoj leksikografiji, posebice na primjeru četiriju rječnika iz 18. stoljeća, biti svojevrsan doprinos i razgraničavanju homonimije i polisemije, ali i doprinos u analizi metaleksikografskih dosega hrvatskih leksikografa u 18. stoljeću. Uspješnim razgraničavanjem homonimije i polisemije smatrat ćemo obradu homonima u dvama rječničkim člancima te obročavanje značenja pod jednom natuknicom u obradi polisemije. Uz posebne natuknice za homonime nećemo tražiti i obročavanje tih natuknica kako je to uobičajeno u današnjoj leksikografiji.

Istraženi su primjeri u četirima rječnicima, Della Bellinu talijansko-latinsko-hrvatskom, Belostenčevu latinsko-hrvatskom, Jambrešić–Sušnikovu latinsko-hrvatsko-njemačko-mađarskom i Stullijevu latinsko-talijansko-hrvatskom te talijansko-hrvatsko-latinskom rječniku. S obzirom na polazni jezik tražili su se latinski i talijanski homonimi. Kao primjeri uzeti su homonimni parovi 1. *botta* ('žaba') i 2. *botta* ('udarac'), 1. *foro* ('rupa') i 2. *foro* ('trg'), te 1. *notare* ('plivati') i 2. *notare* ('bilježiti', ...) u talijanskom, te 1. *ius, iuris n.* ('juha') 2. *ius, iuris, n.* ('pravda' ...) te 1. *saltus, us, m.* ('ples') i 2. *saltus, us, m.* ('lug', 'gaj') u latinskom jeziku.

Analiza je pokazala da Della Bella prepoznaje homonimiju jer obrađuje homonimni par 1. *foro* i 2. *foro* pod dvjema natuknicama (usp. Della Bella 1728: 325). S drugim primjerom Della Bella školski prikazuje kako razgraničava homonimiju od polisemije. Na primjeru drugoga homonimnoga para 1. *notare* i 2.

notare pokazuje dvjema natuknicama da razumije homonimiju, odnosno da mu je jasno što je jedna riječ, što pak dvije riječi, a na drugoj riječi drugoga para pokazuje ispravan pristup višeznačnosti (usp. Della Bella 1728: 513). On, naime, u jednom rječničkom članku obrađuje značenja polisemne riječi. Ti su rezultati bili očekivani jer je to uočio već Šipka (1988). Evo još koji primjer Della Bellina razgraničavanja homonimije i polisemije:

"Botta, rospo. V. rospo.

Botta, cioe colpo. Ictus, tus, m. g.

Udarac, arza, m. h. ha, m. V. colpo" (Della Bella 1728: 145).

"Rospo, rotta, animale noto. Bufo, fonis, n. Xaba zapuhacja. Krastavica Xaba, Xaba gubava" (Della Bella 1728: 632).

Kod Belostenca nismo naišli na tako dobro razgraničavanje pojava koje obrađujemo. S obzirom na to da je njegov polazni jezik latinski, istražili smo kako Belostenec postupa s latinskim homonimima. Uz prvi homonimni par 1. *ius, iuris* i 2. *ius, iuris* pokazalo se da Belostenec ne raspoznaje dvije riječi, homonime, već mu je to jedna riječ, jedna natuknica s više značenja. Točnije, uz tu natuknicu donosi čak sedam značenja. Prva se tri odnose zapravo na *ius, iuris, n.* u značenju 'pravda, zakon', treće tumači kao 'oblast', što ćemo vidjeti i u Jambrešić–Sušnikovu rječniku, četvrto je sasvim novo značenje: 'prijateljstvo' (to bi bila još jedna riječ), petim se opet vraća na 'pravdu/pravicu', dok su šesto i sedmo značenje zapravo značenje drugoga homonimnoga parnjaka 2. *ius, iuris* 'juha'. Prema tom rječničkom članku ne može se nikako zaključiti da je Belostenec razlikovao homonimiju od polisemije jer u prvom redu ima samo jednu natuknicu, a rječnički je članak nespretno strukturiran da bi se moglo iščitati vidi li on u tome jednu ili više riječi.

"Jus, ris. g. n. Pravda. Zakon. 2. Pravica. jus civile, pravda szvetovna. jus canonicum, duhovni zakon. jus gentium, pravda vszeh narodov. ... jus emphithevticum, pravicza dohodka vekivechnoga. jus moribus constitutum, 1. usu approbattum, navadni, ili obichajni zakon. Plaut ... 2. pro jure. jure optimo passus est, dostojno terpelje. Plaut. 3. oblaszt, szloboschina. juris sui

esse, *svoje bi i oblasti*, Cic. 4. *priatelstvo*. 5. *jus suum obtinere non posse, pravicze nemochi zadobiti*. Cic. 6. *juha, chorba*. *jus spissum, guszta juha*. *jus congelatun v. Merzletina*. Cic. *jus simplex, haraminszka juha*. 7. *juha uli szok vszeh, kasze kuhaju*. Cic." (Belostenec, 1972 [1740]: 719).²⁰⁵

Međutim, na drugom je primjeru homonimnoga para Belostenec prošao test. Uz 1. *saltus, us, m.* ('ples', 'skok') i 2. *saltus, us, m.* ('lug', 'gaj') ima dvije natuknice, što je primarni uvjet koji pokazuje da te dvije riječi shvaća kao homonime. Teško je objasniti zašto jednom ne prepoznaje homonime, a drugi put prepoznaje. Nekoliko je mogućih razloga, koje ipak ne možemo prihvatiti s potpunom sigurnošću. Jedan bi mogao biti da je jednu, vjerojatno prvu, natuknicu napravio Belostenec, a drugu priređivač iz 18. stoljeća. Drugi bi razlog mogao biti da su natuknice upravo takve preuzete iz stranih rječnika koji su mu/im poslužili kao uzor i izvor.

U trećem analiziranom rječniku, Jambrešić–Sušnikovu, nismo pronašli posebne natuknice za homonimne parove. Međutim, prema tomu kako je uređen rječnički članak, možemo ipak tvrditi da su autori razlikovali ta dva leksička odnosa, ali su ih obilježavali drukčije. Naime, pod natuknicom *ius, iuris, n.* najprije se donose mnoga značenja koja se odnose na riječ *ius, iuris, n.* ('pravda', 'pravica' ...), što je zapravo polisemna riječ. Sva značenja koja se odnose na tu riječ, nisu obrojčana. Pri dnu rječničkoga članka dva su obrojčana značenja koja se značenjski više ne odnose na prvu riječ homonimnoga para. Pod 2. stoji 'oblast', a pod 3. 'juha, 'čorba', ... Moglo bi se reći da oni razlikuju homonimiju od polisemije, ali ih označuju različito od Della Belle. Tako oni donose jednu natuknicu, ako je riječ o polisemnoj riječi, značenja ne obrojčavaju, a ako je riječ o homonimima uz jednu natuknicu, donose različita značenja koja obrojčavaju, i tako razgraničavaju homonimiju od polisemije. To se može vidjeti na sljedeća dva primjera:

"Jus, juris, n. Cic. 1. *Pravda. Pravicza. Das Recht. T^eorvény. Usus: Jure optimo, Plaut. Poleg vszake pravicze. Mit sehr guten Recht. Méltan es igaszašg - szerént. Jure adverbialiter, Quint. Pravdeno. ... 2. Oblaszt, 3. Juha, Chorba.*

²⁰⁵ Belostenec, kao i većina starijih hrvatskih leksikografa, ove riječi (kod Belostenca ovu riječ) bilježi grafemom *j*. Ovdje se ti primjeri, osim kad je riječ o doslovnom citatu iz nekoga rječnika, bilježe grafemom *i*, dakle 1. *ius, iuris* i 2. *ius, iuris* jer su te riječi tako zabilježene u suvremenim latinskim rječnicima.

2. r. Fug, e. Macht, Gevalt, 3. e. Brühe, Suppe. 2. *Szokás*, 3. *Lév*. Jus concretum. *Hladnetina*. s. Sultz. *Kotsonya*" (Jambrešić–Sušnik, 1992 [1742]: 465–6).

Čini se da Jambrešić–Sušnikov rječnik prepoznaje pod natuknicom *ius, iuris* tri homonima, prvi u značenju 'pravda', drugi 'područje' i treći 'juha', s tim da su prva i treća riječ višeznačne. I drugi homonimi par, 1. *saltus, us* i 2. *saltus, us*, obrađen je jednako kao i prvi, dakle u jednoj natuknici s obrojčanim značenjima kojima razlikuju homonimiju od polisemije.

"Saltus, us, m. Cic. V. *Saltatus, saltatio*. 2. *S'ikarje, Guszta loza, Lug germja y s'ikare pun*. Ein dicker Wald, r. Forst, s. Gehäge. *S^euro, s^euro erd^eotske*. V. in *Nemus*" (Jambrešić–Sušnik 1992 [1742]: 889).

Pogledajmo i natuknice na koje upućuje za prvi član homonimnoga para:

"Saltatio, onis. f. Cic. *Pleszanye, zkakanye, peregr. Tanczanye*. Das Tantzen, Springen. *Sz^eokés, Ugordás, Tántzolás*.

...

Saltatus, us, m. Liv. *Plesz, Zkok, Podzkok, Nazkok*, peregr. *Tanecz*. r. Tantz, Sprung. *Sz^eokd^eos'es. Tántzolás. Tántz*" (Jambrešić–Sušnik 1992 [1742]: 889).

I u latinsko-talijansko-hrvatskom rječniku Joakima Stullija vidimo različite natuknice za homonimni par 1. *ius, iuris, n.* i 2. *ius, iuris, n.* (Stulli 1801a: 797), čime pokazuje da je uočio homonimiju i prepoznao taj homonimni par kao dvije riječi. S druge strane, Stulli ipak nema potvrde za drugi homonimni par jer za 1. *saltus, us, m.* i 2. *saltus, us, m.* ima samo jednu natuknicu (Stulli 1801b: 516) pod kojom donosi značenja 'skok', 'uskok', 'dubrava', 'gaj', 'luka' ... Međutim, sadržaj koji slijedi desno od natuknice povezan je sa sadržajem prethodne natuknice *saltus, i, m.* Tu smo riječ pronašli jedino u Marevićevu latinsko-hrvatskom rječniku, Divković ju nema, a uz

nju stoji uputnica na *saltus, us m* u značenju 'šuma'. Međutim, slično je i u Stullijevu talijanskom predlošku, takozvanom Turinskom rječniku kojim se navodno služio. Ni u tom se rječniku ne navode dvije natuknice za taj homonimni par, što ćemo pokazati poslije. U Stullijevu talijansko-hrvatsko-latinskom rječniku provjerili smo kako bilježi talijanske homonime. Pronašli smo dvije natuknice za homonimni par 1. *foro* ('rupa') i 2. *foro* ('trg') (Stulli 1810a: 640) te dvije posebne natuknice kod drugoga homonimnoga para: 1. *notare* ('plivati') i 2. *notare* ('bilježiti') (Stulli 1810b: 162).

Iz navedenoga se može zaključiti da su stariji hrvatski leksikografi poznavali polisemiju i homonimiju i da su ih vrlo uspješno razgraničavali u svojim rječnicima. Leksikografi s juga gotovo nepogrešivo uočavaju međuleksemske i unutarleksemske semantičke odnose i uspješno ih, pa čak i sa stajališta suvremene leksikografske teorije donose u svojim djelima. Kod sjevernih leksikografa uočavamo donekle sličnu pojavu. Jedan rječnik dosljedno razgraničuje te dvije pojave, iako drukčije nego što bismo to očekivali, što je pak stvar tehničkoga uređenja rječnika. Drugi rječnik, Belostenčev, manje uspješno označuje homonime, doduše slično kao i Stulli u latinsko-talijansko-hrvatskom, jednom se homonimni par obrađuje pod dvjema natuknicama, a drugi se put ne razgraničava. Primjećujemo da su južni leksikografi ipak nešto "bolje" i sustavnije bilježili te pojave, pa se postavlja opravdano pitanje što je tomu razlog i ima li to kakve veze s europskim izvorima i uzorima kojima su se pri izradi koristili. Della Bella i Stulli koristili su se u najvećoj mjeri talijanskom leksikografijom koja je tada bila vrh europske leksikografije prisjetimo li se samo Cruscina rječnika. S druge strane, iako su vjerojatno imali neke zajedničke izvore poput brojnih Kalepinovih izdanja, leksikografi sa sjevera najviše su se služili njemačkom leksikografijom. No za donošenje bilo kakvih tvrdnji trebalo bi istražiti kako je homonimija zabilježena u tim europskim izvorima.

Kako bismo dobili odgovore na to, pregledani su europski uzori i izvori kojima su se hrvatski leksikografi u 18. stoljeću koristili. Iako nije pregledano upravo ono izdanje za koje su dosadašnji istraživači potvrdili da su se naši leksikografi njime služili, i pregled izdanja koja su izišla u 18. stoljeću ili prije, dakle koja su mogla biti dostupna hrvatskim leksikografima, mogu nam dati zadovoljavajući odgovor.

U analizi smo pregledali nekoliko rječnika, od talijanskih *Il perfeto dizionario overo tesoro della lingua volgar-latina* Pietra Galesinija iz 1739. godine s

talijanskim kao polaznim jezikom i jedno ranije izdanje Galesinijeva rječnika, i to ono iz 1643. godine. Pregledano je i izdanje Kalepinova rječnika koji je priredio Jacobo Facciolati (*Jacobi Facciolati Calepinus septem linguarum, hoc est Lexicon Latinum*), a koje je tiskano 1778. godine s latinskim kao polaznim jezikom. Zatim je pregledan rječnik *Dizionario degli Accademici della Crusca*, prvi svezak, izdanje iz 1763. godine, te takozvani Turinski rječnik, odnosno *Vocabula Latini, Italique* iz 1761. Od njemačkih pregledan je rječnik *Dictionarium bilingue latino-germanicum et germanico-latinum* Johanna Frisiusa iz 1700. godine te izdanje iz 1596. godine pod naslovom *Novum Latinogermanicum et Germanicolatinum Lexicon*, rječnik Adama Friedricha Kirscha pod naslovom *Cornucopiae lingue Latine et Germanicae* iz 1718. godine, kao i rječnik Georga Matije Königa *Gazophylacium Latinitatis sive Lexicon Novum Latino-Germanicum* iz 1668. godine.

Djela koja pripadaju talijanskoj leksikografiji redovito bilježe homonime dvjema natuknicama, bez obzira na godinu izdanja. Dakle, i izdanja koja su objavljena u 17. stoljeću jednako obrađuju homonime pod dvjema natuknicama kao i ona koja su izišla u 18. stoljeću, što se može vidjeti iz prikazanih primjera.

U Galesinijevim rječnicima imamo ove primjere:

"botta, rospo] bufo, nis. g. m

botta, cioe colpo] ictus, ictus, g. m." (Galesini 1643: 181);

"botta, rospo] bufo, nis. g. m. ...

botta, cioe colpo] ictus, ictus, g. m." (Galesini 1739: 82).

Izdanje Kalepina iz 1778. godine također donosi dvije natuknice:

"Jus, juris, n. brodo, ... Ger. eine bruihe oder Supp, Gall. bouillon,

...

Jus, juris, n. gius, legge, diritto, ragione, ..." (prir. Facciolato 1778: 406–7).

Cruscin *Vocabolario* iz 1763. godine:

"BOTTA. Animal velenose, di forma simila al ranocchio. Lat. rana, rubeta, bufo. Gr. ... Botta è una ferucola, che vive di terra, e per paura, ch'eila non e venga meno, non ardisce mai di torsi fame. ...

BOTTA. Bosso, Colpo, Percossa. Lat. ictus, percussio. Gr. ...

*BOTTA. Per Lucerna, che ... Pl. Vocabol. nella voce FORNUOLO"
(str. 336).

Turinski rječnik:

"Jus, juris, n. Ter. brodo, Panis ex jure, Ter. pane bagnato nel brodo.
Hoc est

...

Jus, juris, n. Cic. gius, leggo, diritto, ragione, ..." (*Vocabula Latini, Italique* 1761: 268);

"Saltus, us, m. Cic. salto, foresta, selva, bosco, Caes. stretto di montagne, Var. grosso podere, pascoli. Uno in saltu apros duos venari, Plaut. prender in un colpo due lepri, prov. di chi fa d' una solo cosa doppio guadagno. Pandere saltum suaviis, Plaut. aprirsi la strada per ... Saltus damni, Plaut ... danno. Hyberni saltus, Var. pascoli d'inverno. Saltum Pyrinaei, Caes. i monti Pirenei. *Dare saltum, Ovid. insilire saltu, Plin. prender, o far un salto. ** Saltus, Veget. eferizio de'Soldati Romani per saltae fosse, ac.

Saltus, i, m. Acc. apus Non. *lo stesso, che saltus, us.*" (*Vocabula Latini, Italique* 1761: 476).

U rječniku Johanna Frisiusa iz 1596. godine nalazimo također dvije natuknice i prvi put simbol ¶ koji stoji uz drugi dio homonimnoga para:

"Ius, iuris, n. g. *Terent.* Brüh oder Supp.

¶ Ius, iuris, n. g. *Terent.* Das recht und das billich" (Frisius 1596: 341),

a slično je i u izdanju iz 1700. godine, samo bez simbola i opširnijim rječničkim člankom:

"Jus, juris. n. brühe/suppe, jus spissum, ...

Jus, juris, n. 1. Das Recht, jure optimum, ... 2, Gewalt, juris sui esse ..." (Frisius 1700: 380).

U Königovu *Gazofilaciju* nalazimo:

"JUS, n. 3. eine Brüh. *Plaut.* Most. Itidem olent quasi cum multa jura confundit coqus. *Ter.* Ex jure hesterno panem atrum vorare.
Varro: Hos pisces nemo coquus in jus vocare audet, i. nemo iis vesci audet.

JUS, n. 3. das Recht. Qui neque jus, neque bonum atque aequum sciunt.
Tacit. Jus fasque exuere. ..." (König 1668: 637).

U Kirschovu rječniku iz 1718. godine također su dvije natuknice:

"Jus, juris. n. Brühe / Suppe. jus Sulße, jus nigrum, Pfeffer, ...

Jus, juris. n. das Recht, jure optimo gutem Recht. *Plaut.* jus gentium ..." (Kirsch 1718: 618).

Pokazalo se da svi analizirani talijanski i njemački rječnici bilježe homonime dvjema natuknicama. Jedino je u Turinskom rječniku neuspješno obrađen homonimni par 1. *saltus, us* i 2. *saltus, us*, što je vjerojatno i razlog neuspješne obrade istoga para i kod Joakima Stullija. Međutim, nismo pronašli sigurno objašnjenje za neprepoznavanje homonimâ u 1. *ius, iuris* i 2. *ius, iuris* kod Belostenca. Isto tako, ni jedan pregledani njemački rječnik nije na sličan način bilježio te semantičke odnose kao što su ih bilježili Andrija Jambrešić i Franjo Sušnik. U analizi smo primijetili i još jednu nepodudarnost između zadnja dva

spomenuta rječnika i njihovih preptostavljenih uzora i izvora, a riječ je o poretku homonimnih parova. U svim je stranim rječnicima zabilježeno da su 1. *ius, iuris* i 2. *ius, iuris* poredani tako da prvo dolazi homonimni parnjak u značenju 'juha', a potom homonimni parnjak u značenju 'pravda', odnosno 'zakon'. U Belostenčevu i Jambrešić–Sušnikovu rječniku upravo je obrnuto. Stulli raspoređuje latinske homonime kao i stranci, a i u talijanskim homonimima ni Stulli ni Della Bella ne odskaku u tom redosljedu.

Analiza je razgraničenja homonimije i polisemije u hrvatskim rječnicima 18. stoljeća u kontekstu europske leksikografije pokazala da su hrvatski leksikografi toga vremena pratili europska leksikografska strujanja i da su promišljali semantičke međuleksemske i unutarleksemske odnose. Iako bi se njihov uspjeh mogao prikazati i kao rezultat doslovnoga preuzimanja natuknica iz stranih rječnika, to i nije tako sigurno. Strana je literatura svakako utjecala i sigurno je da su domaći leksikografi preuzimali neke natuknice, kao što bi se moglo tvrditi za Stullija i Turinski rječnik, no vidjelo se i da hrvatski leksikografi nisu doslovno sve nekritički preuzimali i da su vlastite rječnike sastavljali prema više uzora i izvora. Da je preuzimanje bilo doslovno i potpuno, analiza bi pokazala potpuno jednake natuknice i jednako razgraničavanje homonimije i polisemije u domaćih i stranih autora. Međutim, ni u jednom stranom analiziranom rječniku nije pronađeno jednako tretiranje tih dviju pojava kao što ih ima Jambrešić–Sušnikov rječnik, a prema kojem se pokazalo da su ta dvojica autora ipak razlikovala homonimiju i polisemiju, ali su ih bilježili posve originalno. Originalnost i inače prati taj rječnik, spomenimo samo oznake za gramatičke rodove njemačkih imenica. Naravno, treba ostaviti otvorenom i mogućnost da su Jambrešić i Sušnik ipak preuzeli to iz nekoga drugoga uzora, odnosno izvora koji je dosad ostao nepoznat. Tu mogućnost ostavlja otvorenim i nepodudarnost u redosljedu obrade homonimnih parova u njihovu, ali i u Belostenčevu rječniku kad je riječ o homonimnom paru 1. *ius, iuris* i 2. *ius, iuris*. Bez obzira na to što bi otkriće nekoga novoga uzora i izvora moglo pokazati, može se reći da hrvatska leksikografija u razgraničenju polisemije i homonimije nije zaostajala za drugim europskim leksikografijama, čiji je punopravni član kako zbog spomenutih metaleksikografskih dosegâ, tako i zbog latinskoga jezika koji je trajna sastavnica hrvatske leksikografije do 19. stoljeća.

5.4.6. *Primjeri metaleksikografskih dosega – upotreba leksikografskih odrednica*

Metaleksikografski se dosezi mogu pokazati i na jednoj samo na prvi pogled tehničkoj strani rječnika, naime na upotrebi leksikografskih odrednica. Pod leksikografskim odrednicama razumijevamo posebne simbole i kratice koje autori upotrebljavaju kako bi se natuknica odredila gramatički, lingvostilistički, čestotno, etimološki, terminološki i tako dalje.²⁰⁶ Bez tih odrednica danas ne možemo zamisliti rječnike, no one nisu postojale oduvijek. Još ni u 17. i 18. stoljeću odrednice nisu bile posve uobičajene, a iako ih ima u rječnicima, njihova upotreba nije bila normirana.

U hrvatskom jezikoslovlju samo je nekoliko autora pisalo o leksikografskim odrednicama. Bratanić-Čimbur (1979: 7) leksikografskim odrednicama smatra "sve podatke unutar članka koji sadrže neku obavijest o morfološkim, sintaktičkim, stilističkim ili upotrebnim karakteristikama natuknice", a dijeli ih u dvije kategorije, gramatičku i upotrebnu. Gramatičke odrednice daju gramatičke informacije o leksičkoj jedinici, a najčešće se nalaze uz natuknicu, iako se mogu nalaziti i drugdje u rječničkom članku. Upotrebne odrednice dijeli dalje na stilske (npr. dijalektnost, arhaičnost, kolokvijalnost natuknice ili značenja) i područne (npr. ograničena upotreba natuknice u nekom području ljudske djelatnosti poput kemije, medicine i dr., dakle terminološke odrednice).

Iako se u svom radu bavi stilskim odrednicama, S. Babić je (1981) na početku dao svoju tipologiju leksikografskih odrednica. Definiciju odrednica preuzima od Bratanić-Čimbur (1979), ali daje svoju podjelu. Tako odrednice dijeli na gramatičke, etimološke, značenjske, područne (terminološke, stručne) i stilske (S. Babić 1981: 79). Gramatičkim se odrednicama daju gramatički podaci, primjerice, o rodu, padežima, o vidu i prijelaznosti glagola i dr., a u njih ubraja i ortoepske odrednice. Etimološkim se odrednicama određuje podrijetlo natuknice, značenjske odrednice određuju je li značenje preneseno ili figurativno. Područne odrednice određuju

²⁰⁶ Leksikografske se odrednice javljaju i pod terminom *upotrebne etikete* (usp. Šipka 1998), što je doslovni prijevod engleskoga termina *usage labels*, dok npr. Zgusta (1991) za leksikografske odrednice upotrebljava termin *glosa*. No, Hartmann i James (2002) u svojem rječniku leksikografije razlikuju glose i oznake (*label*). Prema njima glosa čini dio definicije, dok oznake (odrednice) određuju natukničku riječ stilski i slično. Ovdje ćemo to sve zvati leksikografskim odrednicama.

natuknicu terminološki i stručno, a S. Babić ih smatra dopunom značenjskim odrednicama. Zadnju skupinu, stilske odrednice, S. Babić (1981) dijeli na pet podskupina: ekspresivne, slojne, dijalektne i teritorijalne, vremensko-čestotne i normativne. Uza svaku skupinu i podskupinu S. Babić (1981) daje i primjere odrednica, nerijetko naglašavajući kako se odrednice jedne skupine mogu promatrati i kao odrednice druge skupine s čim se svakako slažemo. Za dobru tipologiju odrednica bit će potrebno jasno odrediti kriterije s kojih se polazi.

Petrović (2002) u svom članku pod naslovom "Uputnice u dvojezičnicima s hrvatskim kao polaznim jezikom" govori o uputnicama i njihovu mjestu i funkciji unutar rječničkoga članka. Uputnicama se jedna natuknica upućuje na drugu, obično prihvatljiviju. Petrović (2002) uputnice ne smatra odrednicama kao ni ostala literatura koja je ovdje spomenuta, a i nešto uže promatra leksikografske odrednice nego što to gledaju drugi autori. Autorica u članku daje prijedlog sustava uputnica, a jedina od pregledanih domaćih autora daje i tehnički opis svoga predloženoga sustava u kojem, što je posebno zanimljivo, donosi i grafijske oznake. Iako su se grafijskim oznakama u rječničkim člancima koristili i stari hrvatski leksikografi, što ćemo pokazati dalje u tekstu, nismo pronašli da je netko to istraživao, odnosno da se osvrnuo uz sadržaj i na oblik odrednica ili drugih dijelova rječničkoga članka. Petrović (2002) dakle predlaže svoj sustav s grafijskim oznakama (npr. >, >> i dr.) prema kriterijima za upućivanje natuknica koji mogu biti normativni, semantički, gramatički, pravopisni itd. Autorica smatra da bi se posebnim grafijskim oznakama natuknice mogle upućivati na češći, običniji ili stilski neutralni leksem, potom na domaću riječ ili izraz i slično. Smatramo da iz rečenoga slijedi da se natuknička leksička jedinica koja se upućuje na drugu određuje kao rjeđa, neprihvatljiva, stilski ili drugačije obilježena, što te uputnice zapravo čini i odrednicama jer polaznu leksičku jedinicu i određuju. To bi pak učinilo uputnicu ujedno i odrednicom, što je i naš argument za to da se u leksikografske odrednice uvrste i uputnice, odnosno uputnice smatramo vrstom leksikografskih odrednica.

Brlobaš (2003) jedina od pregledane domaće literature obrađuje odrednice u nekom "starijem" rječniku. Riječ je o hrvatsko-talijanskom rječniku Dragutina Parčića iz 1901. godine i gramatičkim odrednicama u njemu. Autorica gramatičke odrednice detaljno analizira te ih uspoređuje s drugim izdanjima Parčićeva rječnika i

s gramatičkim odrednicama u *Rječniku ilirskoga i njemačkoga jezika* Rudolfa Veselića iz 1853. godine. Tikvica se pak (2009) u svom radu usredotočila na lingvostilističke odrednice u rječnicima hrvatskoga jezika koje promatra s aspekta funkcionalne stilistike.

Sažeto možemo reći da radova o leksikografskim odrednicama u hrvatskom jezikoslovlju nema mnogo, u posljednjih je trideset godina objavljeno samo pet. Nekoliko je tipologija odrednica, koje se sadržajno manje-više preklapaju, a tri su se autorice bavile određenom vrstom odrednica. Ovdje se slažemo s definicijom odrednica koju je ponudila autorica Bratanić-Čimbur (1979), a držimo da se odrednicama mogu smatrati i uputnice, kako smo u tekstu pokazali. Definicija odrednica koju je dala Bratanić-Čimbur (1979) dovoljno je široka za to. Tu bismo tipologiju odrednica dopunili predlažući njihovu podjelu najprije sa sadržajnoga i formalnoga kriterija. Sadržajni je kriterij u dosadašnjoj literaturi dovoljno obrađen, tek je poneka razlika u imenovanju i broju vrsta odrednica, no zanemaruje se formalni kriterij prema kojemu se odrednice dijele prema svom grafičkom liku. Primjenom toga drugoga kriterija dobivaju se dvije glavne podjele. Odrednice mogu biti kratice i simboli u koje uključujemo i druge oznake. Iako je općenito sadržajni kriterij naravno važniji od formalnoga, s obzirom na to da je ovdje riječ o rječničkom članku koji je uvelike prostorno ograničen, formalni kriterij promatranja nekoga dijela rječničkoga članka iznimno je važan ekonomičnosti radi.²⁰⁷

Kako bi se dopunila slika uzora i izvora koja se proteže ovom disertacijom i kako bi se na još jednoj odabranoj metaleksikografskoj temi pokazao odnos europskih uzora i hrvatskih jezičnih priručnika u 18. stoljeću, pokazat će se kakve su leksikografske odrednice upotrebljavali stari hrvatski leksikografi te na nekoliko odabranih primjera kako je to bilo u Europi.

Uobičajeno je danas da leksikografskomu djelu prethodi predgovor ili kakav drugi sličan tekst u kojem se, među ostalim, daju upute o tome kako čitati rječnik. To pak nije moderan izum, uputama su se koristili i stariji hrvatski leksikografi. Neki u njima, poput Belostenca ili Jambrešića i Sušnika, daju više podataka, a neki, poput

²⁰⁷ U sličnom smjeru idu i Putanečeve (1994) misli koji je uveo pojam sigliranja u hrvatsku leksikografiju, što bi imalo značiti kraćenje, a riječ je o tome da jedan znak zamijeni čitavu riječ ili čak i dijelove definicije koji se često ponavljaju. Iako on izravno ne govori o leksikografskim odrednicama, autor je blizak ovoj temi jer znakovi o kojima govori jesu leksikografske odrednice i jer pažnju posvećuje upravo ograničenu prostoru rječničkoga članka.

Della Belle i Stullija, manje. Della Bella (1728) uz popis hrvatskih pisaca daje i popis kratica kojima se koristio. Drugo će izdanje, koje je 1785. priredio Petar Bašić, u tom dijelu biti nešto informativnije od prvoga. Među leksikografskim odrednicama u tom rječniku nalaze se različite gramatičke odrednice (vrsta riječi, rod, broj itd.), značenjske odrednice poput *Metaf.* (označuje da je značenje preneseno), različite odrednice koje natuknicu određuju geopolitički (*Capit.* za *Capitale*), a ima i terminoloških (*T. Bot.* za *Termines Botanico*, *T. Eccl.* za *Termines Ecclesiastico*) i etimoloških odrednica (*V. Gr.* za *Voce Greca* ili *V. Pol.* za *Voce Pollaca* i tako dalje), a tu su i neizbježne uputnice (*V.* za *Vedi*, odnosno vidi).

Belostenec (1973 [1740]) daje u predgovoru nekoliko uputa kako se koristiti rječnikom, odnosno što mu znače kurzivirane kratice u rječničkim člancima. Ima slovne kratice i brojeve za gramatičke odrednice, a posebno su zanimljive odrednice koje određuju prozodiju. Tako kraticom *p. c.* označava da je preposljednji slog kratak, a *p. p.* da je preposljednji slog dug. Osim gramatičkih odrednica ima i značenjskih poput *Transl.* i *Metaph.* za preneseno značenje, te odrednice kojima se riječi određuju regionalno (*Scl.* za slavonski, *Cr.* za hrvatski, odnosno kajkavski, i *Turc. Sc.* za tursko-slavonski). Upotrebljava još i kratice za citirane autore te uputnicu *v.* za *vide*, odnosno vidi.

Jambrešić–Sušnikov (1992 [1742]) rječnik ima najpotpunija objašnjenja u predgovoru od svih domaćih rječnika u 18. stoljeću. Čak se i predgovor ne naziva samo predgovorom već i objašnjenjem djela (*Praefatio et declaratio operis*). Objašnjenja se daju u osamnaest točaka, a sedma, osma, deveta, dvanaesta i četrnaesta daju objašnjenja o leksikografskim odrednicama. Jedini od domaćih autorâ upotrebljavaju uz kratice i simbole. Od simbola koriste se zvjezdicom (*) i križićem (†) koje postavljaju s lijeve strane natuknice. Zvjezdicom označuju riječi grčkoga podrijetla, a križićem barbarizme kako ih nazivaju. Od kratica upotrebljavaju *Obsol.*, *Inus.* ili *Antiq.* za "starinske riječi". Terminološke odrednice donose pod kraticama *Theol.*, *Jcti.*, *Phil.* itd., a one označuju zanimanja ljudi koji ih upotrebljavaju (teolozi, pravnici, filozofi ...). Objašnjavaju i da raznolikost značenja i upotrebe razlikuju arapskim brojkama,²⁰⁸ a brojne sinonime kojima rječnik obiluje označuju kraticom *V.*

²⁰⁸ Prije se u tekstu pokazalo da Jambrešić i Sušnik razlikuju polisemiju i homonimiju u jednoj natuknici tako da različita značenja jedne riječi, dakle polisemiju, odvajaju zarezom, a homonime obrojčavaju u jednoj natuknici.

Syn. pro (vidi sinonim za). Rječnik ima i značenjske odrednice *Tran.*, *Metaph.* i *Meton.* Tu su i mnoge gramatičke odrednice, a najzanimljivije su kratice za rodove njemačkih imenica. Tako im *r.* (od *der*) označuje njemačku imenicu muškoga, *e.* imenicu ženskoga (od *die*) i *s.* imenicu srednjega roda (od *das*).

Stullijev latinsko-talijansko-hrvatski rječnik iz 1801. godine ima sasvim kratak predgovor u kojem nema nikakvih objašnjenja o leksikografskim odrednicama, a tek na kraju rječnika daje popis pisaca i djela kojima se u izradi služio. Pregledom rječničkih članaka nisu uočeni nikakvi posebni simboli kao leksikografske odrednice osim znaka koji nalikuje donjem lijevom navodniku (,), a koji stavlja uz natuknice koje obično upućuje na druge natuknice. Sličan smo simbol u sličnoj upotrebi uočili i u talijanskim rječnicima koje smo pregledali, a koji su mogli poslužiti Stulliju kao uzori ili izvori (usp. na primjer *Vocabolario* 1751).

Da bismo upotpunili sliku o leksikografskim odrednicama u 18. stoljeću, pregledani su i neki europski rječnici iz toga vremena koji se često spominju kao uzori i izvori hrvatskima u to vrijeme. Najzanimljiviji je u tom smislu bio rječnik Adama Friedricha Kirscha pod naslovom *Abundantissime Cornu Copiae Linguae Latinae et Germanice selectum* iz 1718. godine. Riječ je o enciklopedijskom dvojezičnom latinsko-njemačkom rječniku na gotovo dvije tisuće stranica. Kako je već Žepić (1992) primijetio, Jambrešić–Sušnikov se rječnik podudara s Kirschevim u simbolima. I Kirsch označuje križićem barbarizme, a zvjezdicom riječi grčkoga podrijetla pa je ta podudarnost jedan od Žepićevih argumenata da je Kirsch bio dvojici isusovaca glavni izvor. Pregledali smo još dva rječnika koji se spominju kao mogući Jambrešić–Sušnikovi izvori – Frisiusa (1700) i Facciolatija (1778), kod kojih nisu pronađene slične odrednice, odnosno simboli pa se Žepićevo (1992) mišljenje drži vjerojatnim. Kirsch uz te simbole ima i druge odrednice, najčešće kratice kojima označuje citirane autore, gramatički opis natuknica i dr. Primijetili smo razliku u tome što Kirsch zastarjelice označuje kraticom *Obsol.*, a Jambrešić i Sušnik s više kratice kao što smo vidjeli. Zanimljivo je usput spomenuti i da je rječniku dodan rimski kalendar, prozodija i mnogi toponimi kao što je i u hrvatskom rječniku. Usporedimo dvije jednake natuknice iz Jambrešić–Sušnikova i Kirscheva rječnika.

**Paronychia, ae. f. Paronychium, ii, n. Plin. Zanobticza, otok nobteni, kurje oko. Ein bös Nagel – Geschvvar, Hüner – Aug. K^eor^eom méreg, Láb-uj felt^eorése, tsomózása (Jambrešić–Sušnik 1992 [1742]: 672).*

**Paronychia, ae. f. (Paronychium, ii. n.) der Wurm/ ein bös Nagel Geschwär an Fingern oder Zehen /Hüner – Aug / Leichdorn. Plin. 2.) Nagel-Kraut / Mauer-Rauten (Kirsch 1718: 785).*

Oba su rječnika označila isti leksem zvjezdicom, odnosno da je grčkoga podrijetla, a podudaraju se i neka značenja. Kirsch ima bogatiji rječnički članak s više značenja, no moramo imati na umu da je Kirschev rječnik dvojezičan, i to na gotovo dvije tisuće stranica, dok je Jambrešić–Sušnikov četverojezičan na pola stranica manje. Međutim, ne postoji potpuna podudarnost između tih dvaju rječnika, i to ne samo u već spomenutim dijelovima. Na istoj smo stranici Kirscheva rječnika pronašli dosta natuknica kojih nema u hrvatskom rječniku, što objašnjava obujam, a pronašli smo i iste natuknice koje, na primjer, njemački autor nije označio zvjezdicom, odnosno da su grčkoga podrijetla, a Jambrešić i Sušnik jesu. To govori više stvari. Jedna je da se Jambrešić i Sušnik sigurno nisu koristili samo tim rječnikom, kao što su to pretpostavili već i Dukat i Žepić, odnosno da je hrvatskim leksikografima za izvor latinske građe možda poslužio neki drugi rječnik s latinskim kao polaznim, vjerojatno neka preradba Kalepina, ali i to da su Jambrešić i Sušnik svoj rječnik kompilirali iz više izvora pomno odabirući što su smatrali važnim i potrebnim za svoje čitatelje.

Uz taj smo njemački rječnik za ovu priliku pregledali još neka njemačka i talijanska leksikografska djela. Nećemo detaljno iznositi podatke za svako djelo, već ćemo iznijeti rezultate istraživanja i zaključna razmatranja. Pregledan je Turinski rječnik, pretpostavljeni Stullijev uzor, potom Calderinijeva i Facciolatijeva preradba Kalepina, Frisusov latinsko-njemački i njemačko-latinski rječnik, dva izdanja Cruscina rječnika, kao i poljski rječnik Grgura Cnapija (Grzegorz Knapski) iz 17. stoljeća koji Stulli navodi u popisu svojih izvora. Neki od autora daju upute o korištenju rječnika, a neki ne daju. Svi pregledani rječnici imaju neki oblik leksikografskih odrednica, s tim da neki imaju samo kratice, a neki uz kratice i simbole. Upotrebljavaju se i simboli koji nisu leksikografske odrednice poput simbola ¶ koji često služi za odvajanje dijelova rječničkoga članka. U svim smo

pregledanim rječnicima pronašli kratice kojima se natuknička riječ označuje gramatički, terminološki i tako dalje. Oni koji donose simbole, obično ih i objašnjavaju. Od simbola su najčešći zvjezdica i križić, s tim da značenja tih simbola nisu ustaljena. Iako su simboli vrlo praktične leksikografske odrednice, u 18. stoljeću nisu zaživjeli svugdje, a nešto su češći u rječnicima sa zapadnoeuropskoga prostora. Primijetili smo da je upotreba odrednica u 18. stoljeću, iako neusustavljena, ipak razvijenija i češća nego što je to u 17. stoljeću.

Sve u svemu, u to je vrijeme, kako u Hrvatskoj tako i u Europi, upotreba leksikografskih odrednica bila još prilično neustaljena. Spomenimo još samo jedan primjer koji nema izravne veze s hrvatskom leksikografijom, ali je svakako važan dio europske, englesko-francuski rječnik Abela Boyera iz 1699. godine. Cormier je (2008) pokazala da je Boyer, za to vrijeme posve neobično, imao prilično razrađen sustav leksikografskih odrednica. Koristio se simbolima i kraticama i njihovom kombinacijom te objašnjenjima. Njima je natuknice određivao stilistički, vremenski i tako dalje. Boyer je tako zastarjelice označavao dvostrukim križićem, a običnim križićem razgovornu riječ. U tom kontekstu nije naodmet spomenuti i još jedan poljski rječnik, ovaj put iz 18. stoljeća. Riječ je o opsežnu djelu autora Michela Abrahama Trotza (1703–1769)²⁰⁹ pod naslovom *Nouveau dictionnaire françois, allemand et polonois* iz 1744. godine. U njem nalazimo i objašnjenja oznaka i kratica prije samoga rječnika, na francuskom, njemačkom i poljskom jeziku. Od kratica Trotz je upotrebljavao uobičajene poput *obs.* za zastarjelice. Od oznaka, dakle grafičkih odrednica, koristio se zvjezdicom, te jednostrukim i dvostrukim križićem. Zvjezdicom je označio riječi koje nisu dio uzornoga stila, već više pripadaju razgovornomu stilu. Dvostrukim je križićem označio riječi koje počinju grafemom *h* koje se izgovora, dok je jednostrukim križićem označio riječi koji počinju grafemom

²⁰⁹ Ime autora pojavljuje se u nekoliko inačica, u tekstu navodimo kako stoji na koricama rječnika. Uz tu se inačicu autor navodi i kao Michał Abraham Troc (usp. Puzynina 2000), a u literaturi se razlikuje i godina rođenja (1689, odnosno 1703).

h koji se ne čita.²¹⁰ Dakle, to su još neki primjeri neusustavljenosti značenja simbola kao leksikografskih odrednica u Europi u 18. stoljeću.²¹¹

Iz danoga možemo zaključiti kako je jedina stalnica, koja ipak ima pokoji izuzetak, u tome što autori leksikografske odrednice u obliku simbola stavljaju s lijeve strane natuknica, a kratice s desne, odnosno u tijelu rječničkoga članka. Simbolima se možda češće natuknica određuje vremenski, ali to nije pravilo, a za čvrste zaključke nužna su daljnja istraživanja. S vremenom će se simboli kao leksikografske odrednice sve više koristiti, a njihova će se upotreba sve više normirati, iako ni danas ne postoji jedinstveni kriterij za njihovu primjenu. Može se reći da hrvatska leksikografija u 18. stoljeću po različitosti leksikografskih odrednica nije zaostajala za europskom, dapače u nju se posve uklapa, a to je vrlo vjerojatno zahvaljujući europskim uzorima i učenosti svojih sastavljača.

²¹⁰ Samo se na ovom primjeru pokazuje koliko je poljska leksikografija metaleksikografski napredovala u jednom stoljeću. Naime, u Cnapijevu rječniku iz 17. stoljeća nismo naišli na neki uočljiv sustav leksikografskih odrednica, osim uobičajenih gramatičkih za latinski jezik.

²¹¹ Ni danas upotreba leksikografskih odrednica, posebice grafičkih, nije usustavljena. Usporedi npr. ruski rječnik na <http://softacademy.lnpu.edu.ua/Programs/Dictionaries/Sklyarevskaya.htm> ili hrvatski na internetskoj stranici <http://hjp.srce.hr/index.php?show=main>.

6. ZAKLJUČAK

Šezdesetih godina 20. stoljeća poraslo je zanimanje za jednim jezikoslovnim djelom iz 17. stoljeća. Zanimanje je pokazao poznati američki lingvist Noam Chomsky, a djelo za kojim je pokazao zanimanje bila je francuska gramatika *Grammaire générale et raisonnée* autorâ Claudea Lancelota i Antoineta Arnaulda, poznatih učenjaka iz Port-Royalove opatije. Chomsky je svoje zanimanje objavio u knjizi *Cartesian Linguistics: A Chapter in the History of Rationalist Thought*. Knjiga je objavljena 1966. godine i izazvala je pravu buru među jezikoslovcima. Chomsky je, naime, pristupio tomu francuskomu djelu potpuno odvojeno od bilo kakva povijesnoga konteksta i samo u duhu racionalističke filozofije Renéa Descartesa te zaključio da je Descartesova filozofija bila glavni i jedini uzor jezikoslovnoj misli dvojice autora. Međutim, pokazalo se da su na Lancelota i Arnaulda djelovali mnogi prije Descartesa, da Descartes nije ništa revolucionarno za tu dvojicu napravio i da su oni zapravo nastavili gramatičku i jezikoslovnu misao koja se razvijala već koje stoljeće. Tsiopera i Wheeler (1993), autori "novije" studije o spomenutom djelu, nazvali su zbog toga djelo N. Chomskoga tipičnim primjerom što se može dogoditi ako se u obzir pri istraživanju jezikoslovne misli ne uzima i povijesni kontekst. Da bi se neko jezikoslovno djelo razumjelo, mora se razumjeti i vrijeme u kojem je nastalo i svrha radi koje je nastalo. Mora se u obzir uzeti čak i obrazovanje autora jer ono je jedan od važnih čimbenika formiranja nečije intelektualne osobnosti koje će se onda preliti u njegovim djelima. O tome je pisao i Katičić (1981) u početku svoje studije o Kašićevoj gramatici kad je, među ostalim, analizirao i na kojim se autorima Kašić obrazovao jer je to uvelike utjecalo i na njegova djela, posebno gramatiku.

Važnost je, dakle, povijesnoga konteksta, pa u sklopu toga i obrazovanja u kojem se nekakvo znanje i ideje prenose s učitelja na učenike, velika. Upravo iz tih smo razloga dva poglavlja ovoga rada posvetili povijesnomu kontekstu i razvoju školstva na hrvatskom teritoriju u 18. stoljeću. Pokazali smo kako je izgledao teritorij današnje Hrvatske u 18. stoljeću i pod čijim je sve upravama bio. Političke smo prilike uočavali i na jezičnim priručnicima. Tamo gdje je bila njemačka uprava, nalazimo i njemački jezik u hrvatskim jezičnim priručnicima. Tamo gdje je pak bila talijanska politička uprava, nalazimo talijanski jezik. Poveznicu među tim dvama

dijelovima hrvatskoga teritorija čine hrvatski i latinski jezik koji su se nalazili gotovo u svim priručnicima do 19. stoljeća.

Pregled političke povijesti, kao i duhovno ozračje hrvatskoga teritorija u europskom kontekstu, pokazuje nam kako je teritorij bio podijeljen i pod čijom vlasti. Europa je tada više-manje bila podijeljena na nekoliko velikih carstava. Veći je dio hrvatskoga teritorija bio pod Habsburškom Monarhijom, ali ne kao cjelina, već rascjepkan pa uprava nad tim područjima nije bila jedinstvena. Slična je situacija bila i na susjednim područjima. Italija je također bila rascjepkana na mnoštvo gradova država, a tako je bilo i s njemačkim teritorijem, koji je tada bio razdrobljen na kneževine. Zapadni su europski teritoriji većinom bili pod jedinstvenim i jakim upravama carstava s jednim političkim, pa onda i kulturnim središtem poput Francuske ili Velike Britanije. To će se pokazati važnim u procesu izgradnje standardnih jezika tih područja. Primijetili smo i utjecaj geopolitičkoga položaja promatranoga teritorija s vrstom institucije koja se aktivirala na izgradnji standardnoga jezika zajednice. Tako je i govor Dvora, kao središta političke moći u Francuskoj bio uzorom, odnosno temeljem za standardni francuski jezik. I temelj engleskomu standardnomu jeziku govor je političkoga i kulturnoga središta – Londona. Nasuprot tim dvama primjerima, u Italiji u kojoj je postojalo mnoštvo političkih i kulturnih središta, temelj standardnomu jeziku nije činio govor nekoga središta već književnost, i to toskanska. Slična je situacija bila i s hrvatskim i njemačkim jezikom. Je li to bilo slučajno ili su se ideje širile s obzirom na ondašnju mobilnost kulturne elite, teško je reći. Ono što svakako nije bilo slučajno, kolanje je mnogih ideja pa do nas dolaze i duhovna strujanja s udaljenih područja. Tako smo pokazali da su ideje velikoga Newtona došle vrlo rano do nas, zahvaljujući ponajprije Boškoviću, pa u 18. stoljeću imamo i epove koji opjevavaju i Newtonovu i Descartesovu filozofiju. Do nas dolaze čak i ideje o uređenju vrta pa već početkom 19. stoljeća postoji i kod nas takozvani engleski vrt.

Kako se u 18. stoljeću još uvijek nisu uspostavile pojedinačne znanosti, učenjaci se često bave vrlo različitim i naizgled nespojivim zanimanjima. Prisjetimo se samo britanskoga učenjaka, poznatoga kemičara Josepha Priestleya, koji je bio i gramatičar. Takvih ljudi bilo je i kod nas, kao na primjer Matija Antun Relković. Osamnaesto je stoljeće bilo i stoljeće brojnih reformi, društvenih, gospodarskih,

obrazovnih i drugih. Kako je hrvatski teritorij najvećim svojim dijelom bio pod Habsburškom Monarhijom koja je vrlo ažurno pratila europska strujanja, tako oni nisu mimoišli ni naše dijelove. Do nas dopiru ideje fiziokratizma, kameralizma, prevode se udžbenici sa stranih jezika. Uz to što smo bili pod upravom jedne europske monarhije, presudna su u provođenju reformi bila dva monarha – Marija Terezija i Josip II, u pravom smislu riječi prosvijećeni vladari. Širenju ideja pomoglo je i povećanje medija širenja – tiskaju se razne publikacije, otvaraju se čitaonice, pa tako mi već krajem 18. stoljeća imamo kakvu-takvu periodiku, dok će se prve novine na hrvatskom jeziku pojaviti 1806. godine, i to *Kragliski Dalmatin*, zahvaljujući Francuzima.

Međutim, nisu samo političke okolnosti pogodovale tomu da su do nas dopirale mnoge "europske" ideje. Glavni preduvjet bilo kakvu prihvaćanju, prenošenju, pa onda i proizvodnji duhovnih stremljenja i uopće intelektualnoga ozračja čini obrazovanje. Ono u velikoj mjeri oblikuje čovjeka i priprema ga za prihvaćenje, prenošenje i stvaranje novoga. Obrazovanje na hrvatskom teritoriju u 18. stoljeću nije, naravno, bilo razvijeno kao na zapadu Europe, ali je postojalo i odigralo je neprocjenjivu ulogu u razvoju jezikoslovlja. Već smo na kraju trećega poglavlja izdvojili neke zaključke, a ovdje ćemo neke od njih i ponoviti. Obrazovanje koje se na hrvatskom prostoru odvijalo preko školstva u 18. stoljeću možemo podijeliti na dva dijela s obzirom na to tko je imao glavnu riječ u njemu. Veći dio stoljeća školstvom je u nas upravljala Crkva, odnosno crkveni redovi, a u tom su se posebno istaknuli isusovci i franjevci, iako su važne uloge odigrali i drugi crkveni redovi poput pavlina i dominikanaca. Manji dio stoljeća školstvo preuzima svjetovna vlast, što se i uklapa u duh vremena – prosvjetiteljstvo – čija je i jedna od glavnih obilježja svojevrsna sekularizacija.

Obrazovanje je u nas bilo organizirano na svim razinama od osnovnih škola, preko gimnazija do visokih škola. Dva su programa obilježila organizaciju školstva – isusovački *Ratio studiorum* i državni *Ratio educationis*. O razlikama među njima već se dosta pisalo. Dva su programa imala i mnoštvo zajedničkoga – poticali su pisanje udžbenika. Prvi se posebno istaknuo u pisanju jezičnih priručnika, a drugi uz jezične priručnike i u mnogim nejezičnim priručnicima poput matematičkih ili priručnika iz nekih drugih područja iz kojih su se obrazovala djeca, što je opet imalo utjecaj na

razvoj hrvatskoga književnoga jezika. Bez obzira na te razlike, zajedničko im je što su se priručnicima širile na hrvatski teritorij mnoge ideje iz Europe. Prvi su hrvatski jezični priručnici nastajali na poznatoj isusovačkoj gramatici latinskoga jezika – gramatici Emanuela Alvaresa, dok su rječnici nastajali kao kompilacije brojnih europskih rječnika poput Kalepinova, Cruscina i drugih, ponajviše s talijanskoga i njemačkoga govornoga područja. Drugi su priručnici donosili novu gramatičku tradiciju na naše prostore – u prvom redu njemačku i utjecaje njemačkoga jezikoslovlja, ali i brojnih priručnika za učenje stranih jezika. Već nam tih nekoliko činjenica jasno govori koliko je važno promotriti hrvatsko jezikoslovlje toga vremena u jednom širem, europskom kontekstu. Važno je još i naglasiti da hrvatskoga jezikoslovlja u to vrijeme ne bi vjerojatno ni bilo izvan školstva čime je rečeno i više nego što je dovoljno da bi se opravdalo uključivanje te teme u ovaj rad.

U četvrtom smo poglavlju predstavili glavne pravce europske jezikoslovne misli kroz stoljeća, s posebnim osvrtom na novi vijek i promjene koje je on donio. Vidjeli smo da se jezikoslovna produkcija mogla podijeliti na dva glavna smjera. Jedan su činili jezični priručnici s primarnom pedagoškom funkcijom poput gramatika i rječnika, a drugi smjer činila su teorijska djela, mahom filozofska koja su promišljala jezična pitanja. U nas je prevladao prvi smjer i u 18. stoljeću jezikoslovlje iščitavamo upravo iz takvih djela – jezičnih priručnika, odnosno gramatika, rječnika i pravopisa. Međutim, u Europi se aktivno promišljalo o jeziku pa nastaju djela u kojima se ta promišljanja i oblikuju. Dva su se pravca spojila u jednom francuskom djelu koje su napisali jedan gramatičar, odnosno pedagog, autor nekolicine priručnika za strane jezike, i jedan filozof, odnosno logičar. Prvi je Claude Lancelot koji je pišući mnoge udžbenike za strane jezike, uočio sličnost među jezicima te je razvio ideju da u učenju stranoga jezika od velike pomoći može biti upravo uspoređivanje s materinskim jezikom. Lancelot je u suradnji s Arnauldом pokušao pronaći jezične principe na kojima počivaju svi jezici, a uz pomoć kojih bi učenje stranih jezika bilo olakšano. Djelo je imalo golem uspjeh koji se tumači i time što je bilo napisano na francuskom jeziku. Jedan od važnijih utjecaja toga djela bilo je i učenje stranoga jezika preko materinskoga pa možemo reći i da je ono imalo velik utjecaj na brojne kontrastivne gramatike. Iako ne možemo tvrditi o nekim izravnim utjecajima te francuske gramatike na hrvatske jezične priručnike u 18. stoljeću, sigurno je da su njezine zamisli došle i do nas, vjerojatno nekim posrednim

putem. Svakako to već vidimo na prvim gramatikama latinskoga jezika u nas početkom 18. stoljeća.

Što se tiče utjecaja jezikoslovnih ideja na društvo, možemo reći da se taj utjecaj vidi preko triju institucija koje su u tome imale najveći utjecaj. Kako je latinski jezik kao *lingua franca* polako počeo gubiti prednost pred narodnim jezicima iz više razloga, a sve je širi sloj ljudi postajao pismen, trebalo je prilagoditi jezičnu produkciju zahtjevima vremena. Ljudi su željeli naučiti strane jezike radi trgovine ili nekih drugih opravdanih razloga, a to je zahtijevalo i pisanje odgovarajućih priručnika. Kako su narodni jezici bili "sirovi", neizgrađeni, trebalo je osmisliti kako će se opisivati, a s obzirom na to da nije postojao već unaprijed dogovoreni idiom koji će poslužiti za opisivanje, trebalo je najprije odabrati onaj koji će predstavljati određenu jezičnu zajednicu. Smjerovi kojima se moglo krenuti bili su različiti, od odabira najraširenijega idioma, ili na primjer odabira idioma kojim se koristi elita, na primjer dvorska elita, ili zajednica političkoga i kulturnoga središta. Izbor je mogao pasti i na idiom na kojem je napisana bogata književnost, s preduvjetom da ona, naravno, postoji. To su bili, dakle, glavni smjerovi kojima se moglo krenuti pri odabiru idioma koji će predstavljati neku jezičnu zajednicu. Odabir je smjera ovisio i o političkim prilikama jezične zajednice kojoj je imao služiti. U tom su poslu, pa i onima koji su slijedili nakon toga (faze standardizacije), pokazali smo, tri institucije imale odlučujuću ulogu. Bile su to Crkva, akademije i država. Crkva je u hrvatskom slučaju odigrala neprocjenjivu ulogu u izgradnji standardnoga jezika. Ona je potaknula pisanje prve hrvatske gramatike, a i mnogih jezičnih priručnika nakon nje. Dovoljno je reći da je većina autora hrvatskih jezičnih priručnika do 19. stoljeća bila iz crkvenih krugova – isusovci, franjevci, pavlini. S druge strane, tu su bile i mnoge akademije ili jezična društva koja su imala također velik utjecaj na razvoj književnih jezika, a pogotovo kod Talijana, Francuza, Španjolaca, Šveđana, ali i drugih. U sklopu akademija koje su nekad bile i na nacionalnoj razini, izrađivale su se normativne gramatike, rječnici i drugi jezični priručnici, razvijala se književnost, promovirali su se puristički stavovi. I na hrvatskom je teritoriju postojalo nekoliko akademija, odnosno jezičnih društava, no one nisu imale toliko izravni utjecaj kao na primjer u Francuskoj. Treća institucija koja je odigrala veliku ulogu u izgradnji standardnoga jezika kao jezika javne komunikacije bila je država. Njezina se uloga u tome obično javlja nakon uloge Crkve ili akademija, ali ne nužno i odvojeno. U nas

je ona odigrala značajnu ulogu ponajprije dolaskom prosvijećenih vladara Marije Terezije i Josipa II. Marija je Terezija snažno zagovarala školske reforme i prijevode mnogih udžbenika koji su bili propisani u školama, a Josip II. kodifikacijom pravopisa, odnosno slovopisa, koja je bila povezana s tiskanjem rječnikâ Joakima Stullija.

S obzirom na promjene u odnosu na latinski jezik početkom novoga vijeka dali smo pregled prvih gramatika narodnih jezika diljem Euorope i prikaz razvoja leksikografije. Stavljajući hrvatsku gramatikografiju u jedan širi kontekst, pokazali smo da ona pripada europskim kulturnim krugovima i zapadnim slavenskim strujanjima kad su u pitanju razvoj književnoga jezika i izgradnja standardnih jezika te da se nalazi visoko na kronološkoj ljestvici prvih europskih gramatika narodnih jezika. Pokazali smo i da hrvatska leksikografija prati europske tokove, a malo je zaostajanje vidljivo tek u razvoju jednojezične leksikografije u odnosu na ostale, pretežno romanske i germanske narode, no tu svakako treba uzeti u obzir latinski jezik koji je bio službeni jezik do gotovo polovice 19. stoljeća, te da je hrvatsko-latinska dihotomija snažno obilježila i hrvatske jezične priručnike do toga vremena.

Peto poglavlje donosi više tema. Kad se govori o hrvatskom jezikoslovlju 18. stoljeća, govori se o jezičnim priručnicima koje čine gramatike, rječnici i pravopisi. Takva se tipologija, doduše, ne može posve jednostrano i bez zadržke pridati tim priručnicima, ali s obzirom na to da je ona tako u kroatistici usvojena, i mi smo ju ovdje prihvatili.²¹² To su djela s primarno didaktičkom zadaćom pisana za učenje jezika. Pisana su ponajprije za škole, ali i za učenje izvan škola, kao što to radi, na primjer, Tadijanović ili Jurin. Dakle, to su uglavnom jezični priručnici. No, ti priručnici imaju velike dijelove u kojima se daje cjelovita gramatička pouka toga vremena, pa zbog toga možemo i zovemo neka od tih djela s punim pravom gramatikama. Što se tiče rječnika, pogotovo samostalnih, tu nema nikakvih dvojbi, to su u punom smislu rječnici.

Na početku je rečeno iz kojih se i kakvih djela iščitava europska jezikoslovna misao, a potom smo to primijenili na hrvatsko jezikoslovlje. Kad smo odabrali korpus na kojem smo iščitavali obilježja hrvatskoga jezikoslovlja 18. stoljeća, na

²¹² Opet ne treba djela iz prošlih stoljeća stavljati u današnje kalupe i današnje tipologije. Kako je već i Mitchell (2001) pokazala, gramatika kao knjiga nekad i danas razlikuje se. Treba prihvatiti i pokušati pogledati iz konteksta onoga vremena što je bila gramatika.

odabranim smo temama pokazali kako su hrvatski jezikoslovci promatrali određene jezične pojave, kako su ih opisivali, odnosno pokazali smo njihove dosege i zatim ih stavili u jedan europski kontekst kako bismo mogli usporediti razvoj hrvatske jezikoslovne misli toga vremena. Iako nismo imali teorijskih djela, te smo zbog raznih prilika i neprilika zaostajali za većim europskim narodima u tom smislu da nismo teorijski obogatili novim idejama razvoj jezične misli u 18. stoljeću,²¹³ u primjeni određenih gramatičkih i metaleksikografskih dosega nismo zaostajali za prosjekom Europe.

Ti se dosezi hrvatskoga jezikoslovlja prikazuju preko modela uzora i izvora hrvatskim jezičnim priručnicima. Objašnjava se postojanje dviju vrsta uzora i izvora odnosno, kako smo ih nazvali, uzora i izvora u širem i u užem smislu. Uzori i izvori u širem smislu donekle znače jedno te isto – djela, leksikografska ili neka druga, iz kojih se doslovno preuzimaju cijele natuknice. Izvori bi zapravo trebali biti, kad je npr. o leksikografiji riječ, književna ili neka druga djela iz kojih se preuzima građa, no kad se govori o izvorima u širem smislu, tu je onda riječ o djelima istoga tipa za kakvo se preuzima (npr. iz rječnika u rječnik) cijela natuknica i rječnički članak. Izvori u užem smislu izvorna su književna djela iz kojih se vade natuknice i donose potvrde za građu u jezičnom priručniku. Uzori u užem smislu zapravo znače model sastavljanja npr. rječnika ili gramatike, izgled rječničkoga članka s ostalim metaleksikografskim svojstvima, stajališta o jeziku, vrsti riječi i dr. Uzori u užem smislu tako nisu zapravo samo određena djela iz kojih su autori jezičnih priručnika preuzimali sadržaje i koncepcije već su to upravo sadržaji i koncepcije djela. Iz uzora u užem smislu tada iščitavamo određenu jezikoslovnu misao koja je postojala ili vrijedila u određenom vremenu, i to tako da ju nalazimo u većem broju reprezentativnih priručnika koji pripadaju većemu broju nacionalnih jezikoslovlja.

Dosadašnji istraživači nisu radili tu razliku i većinom su tragali za onim što u ovom radu nazivamo uzorima i izvorima u širem smislu. U tome su bili prilično uspješni. U radu smo naveli njihove rezultate i dopunili ih s ponekim spoznajama. Potom smo analizirali domaće priručnike koji su odabrani kao reprezentativni

²¹³ Ta bi se misao trebala uzeti i s rezervom s obzirom na to da je ipak jedan Hrvat, Filip Vezdin, napisavši prvu tiskanu gramatiku sanskrtskoga, pridonio razvoju buduće poredbeno-povijesne metode u lingvistici, no on nije djelovao u Hrvatskoj i nije izravno razvijao hrvatsko jezikoslovlje te ga u ovom radu nismo obrađivali.

hrvatski jezični priručnici 18. stoljeća. Nakon toga analizirali smo sadržaj i koncepciju nekoliko izabranih europskih jezičnih priručnika od kojih su neki poznati kao uzori, odnosno izvori u širem smislu domaćim priručnicima, a zatim smo usporedili sadržaj i koncepciju tih jezičnih priručnika. Analiza je i usporedba pokazala velike podudarnosti između hrvatskih i europskih jezičnih priručnika i što se tiče koncepcije i što se tiče sadržaja priručnika. Pokazalo se i da su hrvatski autori uvijek pred sobom imali više djela i da su pomno izabirali što će preuzeti i kako, pritom imajući uvijek na umu svoje čitatelje. Iz toga slijedi da su oni na jedan način svjesno stvarali hrvatsko jezikoslovlje toga vremena.

Što se tiče koncepcije i sadržaja hrvatskih i europskih jezičnih priručnika, pokazali smo velike podudarnosti. U domaćim smo djelima pronašli sve što imaju i europski priručnici. Pokazali smo da i određene manjkavosti, na primjer u opisu padežnoga sustava, nisu nikakva naša iznimka, da je to bilo tako u cijeloj Europi. Od novoga vijeka kada kreću prvi opisi narodnih jezika pa sve do 19. stoljeća čitava se europska gramatikografija na neki način "bori" s latinskom tradicijom pokušavajući se barem djelomice odmaknuti od nje, ali je to išlo sporo. Na primjeru smo i nazivoslovlja pokazali koliko hrvatski autori prate europska strujanja, ali i koliko su u tome samostalni. Pokazali smo da su dvije gramatičke tradicije odigrale velik utjecaj na jezikoslovnu, ponajprije gramatičku misao u 18. stoljeću, i to latinska i njemačka.

Kod rječnika, koje smo već ranije stavili u jedan širi kontekst, također smo na dvjema temama prikazali određene metaleksikografske dosege. Ti su se dosezi mogli pokazati na mnogo drugih tema, a odabir upravo tih dviju – razgraničenje homonimije i polisemije te upotreba leksikografskih odrednica – pokazuje te dosege na prilično specifičnom području. Obrada tih dviju tema može poslužiti i kao model za istraživanje drugih metaleksikografskih tema. Obje su teme otkrile da su se hrvatski leksikografi prilično suvereno vladali u metaleksikografskoj problematici, što naravno nije bilo slučajno.

Što se tiče doprinosa rada, možemo reći da su usporedbe koje su napravljene analizom domaćih i europskih jezičnih priručnika, dakle i gramatika i rječnika, pokazale vrlo dobru praćenost europskih jezikoslovnih strujanja na hrvatskom teritoriju u 18. stoljeću. U tome nismo prednjačili, ali nismo ni zaostajali.

Pokazali smo i da su na mnoga pitanja oko toga velik utjecaj imale izvanjezične okolnosti – geopolitika i školstvo. Geopolitika posebno kad je riječ o institucijama koje su utjecale na razvoj narodnih prema književnim i standardnim jezicima, a školstvo kad je riječ o razvoju jezikoslovne misli. Dali smo jedan model kroatološkoga pristupa jezikoslovnim temama – prikaz jezikoslovnih tema u vremenu i prostoru izvan nacionalnih granica. To smo postigli tako što smo svaku temu stavili u širi, europski kontekst, pa smo tako smjestili hrvatsku gramatikografiju i leksikografiju tamo gdje i pripadaju – europskomu jezikoslovlju. Na jednom smo mjestu dali pregled dosadašnjih relevantnih spoznaja koje smo dopunili vlastitim istraživanjima te predložili i neke nove pojmove u jezikoslovlju poput aneksne gramatike. Hrvatske smo jezične priručnike, koji su dosad jako dobro obrađeni, prikazali u jednom novom svjetlu. Predložili smo model uzora i izvora iz kojega se može izvući cijeli proces nastajanja nekoga djela od pukoga preuzimanja gotovih rješenja do stvaranja vlastite jezikoslovne misli te smo tako pokazali i što je i kakvo je hrvatsko jezikoslovlje 18. stoljeća u europskom kontekstu.

7. POPIS KORIŠTENE LITERATURE

PRIMARNA LITERATURA

Anleitung zur deutschen Sprachlehre zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreiche Hungarn und Kroatien – Napuchenyje vu navuk nemsckoga jezika za potrebnost narodnih skol Vugerzkoga, y Horvatzkoga Kralyeytva, 1780, Budim.

Babić, Tomo, ²1745. *Prima grammaticae institutio pro tyronibus Illyrica*. Venetiis.

Bel, Mathius, ³1755. *Institutiones linguae Germanicae, in gratiam Hungarice iuventutis editae ... Posonii*.

Bella, Ardelio della, 1728. *Dizionario Italiano, Latino, Illirico*. Venezia.

Bella, Ardelio della, 2006 [1728]. *Istruzioni gramamticali della Lingua Illirica*. In Venezia. Pretisak. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

Belostenec, Ivan, 1972 [1740]. *Gazophylacium seu Latino-Illyricorum onomatum aerarium*. I. knjiga. Pretisak. Zagreb: Liber i Mladost.

Caesaris Calderini Mirani, 1705. *Perfectissimus Calepinus Parvus Sive Corectissimum Dictionarium Caesaris Calderini Mirani*. Bassani.

Cnapius, Gregorius, 1626. *Thesaurus Polono Latinograeci*. Kraków.

Facciolati, Jacobi, 1778. *Calepinus septem linguarum hoc est Lexicon Latinum*, Tomus primus A–L. Veneti: Ex Typographia Johaninis Gatti.

Frisius, Johann, 1596. *Novum Latinogermanicum et Germanicolatinum lexicon*. Tiguri.

Frisius, Johann, 1700. *Dictionarium bilingue Latino-Germanicum, et Germanico-Latinum*. Tiguri.

Galesini, Pietro, 1643. *Dittionario overo Tesoro della Lingua Volgare, Latina*. Brescia.

Galesini, Pietro, 1739. *Il perfeto dizionario overo tesoro della lingua volgar-latina*. Lucca.

Gottsched, Johann Christoph, 1769. *Kern des Deutschen Sprachkunst*. Wien.
Jambrešić, Andrija, Franjo Sušnik, 1992 [1742]. *Lexicon Latinum*. Pretisak.
Zagreb: Zavod za hrvatski jezik.

Jurin, Josip, 1793. *Slovkigna slavnoj slovinskoj mladosti diačkim, illiričkim, i talianskim izgovorom napravljena – Grammatica Illyricae juventuti Latino, Italoque sermone instruendae accomodata*. Venetiis.

Kašić, Bartol, 2002 [1604]. *Institutionum linguae Illyricae libri duo*. Romae.
Pretisak. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

Kirsch, Adam Friedrich, 1718. *Abundantissimum Cornu Copiae Linguae Latinae et Germanicae selectum*. Noribergae.

König, Georg Mathias, 1668. *Gazophylacium latinitatis, sive Lexicon novum Latino-Germanicum*. Norimbergae.

Kratki navuk za pravopiszanye horvatzko za potrebnost narodnih skol – Anleitung zur kroatischen Rechtschreibung zum Gebrauche der Nationalschulen im Königreiche Kroatien, Ofen, 1779.

Lanosović, Marijan, ³1795. *Anleitung zur Slavonischen Sprachlehre*. Ofen.

Marević, Jozo, 2000. *Latinsko-hrvatski enciklopedijski rječnik*. I. svezak, A–L. Velika Gorica i Zagreb: Marka i Matica hrvatska.

Pepliers, 1752. *Nouvelle er parfaite Grammaire royale françoise et allemande – Neue und vollständige Königliche Französische Grammatik*. Leipzig.

Port-Royal 2000 [1660]. *Opća i obrazložbena gramatika – Grammaire générale et raisonnée de Port-Royal*. Pretisak. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

Relković, Matija Antun, 1767. *Nova Slavonska i Nimacska grammatika – Neue Slavonisch und Deutsche Grammatik in drei Theile getheilet*. Zagreb.

Stulli, Joakim, 1801a. *Lexicon Latino-Italico-Illyricum*. I. svezak. Budim.

Stulli, Joakim, 1801b. *Lexicon Latino-Italico-Illyricum*. II. svezak. Budim.

Szentmártony, Ignac, 1783. *Einleitung zur kroatischen Sprachlehren für Teutsche*. Warasdin.

Šitović, Lovro, 2005 [1713]. *Grammatica Latino-Illyrica*. Venetiis. (Pretisak. Zagreb, Ljubuški Sarajevo: Mlade, Ogranak Matice hrvatske Ljubuški, Synopsis).

Tadijanović, Blaž, 2005 [1761]. *Svaschta po mallo illiti kratko sloxenye immenah, i ricsih u illyrski, i nyemacski jezik*. Magdeburg. (Pretisak. Slavonski Brod: Udruga građana *Baština*, Matica hrvatska – Ogranak Slavonski Brod, Franjevački samostan Slavonski Brod).

Trotz, Michel Abraham, 1744, *Nouveau dictionnaire françois, allemand et polonois*, Leipzig.

Veneroni, 1737. *Italianisch, Französisch und Teutsche Grammatica oder Sprachmeister*. Frankfurt und Leipzig.

Veneroni, 1791. *The Complete Italian Master containing the best and easiest Rules for attaining that Language*. London.

Vocabolario degli Accademici della Crusca compendiato da un Accademico Animoso. Volume primo A–N, 1734, Venezia.

Vocabolario degli Accademici della Crusca, A–C, 1763, Volume Primo, Venezia.

Vocabolario Italiano et Latino diviso in due tomi ... per uso degli studiosi di Belle Lettere nella regia Università di Torino, 1751, Tomo primo, Napoli.

Vocabula Latini, Italique sermonis in duos tomos distributa ... ad usum Studiosae Humnaorum Litterarum Juventutis in regio Taurinensi Archigymnasio, 1761, Tomus alter, Neapoli.

SEKUNDARNA LITERATURA

Aarsleff, Hans, 1975. The Eighteenth Century, Including Leibniz. *Historiography of Linguistics* (ur. Thomas A. Sebeok). *Current Trends in Linguistics*. Volume 13. The Hague, Paris: Mouton. 383–480.

Agičić, Damir, i dr. (ur.), 2000. *Matija Antun Relković i Slavonija 18. stoljeća*. Radovi sa znanstvenog skupa (u povodu 200. godišnjice smrti). Zagreb – Davor: Poglavarstvo Općine Davor i Filozofski fakultet u Zagrebu.

Amirova, Tamara A., Boris A. Ol'chovikov, Jurij V. Roždestvenskij, 1980. *Abriß der Geschichte der Linguistik*. Leipzig: Bibliographisches Institut.

Archaimbault, Sylvie, 2000. Les approches normatives en Russie (XVIIIe siècle). *History of the Language Sciences* (ur. S. Auroux, E. F. K. Koerner, H. J. Niederehe, K. Versteegh), Vol. 1. Berlin – New York: Walter de Gruyter.

Babić, Stjepan, 1981. Stilske odrednice u našim rječnicima. *Jezik* 3 (28): 79–91.

Babić, Vanda, 2002. Kulturno-povijesna vrijednost djelovanja Vicka Zmajevića u Boki kotorskoj i Zadru. Doktorska disertacija, rkp. Zagreb, 285 kartica.

Batinić, Štefka, 2003. Felbigerov *Methodenbuch* u Hrvatskoj. *Metodika* 7 (2): 224–233.

Bilić, Lucijana, 2009. Odnos Jakovljevićeve i Šitovićeve gramatike. *Zbornik o Lovri Šitoviću* (ur. Pavao Knezović). Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu.

Black, Jeremy, 2004. *Povijest britanskih otoka*. Preveo Vedran Pavlič. Zagreb: Grapa.

Blažević, Zrinka, 2008. *Ilirizam prije ilirizma*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.

Boras, Damir, Nives Mikelić, 2003. Rječnik Fausta Vrančića – temelj hrvatske rječničke baštine (računalna obradba). *Modeli znanja i obrada prirodnoga jezika*. Zagreb: Zavod za informacijske studije.

Bosanac, Stjepan, 1901. Ocjena Dellabelline gramatike. Prilog za historiju hrvatske gramatike. *Nastavni vjesnik*. Knjiga IX: 529–561.

Bratanić-Čimbur, Maja, 1979. Prilog za dvojezičnu leksikografsku teoriju. *Jezik* 1 (27): 1–9.

Bratanić, Maja, 1993. Kultura rječnika i rječnici kultura. *Rječnik i društvo – Zbornik radova sa znanstvenoga skupa o leksikografiji i leksikologiji održanog 11–13. X. 1989. u Zagrebu* (ur. Rudolf Filipović). Zagreb: HAZU.

Bray, Laurent, 1986. Richelet's dictionnaire françois (1680) as a Source of LA PORTES DES SCIENCES (1682) and Le Roux's DICTIONNAIRE COMIQUE (1718). *The History of Lexicography*. Amsterdam Studies in the history of the language sciences, vol. 40. (ur. R. R. K. Hartmann), Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins publishing company.

Brekle, Herbert E., 1975. The Seventeenth Century. *Historiography of Linguistics* (ur. Thomas A. Sebeok). *Current Trends in Linguistics*. Volume 13. The Hague, Paris: Mouton.

Brlek, Mijo, 1984. Rukopisna baština Joakima Stullija. *Filologija* 12: 221–244.

Brlek, Mijo Ivan, 1985. Lanosovićevo unošenje njemačkih riječi u Stullijev „Ilirsko-talijansko-latinski rječnik“. *Zbornik radova o Marijanu Lanosoviću* (ur. Dragutin Tadijanović i Đuro Berber). Osijek: JAZU.

Brlek, Mijo, 1987. *Leksikograf Joakim Stulli (1730–1817)*. Djela JAZU. Knjiga 60. Zagreb: JAZU.

Brlobaš, Željka, 2003. Gramatičke odrednice u Rječniku hrvatsko-talijanskom (1901) Dragutina Parčića. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 29: 9–20.

Brozović, Dalibor, 1970. *Standardni jezik : Teorija, usporedbe, geneza, povijest, suvremena zbilja*. Zagreb: Matica hrvatska.

Brozović, Dalibor, 1978. Hrvatski jezik, njegovo mjesto unutar južnoslavenskih i drugih slavenskih jezika, njegove povijesne mijene kao jezika hrvatske književnosti. *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu* (ur. Aleksandar Flaker i dr.). Zagreb: Liber.

Brozović, Dalibor, 2006. *Neka bitna pitanja hrvatskoga jezičnog standarda*. Zagreb: Školska knjiga.

Buescu, Maria Leonor Carvalhão, 2000. Les premières descriptions grammaticales du portugais. *History of Language Sciences* (ur. S. Auroux, E. F. K. Koerner, H. J. Niederehe, K. Versteegh), Vol. 1. Berlin – New York: Walter de Gruyter.

Carr, Edward H., 2004. *Što je povijest?* (prev. Danijel Vojak). Zagreb: Srednja Europa.

Carpentier, Jean, François Lebrun, i dr., 1999. *Povijest Francuske* (prevela Vesna Pavković). Zagreb: Barbat.

Cassola, Arnold, 2000. Normative studies in Malta. *History of Language Sciences. An International Handbook on the Evolution of the Study of Language from the Beginnings to the present*. Vol 1. Berlin – New Yor: Walter de Gruyter.

Cravetto, Enrico (ur.), 2008a. *Povijest 11 – Doba prosvjetiteljstva (18. stoljeće)* (prev. Ana Badurina). Zagreb: Jutarnji list.

Cravetto, Enrico (ur.), 2008b. *Povijest 12 – Kolonijalizam i građanske revolucije* (prev. Ana Badurina). Zagreb: Jutarnji list.

Cormier, Monique C., 2008. Usage Labels in the *Royal Dictionary* (1699) by Abel Boyer. *International Journal of Lexicography* Vol. 21, No. 2: 153–171.

Cuvaj, Antun (ur.) 1907. *Građa za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*. Knjiga 1. Zagreb: Odjel za bogoštovlje i nastavu.

Čulić Dalbelo, Mladen, 1990. Doprinos Della Belle hrvatskoj juridičkoj terminološkoj kulturi. *Isusovac Ardelio della Bella (1655–1737)* (prir. Drago Šimundža). Split/Zagreb, Crkva u svijetu i Obnovljeni život: 85–89.

Dadić, Žarko, 1962/63. Nastava matematike, fizike i astronomije u Dubrovniku krajem 18. i početkom 19. stoljeća. *Anali historijskog instituta JAZU u Dubrovniku* X–XI. 333–346.

Dadić, Žarko, 1985. Matematički i fizikalni pojmovi u Lanosovićevu rukopisnom rječniku. *Zbornik radova o Marijanu Lanosoviću* (ur. Dragutin Tadijanović i Đuro Berber). Osijek: JAZU.

Dadić, Žarko, 1990. Matematičko i fizikalno nazivlje u rječniku Della Belle. *Isusovac Ardelio della Bella (1655–1737)* (prir. Drago Šimundža). Split/Zagreb, Crkva u svijetu i Obnovljeni život.

Dadić, Žarko, 2004. *Egzaktne znanosti u Hrvata u doba prosvjetiteljstva*. Zagreb: Matica hrvatska.

Deanović, Mirko, 1962/63. O talijansko-jugoslavenskim književnim odnosima u 18. vijeku. *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*. X–XI: 283–290.

Demo, Šime, 2004. Latinska sintaksa kao implicitno prisutna problematika u gramatikama Tome Babića i Lovre Šitovića. *Fluminensia* 16, 1–2: 45–63.

Demo, Šime, Petra Košutar, 2009. Primjer kulturnoga utjecaja – riječi stranoga podrijetla u Lovre Šitovića. *Zbornik o Lovri Šitoviću* (ur. Pavao Knezović). Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu. 155–171.

Despot, Loretana, 2000. Matija Antun Reljković i prvi slavonski rječnik. *Matija Antun Reljković i Slavonija u 18. stoljeću* (ur. D. Agičić i dr.). Zagreb – Davor: Poglavarstvo Općine Davor i Filozofski fakultet u Zagrebu.

Despot, Loretana, 2005. *Jezik slavonskih franjevaca*. Osijek: Filozofski fakultet.

Deumert, Ana, Wim Vandenbussche, (ur.), 2003. *Germanic Standardizations : Past to Present*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Dibbets, Geert, 2000. Frühe grammatische Beschreibungen des Niederländischen (ca. 1550 – ca. 1650). *History of Language Sciences* (ur. S. Auroux, E. F. K. Koerner, H. J. Nederehe, K. Versteegh).

Vol. 1. Berlin – New York: Walter de Gruyter.

Djamić, Antun, 1984. Stullijevi podaci u Šafaříkovej knjizi *Geschichte der illirischen und kroatischen Literatur*. *Filologija* 12: 471–482.

Dukat, Vladoje, 1905. Jambrešićev „Lexicon latinum“. *Rad JAZU* 162: 192–234.

Dukat, Vladoje, 1923. Izvori Belostenčeva „Gazophylacium latino-illyricum“. *Rad JAZU* 227: 80–109.

Dukat, Vladoje, 1925. O izvorima Jambrešićeva rječnika. *Nastavni vjesnik* 33: 17–20 i 54–58.

Dukat, Vladoje, 1928. O kompoziciji i vrelima Belostenčeva „Gazophylacium illyrico-latinum“. *Rad JAZU* 235: 1–25.

Dukat, Vladoje, 1929a. Dubrovačko izdanje Dellabellina „Dizionarija“. *Rad JAZU* 237: 235–272.

Dukat, Vladoje, 1929b. Joakim Stulić i Conte d'Ayala. *Nastavni vjesnik* 37: 270–276.

Dukat, Vladoje, 1931. Katančićeva kritika Dellabellina rječnika. *Zbornik iz dubrovačke prošlosti (Milanu Rešetaru o 70-oj godišnjici života)*. 2: 473–475.

El-Badry, Nawal, 1986. The Developoment of the Bilingual English-Arabic Dictionary from the Middle of the Nineteenth Century to the Present. *The History of Lexicography* (ur. R. R. K. Hartmann). Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins publishing company.

Engler, Rudolf, 2000. Die Accademia della Crusca und die Standardisierung des Italienischen. *History of Language Sciences* (ur. S. Auroux, E. F. K. Koerner, H. J. Niederehe, K. Versteegh), Vol. 1. Berlin – New York: Walter de Gruyter.

Esparza Torres, Miguel Angel, 2000. Frühe grammatische Beschreibungen des Spanischen. *History of Language Sciences* (ur. S. Auroux, E. F. K. Koerner, H. J. Niederehe, K. Versteegh), Vol. 1. Berlin – New York: Walter de Gruyter.

Fancev, Franjo, 1923. O postanju iliričko-latinskoga dijela Belostenčeva Rječnika. *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor* 3: 150–165.

Fancev, Franjo, 1933. Uvod. Dokumenti za naše podrijetlo hrvatskoga preporoda (1790–1832). Skupio i uvodom popratio dr. Franjo Fancev. *Građa za povijest književnosti hrvatske XII: VII–XLVI*.

Fekete, Egon, 1987. Joakim Stulli – Posljednji hrvatski leksikograf starijeg razdoblja. *Joakima Stulli Dubrocsanina Rjecsosloxje u Dubrovniku MDCCCVI*. Reprint. Vol III. München:Verlag Otto Sagner.

Filipović, Rudolf, 1986a. The Beginnings of Lexicography in Croatia. *The History of Lexicography* (ur. R. R. K. Hartmann). Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins publishing company.

Filipović, Rudolf, 1986b. *Teorija jezika u kontaktu : Uvod u lingvistiku jezičnih dodira*. Zagreb: JAZU i Školska knjiga.

Franković, Dragutin (ur.) 1958. *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*. Zagreb: Pedagoško-književni zbor.

Franolić, Branko, 1985. *A Bibliography of Croatian Dictionaries*. Pariz: Nouvelles Editions Latines.

Frkin, Vatroslav, 1984. Rad Marijana Lanosovića na rječniku Joakima Stullija. *Filologija* 12: 393–412.

Gabrić-Bagarić, Darija, 1990. Jezična analiza anonimnog rukopisnog rječnika „Slovošlovje dalmatinsko-italijansko“. *Isusovac Ardelio della Bella (1655–1737)*. (prir. Drago Šimundža). Split/Zagreb, Crkva u svijetu i Obnovljeni život.

Gabrić-Bagarić, Darija, 2010. Četiri ishodišta hrvatskoga standardnoga jezika. *Fluminensia* 22 (1): 149–162.

Gardt, Andreas, 1999. *Geschichte der Sprachwissenschaft in Deutschland. Von Mittelalter bis ins 20. Jahrhunderts*. Berlin, New York: Walter de Gruyter.

Glovacki-Bernardi, Zrinjka (ur.), 2001. *Uvod u lingvistiku*. Zagreb: Školska knjiga.

Golub, Ivan (ur.) 2003. *Hrvatska i Europa – Barok i prosvjetiteljstvo (XVII – XVIII. stoljeće)*, sv. III. Zagreb: Školska knjiga.

Gonzales, Ramón Sarmiento, 2000. Die Königliche Spanische Akademie und die Pflege der Nationalsprache. *History of the Language Sciences* (ur. S. Auroux, E. F. K. Koerner, H. J. Niederehe, K. Versteegh), Vol. 1. Berlin – New York: Walter de Gruyter.

Gostl, Igor, 1997a. Aneksni rječnici XVIII. stoljeća. *Kolo* 1: 335–358.

Gostl, Igor, 1997b. Relkovićev aneksni rječnik. *Kolo* 3: 467–493.

Gostl, Igor, 1998a. Aneksna leksikografija XVIII. stoljeća. *Filologija* 30–31: 41–46.

Gostl, Igor, 1998b. Leksička građa u latinsko-hrvatskoj gramatici Lovre Šitovića. *Kolo* 4: 106–122.

Grahovac-Pražić, Vesna, 2010. Višestruke funkcije gramatika 18. stoljeća u Slavoniji. *Metodika* 11 (20): 56–68.

Grubiša, Josip, 2009. Glagol u Šitovićeve katalogu i Lalićeve rječniku. *Zbornik o Lovri Šitoviću* (ur. Pavao Knezović). Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu. 187–194.

Grupa autora, 1996. *Hrvatski povijesni zemljovid*. Zagreb: Kartografija.

Ham, Sanda, 2006. *Povijest hrvatskih gramatika*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.

Hamm, Josip, 1942/43. Etymologicum illyricum. *Nastavni vjestnik* 51 (1–2): 12–36.

Hamm, Josip, 1991. Relkovićeve gramatika. *Vrijeme i djelo Matije Antuna Reljkovića* (ur. Dragutin Tadijanović i Josip Vončina). Osijek: JAZU.

Harris, Roy, Talbot J. Taylor, 2005. *Landmarks in Linguistic Thought I: The Western tradition from Socrates to Saussure*. London i New York: Routledge.

Hartmann, R. R. K. (ur.), 1986. *The History of Lexicography*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins publishing company.

Hartmann, R. R. K., Gregory James, 2002. *Dictionary of Lexicography*. London i New York: Routledge.

Häusler, Maja, 1992. *Udžbenici njemačkog jezika u Hrvatskoj 18. stoljeća*. Magistarski rad, rkp. Filozofski fakultet, Zagreb.

Häusler, Maja, 1995a. Ein kroatisches DaF-Lehrwerk der Aufklärungszeit. *Zagreber Germanistische Beiträge* 4: 115–134.

Häusler, Maja, 1995b. *Učenje njemačkoga jezika u Hrvatskoj – s povijesnoga aspekta*. Doktorska disertacija, rkp. Filozofski fakultet, Zagreb.

Häusler, Maja, 2002. Od Komenskog do novih medija – Vizualna sredstva u nastavi stranih jezika. *Strani jezici* 31 (1–2): 21–34.

Herrmann, U. i dr., 1999. *Povijest Njemačke* (prevela Vlatka Ana Laco i Sonja Perković). Zagreb: Barbat.

Hordhaugen, Even, 2000. Normative Studies in the Scandinavian countries. *History of the Language Sciences* (ur. S. Auroux, E. F. K. Koerner, H. J. Niederehe, K. Versteegh), Vol. 1. Berlin – New York: Walter de Gruyter.

Horvat, Vladimir, 1990. Bartol Kašić – autor anonimnog hrvatsko-talijanskog rječnika Rkp. 194. *Isusovac Ardelio della Bella (1655–1737)* (prir. Drago Šimundža). Split/Zagreb, Crkva u svijetu i Obnovljeni život.

Hoško, Franjo Emanuel, 2002. *Franjevačke visoke škole u kontinentalnoj Hrvatskoj*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

Hoško, Franjo Emanuel, 2003. Crkveno školstvo u Hrvata kroz vjekove. *Napredak* 144 (3): 348–370.

Hoško, Franjo Emanuel, Mijo Korade, 2003. Školstvo i crkveni redovi. *Hrvatska i Europa – Barok i prosvjetiteljstvo (XVII – XVIII. stoljeće)* (ur. Ivan Golub), sv. III. Zagreb: Školska knjiga.

Hudeček, Lana, Milica Mihaljević, 2009. Homonimija kao leksikografski problem. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 35: 159–186.

Ivić, Milka, ⁹2001a. *Pravci u lingvistici 1*. Beograd: Biblioteka XX. vek.

Ivić, Milka, ⁹2001b. *Pravci u lingvistici 2*. Beograd: Biblioteka XX. vek.

Ivšić, Stjepan, 1912. Akcenat u Gramatici Matije Antuna Reškovića. *Rad JAZU* 194: 1–60.

Jambrešić, Andrija, Franjo Sušnik, 1992. *Lexicon latinum interpretatione Illyrica, Germanica et Hungarica*. Pretisak. (Prir. Antun Šojat.) Zagreb: Zavod za hrvatski jezik.

Jellinek, Max Hermann, 1913. *Geschichte der neuhochdeutschen Grammatik : von den Anfängen bis auf Adelung*. Sv. 1. Heidelberg: Carl Winter.

Jembrih, Alojz, 1990a. Hrvatski filološki aspekti. Čakovec: Izdavački centar „Revija“, Radničko sveučilište „Božidar Maslarić“ Osijek.

Jembrih, Alojz, 1990b. Lingvokonvergentnost u rječnicima Sušnik–Jambrešića i Della Belle. *Isusovac Ardelio della Bella (1655–1737)* (prir. Drago Šimundža). Split/Zagreb, Crkva u svijetu i Obnovljeni život.

Jembrih, Alojz, 1997a. Hrvatska početnica s latinsko-hrvatsko-njemačkim rječnikom: „Libellus alphabeticus cùm... vocabolario brevi Latino, Illyrico,

Germanico“ iz 1756. *Radovi Leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“*. 6: 141–152.

Jembrih, Alojz, 1997b. *Hrvatski filološki zapisi*. Zagreb: Matica hrvatska.

Jembrih, Alojz (ur.), 2002. *Zbornik o Tomi Babiću*. *Zbornik radova sa znanstvenoga skupa „Fra Toma Babić i njegovo vrijeme“ Skradin – Visovac, 26. – 27. listopada 2001.* Šibenik – Zagreb: Gradska knjižnica „Juraj Šižgorić“ Šibenik i Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu.

Jembrih, Alojz, 2002. Filološki pogled na jezik fra Tome Babića. *Zbornik o Tomi Babiću* (ur. Alojz Jembrih). Šibenik – Zagreb: Gradska knjižnica „Juraj Šižgorić“ Šibenik i Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu.

Jernej, Josip, 1984. O talijanskim i latinskim izvorima Stullijeva rječnika. *Filologija* 12: 413–422.

Jernej, Josip, 1985. Talijanske riječi u Lanosovićevu rječniku. *Zbornik radova o Marijanu Lanosoviću* (ur. Dragutin Tadijanović i Đuro Berber). Osijek: JAZU.

Jernej, Josip, 1990. Paralela između Mikaljine i Della Belline gramatike. *Isusovac Ardelio della Bella (1655–1737)* (prir. Drago Šimundža). Split/Zagreb, Crkva u svijetu i Obnovljeni život.

Jernej, Josip, 1991. Struktura Della Belline gramatike. *Filologija* 19: 23–29.

Jonke, Ljudevit, 1966. Hrvatsko-njemačko jezični priručnik Blaža Tadijanovića iz 1761. *Kolo* 6 (3–4): 301–309.

Jungen, Oliver, Horst Lohnstein, 2007. *Geschichte der Grammatiktheorie : Von Dionysios Thrax bis Noam Chomsky*. München: Wilhelm Fink Verlag.

Karadža, Mevlida, 1983/4. *Izvori srpskohrvatske gramatičke terminologije – uloga i mjesto Vuka Karadžića u njenom formiranju i standardizaciji*. Sarajevo: Institut za jezik i književnost u Sarajevu.

Katičić, Radoslav, 1971. Što nam znači povijest (nestručna razmišljanja). *Jezikoslovni ogledi*. Zagreb: Školska knjiga.

Katičić, Radoslav, 1981. Gramatika Bartola Kašića. *Rad JAZU* 388: 5–129.

Katičić, Radoslav, 1991. *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika*. Zagreb: Hazu i Globus nakladni zavod.

Katičić, Radoslav, 2002. Toma Babić – pisac latinske gramatike i hrvatski jezik. *Zbornik o Tomi Babiću* (ur. Alojz Jembrih). Šibenik – Zagreb: Gradska knjižnica „Juraj Šižgorić“ Šibenik i Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu.

Katičić, Radoslav, 2010. Glavna obilježja hrvatske kulture. *Kroatologija* 1, 1: 1–10.

Knezović, Pavao, Šime Demo, 2005. Pogovor. *Grammatica Latino-Illyrica*. Venetiis. (Pretisak. Zagreb, LjubuškiSarajevo: MLADE, Ogranak Matice hrvatske Ljubuški, Synopsis).

Knezović, Pavao, 2009. *Zbornik o Lovri Šitoviću. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa „Lovro Šitović i njegovo doba“, Šibenik – Skradin, 8. – 9. svibnja 2008.* Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu.

Knezović, Pavao, 2011. Latinski u *Porta coeli et vita aeterna* Ivana Ančića. *Zbornik o Ivanu Ančiću.* Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu.

Knezović, Pavle, 1988. Aneksni rječnici latinskih gramatika 18. stoljeća. *Leksikografija i leksikologija.* Sarajevo: ANUBiH. Knjiga 21.

Koerner, E. F. K., 2007. *Jezikoslovna historiografija – Metodologija i praksa* (prev. Milica Lukšić). Zagreb: Naklada Tusculum.

Kolenić, Ljiljana, 1998. Frazemi u rječnicima Jurja Habelića i Ivana Belostenca. *Filologija* 30–31: 47–54.

Kolenić, Ljiljana, 2000. Rječnik Tome Babića i hrvatski pojmovni rječnik. *Fluminensia* 12 (1–2): 37–44.

Kolenić, Ljiljana, (prir.) 2003. *Brodski jezikoslovci : Djelomični pretisci gramatika Blaža Tadijanovića, Marijana Lanosovića i Ignjata A. Brlića s komentarima.* Slavonski Brod: Matica hrvatska.

Kolenić, Ljiljana, 2009. Uloga Šitovićeve gramatike u povijesti hrvatske gramatike. *Zbornik o Lovri Šitoviću* (ur. Pavao Knezović). Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu.

Kombol, Mihovil, Slobodan Novak, ⁴1996. *Hrvatska književnost do narodnog preporoda – Priručnik za učenike, studente i učitelje književnosti.* Zagreb: Školska knjiga.

Korade, Mijo, Mira Aleksić i Jerko Matoš, 1993. *Isusovci i hrvatska kultura*. Zagreb: Hrvatski povijesni institut u Beču.

Korade, Mijo, 1997. Hrvatske srednje škole u 17. i 18. stoljeću. *Nastavni vjesnik*. 5/6: 17–25.

Kordić, Snježana, 2010. *Jezik i nacionalizam*. Zagreb: Durieux.

Kosor, fra Karlo, 1981. Hrvatski jezik latinske gramatike fra Tome Babića. *Kačić* 13: 5–56.

Kosor, Marko, 1953. Trojezična gramatika fra Josipa Jurina. *Rad JAZU* 295: 41–65.

Kosor, Marko, 1955. Zaboravljeni trojezičnici Josipa Jurina. *Rad JAZU* 303: 119–210.

Kosor, Marko, 1957. Izvori, pravopis i jezik Jurinovih rječnika. *Rad JAZU* 315: 77–231.

Košutar, Petra, Branka Tafra, 2010. Hrvatske akademije (od 16. do 18. stoljeća) u europskom kontekstu. *Kroatologija* 1, 1: 131–148.

Krasić, Stjepan, 1997. *Dominikanci – Povijest Reda u hrvatskim krajevima*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.

Krasić, Stjepan, 2009. *Počelo je u Rimu : Katolička obnova i normiranje hrvatskoga jezika u XVII. stoljeću*. Dubrovnik: Matica hrvatska.

Kratofil, Mirko, 1984. Prve kritike Stullijeva rječnika. *Filologija* 12: 455–459.

Kravar, Miroslav, 1991. Staro i novo u Della Bellinoj gramatici. *Filologija* 19: 13–22.

Kristol, Andres Max, 2000. Les premières descriptions grammaticales du français. *History of Language Sciences* (ur. S. Auroux, E. F. K. Koerner, H. J. Niederehe, K. Versteegh), Vol. 1. Berlin – New York: Walter de Gruyter.

Kuna, Herta, 1961. Neke osobine jezika fra Lovre Sitovica. *Grada* 10: 125–177.

Kutleša, Stipe, 1996. Francis Bacon. *Filozofija renesanse* (ur. E. Banić-Pajnić). Zagreb: Školska knjiga.

Ladić, Zoran, 1992. Studenti iz Hrvatske na sveučilištima u Grazu i Trnavi u 16. i 17. stoljeću. *Isusovci u Hrvata* (ur. Vladimir Horvat). Zagreb: 244–254.

Landau, Sydney I., 1989. *Dictionaries : The Art and Craft of Lexicography*. Cambridge: Cambridge University Press.

Law, Vivien, 2003. *The History of Linguistics in Europe – From Plato to 1600*. Cambridge: Cambridge University Press.

Lewis, Kristian, Barbara Štebih, Nada Vajs, 2007. Gramatičko nazivlje u hrvatskome kajkavskome književnom jeziku. *Filologija* 46–47: 183–201.

Lipovčan, Srećko, 2006. *Mediji – druga zbilja (rasprave, ogledi i interpretacije)*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

Luetić, Josip, 1984. Utjecaj Stullijeva *Rječosložja* na višejezični *Glossaire nautique* A. Jala. *Filologija* 12: 423–447.

Lukežić, Iva, 1991. Prilog čitanju Della Bellinih znakova za akcente. *Filologija* 19: 37–44.

Ljubić, Šime. 1869. *Ogledalo književne poviesti jugoslavjanske na podučavanje mladeži*, knj. II. Rijeka.

Magay, Tamás, 1986. László Országh, the Lexicographer. *The History of Lexicography* (ur. R. R. K. Hartmann). Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins publishing company.

Marazzini, Claudio, 2000. Early grammatical descriptions of Italian. *History of the Language Sciences* (ur. S. Auroux, E. F. K. Koerner, H. J. Niederehe, K. Versteegh), Vol. 1. Berlin – New York: Walter de Gruyter.

Marčetić, Gordana, 2005. Obrazovanje i usavršavanje javnih službenika u tranzicijskim zemljama. *Revija za socijalnu politiku*. 12, 2: 133–271.

Marotti, Bojan, 2002. „Podlagajuchiega načina urime doscasto“ u slovnici Tome Babića *Prima grammaticae institutio*. *Zbornik o Tomi Babiću* (ur. Alojz

Jembrih). Šibenik – Zagreb: Gradska knjižnica „Juraj Šižgorić“ Šibenik i Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu. 133–164.

Matić, Tomo, 1929. Matija Petar Katančić, profesor u osječkoj gimnaziji. *Nastavni vjesnik*. XXXVII: 19–28.

Matić, Tomo, 1953. Prva redakcija Tanclingerova rječnika. *Rad JAZU* 293: 253–279.

Matković, Marijan, Dragutin Tadijanović, (ur.), 1981. *Zbornik radova o Vidu Došenu i Blažu Tadijanoviću*. Radovi sa znanstvenoga skupa o Vidu Došenu i Blažu Tadijanoviću s otkrivanjem njihovih spomen-ploča održanoga 16. i 17. rujna 1978. u Slavanskom Brodu, Rastušju i Glogovici. Osijek: JAZU.

Mattheier, Klaus J., 2003. German. *Germanic Standardizations : Past to Present* (ur. Ana Deumert i Wim Vandenbussche). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Mazière, Francine, 2000. La langue et l'État: l'Académie française. *History of the Language Sciences* (ur. S. Auroux, E. F. K. Koerner, H. J. Niederehe, K. Versteegh), Vol. 1. Berlin – New York: Walter de Gruyter.

McArthur, Tom, 1986. Thematic Lexicography. *The History of Lexicography*. (ur. R. R. K. Hartmann). Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins publishing company.

Merkin, Reuven, 1986. Four Remarks on the Prehistory of Historical Lexicography. *The History of Lexicography* (ur. R. R. K. Hartmann). Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins publishing company.

Meštrović, Zrnka, 1992. Talasozoonimi u „Lexicon latino-illyricum“ (I). *Rasprave Zavoda za hrvatski jezik* 18: 131–150.

Meštrović, Zrnka, 1993a. Rječnik Bazilija Fabera kao predložak Vitezovićevu „Lexicon Latino-Illyricum“. *Rasprave Zavoda za hrvatski jezik*: 213–235.

Meštrović, Zrnka, 1993b. Talasozoonimi u „Lexicon latino-illyricum“ Pavla Vitezovića II. Nazivlje Mollusca. *Rasprave Zavoda za hrvatski jezik* 19: 237–258.

Meštrović, Zrnka, Nada Vajs, 1995a. *Blago jezika slovinskoga* Jakova Mikalje – jedan od leksikografskih izvora za *Lexicon Latino-Illyricum* Pavla Vitezovića. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 21: 139–155.

Meštrović, Zrnka, 1995b. Jezikoslovna rasudba Pavla Vitezovića. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 21: 125–137.

Meštrović, Zrnka; Nada Vajs, 1996a. Vitezovićeve grafijska rješenja u rječniku *Lexicon Latino-Illyricum*. *Filologija* 26: 41–62.

Meštrović, Zrnka, 1996b. Vitezovićeve *Lexicon Latino-Illyricum* i Sušnik–Jambrešićev *Lexicon Latinum*. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 22: 111–128.

Meštrović, Zrnka, Nada Vajs, 2001. Vitezovićeve leksikografska metoda. *Drugi hrvatski slavistički kongres* (ur. Dubravka Sesar i Ivana Vidović). Zbornik radova I. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.

Mićanović, Krešimir, 2006. *Hrvatski s naglaskom*. Zagreb: Disput.

Mitchell, Linda C., 2001. *Grammar Wars – Language as a cultural battlefield in 17th and 18th century England*. Aldershot: Ashgate Publishing.

Moguš, Milan, Josip Vončina, 1969. Latinica u Hrvata. *Radovi Zavoda za slavensku filologiju* 11: 61–81.

Moguš, Milan, ³2009. *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*. Zagreb: Globus.

Munjiza, Emerik, 2009. *Povijest hrvatskoga školstva i pedagogije*. Osijek: Sveučilište J. J. Strossmayera.

Musulini, Stjepan, 1959. Hrvatska i srpska leksikografija. *Filologija* 2: 41–63.

Nagy, Josip, 1984. Leksikograf Joakim Stulli u slavenskoj filologiji. *Filologija* 12: 461–469.

Nikolić-Hoyt, Anja, 2004. *Konceptualna leksikografija. Prema tezaurusu hrvatskoga jezika*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

Noël, Jean-François, 1998. *Sveto Rimsko Carstvo* (prev. Vesna Pavković). Zagreb: Barbat.

Noordegraaf, Jan, 2000. Normative Studies in the Low Countries. *History of the Language Sciences* (ur. S. Auroux, E. F. K. Koerner, H. J. Niederehe, K. Versteegh), Vol. 1. Berlin – New York: Walter de Gruyter.

Nyomárkay, István, 1992. Mađarska građa u Jambrešićevu rječniku. *Lexicon Latinum interpretatione illyrica ...* Pretisak. Zagreb: Zavod za hrvatski jezik.

Nyomárkay, István, 1997–98. Bečke gramatike i mađarska i slavenska gramatikografija u 18. i 19. stoljeću (Uvod i zadaci). *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 23–24: 281–287.

Nyomárkay, István, 2000. *Kroatističke studije*. Zagreb: Matica hrvatska.

Oczkova, Barbara, 2010. *Hrvati i njihov jezik. Iz povijesti kodificiranja književnojezične norme* (prev. Neda Pintarić) Zagreb: Školska knjiga.

Padley, G. A., 1976. *Grammatical Theory in Western Europe 1500–1700*. Cambridge: Cambridge University Press.

Pajur, Franjo, 2009. Juraj Habelić u kontekstu srednjoeuropske barokne pripovjedne književnosti. *Znanstveni skup o Jurju Habeliću – 400. obljetnica rođenja Jurja Habelića (1609. – 1678.)*. Velika Gorica: Gradska knjižnica Velika Gorica.

Palac, Natalija, 1994. Djelovanje ženskih crkvenih redova na razvoj hrvatskoga školstva. *Uloga Katoličke crkve u razvoju hrvatskog školstva* (prir. M. Pranjić i dr.). Zagreb: Hrvatska akademija odgojnih znanosti.

Pantić, Miroslav, 1990. Ardelio della Bella i Dubrovnik. *Isusovac Ardelio della Bella (1655–1737)* (prir. Drago Šimundža). Split/Zagreb, Crkva u svijetu i Obnovljeni život: 147–164.

Partridge, Monica, 1984. Pojava Stullijeva rječnika u Velikoj Britaniji. *Filologija* 12: 449–453.

Paušek-Baždar, Snježana, 1988. Prilog životopisu Josipa Franje Domina (1754–1819) na temelju istraživanja prepiske i arhivskih izvora. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, Vol. 15: 91–113.

Paušek-Baždar, Snježana, 2012. Kemija u Hrvata u doba prosvjetiteljstva. *Zbornik o Mati Zoričiću* (ur. Pavao Knezović i Marko Jerković). Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu.

Peco, Asim (ur.), 1988. *Leksikografija i leksikologija* (zbornik radova). Sarajevo: ANUBIH.

Pederin, Ivan, 1996. Austrijska jezična politika u Hrvatskoj i briga za standardizaciju hrvatskog jezika u Dalmaciji. *Jezik* 43, 3: 91–103.

Percival, Keith W., 2004. *Studies in Renaissance Grammar*. Aldershot, Hampshire, Burlington: Ashgate Publishing.

Peti-Stantić, Anita, 2008. *Jezik naš i/ili njihov – Vježbe iz poredbene povijesti južnoslavenskih standardizacijskih proces*. Zagreb: Srednja Europa.

Petrović, Bernardina, 2002. Uputnice u dvojezičnicima s hrvatskim kao polaznim jezikom. *Filologija* 38–39: 125–135.

Pezo, Bruno, 2009. Latinsko-hrvatska gramatika fra Lovre Šitovića. *Zbornik o Lovri Šitoviću* (ur. Pavao Knezović). Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu.

Pintarić, Ana, 2000. Antun Mandić i *Uputjenje k' slavonskomu pravopisanju 1779*. *Matija Antun Relković i Slavonija u 18. stoljeću* (ur. D. Agičić i dr.). Zagreb – Davor: Poglavarstvo Općine Davor i Filozofski fakultet u Zagrebu.

Piotrowski, Tadeusz, 1986. The Development of the General Monolingual Dictionary in Poland. *The History of Lexicography* (ur. R. R. K. Hartmann). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins publishing company.

Piškorec, Velimir, 2001. Temeljni pojmovi dodirnoga jezikoslovlja. *Strani jezici* 30 (4): 219–227.

Piškorec, Velimir, 2005. *Germanizmi u govoru đurđevečke Podravine*. Zagreb: FF Press.

Pleskalová, Jana, i dr. (ur.) 2007. *Kapitoly z dějin české jazykové a bohemistiky*. Praha: Academia Praha.

Polenz, Peter von, 2000. Die Sprachgesellschaften und die Entstehung eines literarischen Standards in Deutschland. *History of the Language Sciences* (ur. S. Auroux, E. F. K. Koerner, H. J. Niederehe, K. Versteegh), Vol. 1 Berlin – New York: Walter de Gruyter.

Pranjić, Marko, N. Kujundžić i I. Biondić (prir.), 1994. *Uloga Katoličke crkve u razvoju hrvatskoga školstva*. Zagreb: Hrvatska akademija odgojnih znanosti.

Pranjeković, Ivo, 1992. Fonološki i sintaktički opis u prvim slavonskim gramatikama. *Radovi Zavoda za slavensku filologiju* 27: 123–135.

Pranjeković, Ivo, 2000. „Dilovi govorenja“ u Relkovićevoj gramatici. *Matija Antun Relković i Slavonija u 18. stoljeću* (ur. D. Agičić i dr.). Zagreb – Davor: Poglavarstvo Općine Davor i Filozofski fakultet u Zagrebu.

Ptičar, Adela, 1985. Latinska gramatika Marijana Lanosovića. *Zbornik radova o Marijanu Lanosoviću* (ur. Dragutin Tadijanović i Đuro Berber). Osijek: JAZU.

Ptičar, Adela, 1987. Gramatička terminologija u gramatici M. A. Relkovića. *Rasprave Zavoda za jezik* 13: 65–78.

Ptičar, Adela, 1990a. Hrvatski aneksni rječnici u 18. stoljeću. *Rasprave Zavoda za jezik* 16: 223–227.

Ptičar, Adela, 1990b. Hrvatski pravopisni priručnici u drugoj polovici 18. stoljeća. *Rasprave Zavoda za jezik* 16: 229–236.

Ptičar, Adela, 1992. Prinos proučavanju jezikoslovnoga nazivlja 18. stoljeća. *Rasprave Zavoda za hrvatski jezik* 18: 151–156.

Ptičar, Adela, 1994. Prvi slavonski pravopis. *Rasprave Zavoda za hrvatski jezik* 20: 273–280.

Ptičar, Adela, 2004. Prvi hrvatski računski priručnici. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*. 30: 173–179.

Ptičar, Adela, Nada Vajs, 2006. Jezikoslovno nazivlje u prvim dvama hrvatskim pravopisima 1779. godine. *Filologija* 46–47: 239–252.

Puljiz, Vlado, 1999. Pogledi i djelovanje u socijalnoj politici Nikole Škrleca Lomničkoga. *Revija za socijalnu politiku*. Br. 3, sv. 6.

<http://www.rsp.hr/ojs2/index.php/rsp/article/view/285/289> (Pristupljeno 28. svibnja 2010.)

Putanec, Valentin, 1952. *Francuska leksikografija na hrvatskom ili srpskom i slovenskom jeziku do 1914. g. : sa bibliografijom francuske leksikografije na hrvatskom ili srpskom i slovenskom jeziku: (1603 – 1950)*. Dokt. disertacija. 183. str.

Putanec, Valentin, 1981. Prilog Blaža Tadijanovića francusko-hrvatskoj leksikografiji. *Zbornik radova o Vidu Došenu i Blažu Tadijanoviću* (ur. Marijan Matković i Dragutin Tadijanović). Osijek: JAZU.

Putanec, Valentin, 1985. Lanosovićevi rukopisni rječnici. *Zbornik radova o Marijanu Lanosoviću* (ur. Dragutin Tadijanović i Đuro Berber). Osijek: JAZU.

Putanec, Valentin, 1990. Mjesto Della Belle u povijesti hrvatske leksikografije. *Isusovac Ardelio della Bella (1655 – 1737)* (prir. Drago. Šimundža). Split/Zagreb, Crkva u svijetu i Obnovljeni život.

Putanec, Valentin, 1994. Sigliranje identičnih definicijskih formula u jednojezičnoj leksikografiji. *Filologija* 22–23: 351–353.

Putanec, Valentin, 1998. Dva osnovna paralelna smjera u povijesnom razvoju hrvatske leksikografije: totalna i parcijalna leksikografija. *Filologija* 30–31: 127–132.

Puzynina, Jadwiga, 2000. Normative studies in Poland. *History of the Language Sciences* (ur. S. Auroux, E. F. K. Koerner, H. J. Niederehe, K. Versteegh), Vol. 1. Berlin – New York: Walter de Gruyter.

Radovanović, Milorad, 1979. *Sociolingvistika*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.

Raguž, Dragutin, 1978. *Jezik Lovre Ljubušaka (Šitovića)*. Rkp. magistarski rad u NSK, Zagreb.

Roberts, J. M., 2002. *Povijest Europe* (prev. N. Batinović i V. Kostrenčić Lukić). Zagreb: AGM.

Robins, Robert H., 1976. *A Short History of Linguistics*. London: Longman.

Rössig-Hager, Monika, 2000. *Frühe grammatische Beschreibungen des*

Deutschen. *History of Language Sciences* (ur. S. Auroux, E. F. K. Koerner, H. J. Niederehe, K. Versteegh), Vol. 1. Berlin – New York: Walter de Gruyter.

Samardžija, Marko, 1989. Homonimi u hrvatskom književnom jeziku. *Radovi Zavoda za slavensku filologiju* 24: 1–71.

Samardžija, Marko, 1997. *Iz triju stoljeća hrvatskoga standardnog jezika*. Zagreb: Matica hrvatska.

Samardžija, Marko, 2000. Glavne jezične značajke Slavonskih libarica Matije Antuna Relkovića. *Matija Antun Relković i Slavonija u 18. stoljeću* (ur. D. Agičić i dr.). Zagreb – Davor: Poglavarstvo Općine Davor i Filozofski fakultet u Zagrebu.

Sesar, Dubravka, 1996. *Putovima slavenskih književnih jezika : Pregled standardizacije češkoga i drugih slavenskih jezika*. Zagreb: Zavod za lingvistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Sesar, Dubravka, 2004. Slavenski jezici u XVIII. stoljeću: hrvatska književna i jezična baština u slavističkoj magli. *Fluminensia* 16 (1–2): 65–76.

Schaller, Helmut, 2000. Frühe grammatische Beschreibungen slawischer Sprachen. *History of Language Sciences* (ur. S. Auroux, E. F. K. Koerner, H. J. Niederehe, K. Versteegh), Vol. 1. Berlin – New York: Walter de Gruyter.

Sironić-Bonefačić, Nives, 1990a. Nastanak i izvori Della Bellina rječnika (Dizionario italiano, latino, illirico, Venezia, 1728). *Isusovac Ardelio della Bella (1655 – 1737)* (prir. Drago Šimundža). Split/Zagreb, Crkva u svijetu i Obnovljeni život.

Sironić-Bonefačić, Nives, 1990b. Riječi i poslovice iz Della Belle kod Vuka St. Karadžića. *Isusovac Ardelio della Bella (1655 – 1737)* (prir. Drago Šimundža). Split/Zagreb, Crkva u svijetu i Obnovljeni život.

Sironić-Bonefačić, Nives, 1991. Ardelio Della Bella i Ignjat Đurđević. *Filologija* 19: 49–72.

Sironić-Bonefačić, Nives, 1992. Ardelio Della Bella i prvo izdanje njegova trojezičnog rječnika iz 1728. godine. *Rad HAZU* 23 (446): 1–69.

Srakić, Marin, 1985. Antun Mandić, biskup, realizator škotskih reforma u Hrvatskoj. *Zbornik radova o Marijanu Lanosoviću* (ur. Dragutin Tadijanović i Đuro Berber). Osijek: JAZU.

Stein, Gabriele, 1986. Sixteenth-Century English-Vernacular Dictionaries. *The History of Lexicography* (ur. R. R. K. Hartmann). Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins publishing company.

Stipčević, Aleksandar, 2003. Knjige i knjižnice. *Hrvatska i Europa – Barok i prosvjetiteljstvo (XVII – XVIII. stoljeće)* (ur. Ivan Golub), sv. III. Zagreb: Školska knjiga.

Stolac, Diana, 1991. Della Belline napomene o sintaksi. *Filologija* 19: 45–48.

Stolac, Diana, 2002. Sintaktičke napomene u gramatici Tome Babića. *Zbornik o Tomi Babiću* (ur. Alojz Jembrih). Šibenik – Zagreb: Gradska knjižnica „Juraj Šižgorić“ Šibenik i Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu.

Stolac, Diana, 2009. Gramatika Lovre Šitovića u kontekstu hrvatske gramatikologije. *Zbornik o Lovri Šitoviću* (ur. Pavao Knezović). Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu.

Šetka, o. Jeronim, 1967. O. Fra Toma Babić. *Kačić – Zbornik Provincije Presvetog Otkupitelja* 1: 95–203.

Šimundić, Mate, 1984. Jezikoslovno nazivlje u *Lexiconu* Joakima Stullija. *Filologija* 12: 315–325.

Šimundža, Drago, (prir.) 1990. *Isusovac Ardelio della Bella (1655–1737)*. Radovi međunarodnoga znanstvenoga simpozija, Split, 14–15. listopada 1988. Split/Zagreb: Crkva u svijetu i Obnovljeni život.

Šimundža, Drago, 1990a. Ardelio della Bella i splitska sredina. Književne prilike i Ilirska akademija. *Isusovac Ardelio della Bella (1655–1737)* (prir. Drago Šimundža). Split/Zagreb, Crkva u svijetu i Obnovljeni život:

Šimunković, Ljerka, 1991. Ardelio Della Bella i prevoditelji mletačkih dvojezičnih proglaša. *Filologija* 19: 73–81.

Šipka, Danko, 1988. Homonimija i polisemija u Vrančićevom, Habelićevom i Della Bellinom rječniku. *Leksikografija i leksikologija* (ur. Asim Peco). Sarajevo, ANUBiH. Knjiga LXXXV.

Šipka, Danko, 1991. Della Bella kao začetnik moderne koncepcije rječničkog članka u našoj leksikografiji. *Filologija* 19: 31–36.

Šipka, Danko, 1998. *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*. Novi Sad: Matica srpska.

Šišić, Ferdo, 2004. *Povijest Hrvata – Pregled povijesti hrvatskoga naroda 1526. – 1918. godine. Drugi dio*. Split: Marjan tisak.

Škrlec, Nikola L., 1999. *Nikola Škrlec Lomnički (1729–1799)* (prev. Neven Jovanović). Zagreb: HAZU.

Šojat, Antun, 1984. Kajkavske riječi u Stullijevu rječniku. *Filologija* 12: 293–313.

Šojat, Antun, 1984/85. Prva objavljena gramatika kajkavskoga književnoga jezika. *Rasprave Zavoda za jezik* 10–11: 201–221.

Šojat, Antun, 1985. Lanosovićeve leksikografske bilješke. *Zbornik radova o Marijanu Lanosoviću* (ur. Dragutin Tadijanović i Đuro Berber). Osijek: JAZU.

Šojat, Antun, 1992. Latinsko-hrvatsko-njemačko-madžarski rječnik Franje Sušnika i Andrije Jambrešića. *Lexicon Latinum interpretatione illyrica ...* Pretisak. Zagreb: Zavod za hrvatski jezik.

Štebih, Barbara, 2005. Kajkavska gramatika Ivana Vitkovića. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 31: 329–353.

Štefanić, Vjekoslav, 1940. Prilog za sudbinu Alvaresove gramatike među Hrvatima. *Vrela i prinosi* 11: 26–34.

Šugar, Ivan, 1985. Značenje botaničke građe u Lanosovićevim rukopisima za hrvatsku botaničku nomenklaturu. *Zbornik radova o Marijanu Lanosoviću* (ur. Dragutin Tadijanović i Đuro Berber). Osijek: JAZU.

Šundrica, Zdravko, 1962/63. O školskim prilikama na teritoriju Dubrovačke Republike u XVIII vijeku. *Anali historijskog instituta JAZU u Dubrovniku X–XI*: 291–307.

Tadijanović, Dragutin, Đuro Berber (ur.), 1985. *Zbornik radova o Marijanu Lanosoviću*. (Znanstveni skup o Marijanu Lanosoviću s izložbom njegovih djela i rukopisa održan je u Slavonskom Brodu 19. i 20. studenoga 1982.) JAZU: Osijek.

Tafra, Branka, 1981. O jeziku Blaža Tadijanovića. *Zbornik radova o Vidu Došenu i Blažu Tadijanoviću* (ur. Marijan Matković i Dragutin Tadijanović). Osijek: JAZU.

Tafra, Branka, 1985. Lanosovićeva „slavonska“ gramatika“. *Zbornik radova o Marijanu Lanosoviću* (ur. Dragutin Tadijanović i Đuro Berber). Osijek: JAZU.

Tafra, Branka, 1986. Razgraničavanje homonimije i polisemije (leksikološki i leksikografski problem). *Filologija* 14: 381–393.

Tafra, Branka, 1990. Mjesto Della Belline gramatike u povijesti hrvatskih gramatika. *Rasprave Zavoda za jezik* 16: 263–274.

Tafra, Branka, 1991. Slavonski gramatičari u 18. stoljeću. *Vrijeme i djelo Matije Antuna Reljkovića* (ur. Dragutin Tadijanović i Josip Vončina). Osijek: JAZU.

Tafra, Branka, 1993. *Gramatika u Hrvata i Vjekoslav Babukić*. Zagreb: Matica hrvatska.

Tafra, Branka, 1995. Obilježja hrvatske gramatičke norme do kraja 19. stoljeća. *Filologija* 24–25: 349–354.

Tafra, Branka, 2000. Suvremenost Reljkovićeve norme. *Matija Antun Relković i Slavonija 18. stoljeća* (ur. D. Agičić i dr.). Zagreb – Davor: Poglavarstvo Općine Davor i Filozofski fakultet u Zagrebu.

Tafra, Branka, 2001. Kašićev utjecaj na hrvatsku gramatiku. *Drugi hrvatski slavistički kongres* (ur. Dubravka Sesar i Ivana Vidović). Zbornik radova I. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.

Тафра, Бранка, Желька Финк, 2008. Хорватская лексикография, *Теория и история славянской лексикографии* (научные материалы к XIV съезду славистов), Международный комитет славистов, Комиссия по лексикологии и

лексикографии, Национальный комитет славистов РФ, Учреждение РАН, Институт русского языка им. В.В. Виноградова РАН, ответственный редактор М. И. Чернышева, Москва.

Tafra, Branka, Petra Košutar, 2008. Razgraničavanje jezičnih entiteta na osnovi modela (ne)identičnosti. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* 43: 177–206.

Tafra, Branka, 2010. Sedamnaesto stoljeće – predstandardizacijsko ili standardizacijsko razdoblje hrvatskoga jezika. *Zbornik o Rafaelu Levakoviću* (ur. Pavao Knezović). Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu.

Tafra, Branka, Petra Košutar, 2011a. Novoštokavska obilježja hrvatskoga književnoga jezika u 17. stoljeću. *Zbornik o Ivanu Ančiću* (ur. Pavao Knezović). Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu.

Tafra, Branka, Petra Košutar, 2011b. Nova periodizacija povijesti hrvatskoga književnoga jezika. *Filologija* 57: 185–204.

Tafra, Branka, 2012. *Prinosi povijesti hrvatskoga jezikoslovlja*. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu.

Tikvica, Ljubica, 2009. Lingvostilističke odrednice u rječnicima hrvatskoga jezika. O nekim poteškoćama stilističkoga označivanja u jezikoslovnoj leksikografiji. *Studia lexicographica* 3, 1–2 (4 – 5): 5–13.

Tomičić, Željko, Petra Košutar, 2006. Uz početke hrvatskog starinoznanstva – isusovac Andrija Blašković u kontekstu europske i svjetske kulture. *Gazophylacium*. 11, 3–4: 31–37.

Tsiapera, Maria, Garon Wheeler, 1993. *The Port-Royal Grammar : Sources and Influences*. Münster: Nodus Publikationen.

Turk, Marija, 1997. Jezični kalk: tipologija i nazivlje. *Fluminensia* 9 (1–2): 85–104.

Turk, Marija, Dubravka Sesar, 2003. Kalkovi njemačkoga podrijetla u hrvatskome i nekim drugim slavenskim jezicima. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 29: 325–338.

Turk, Marija, Maja Opašić. 2010. Kulturno-povijesni kontekst kalkiranja u hrvatskome jeziku. *Kroatologija* 1, 1: 300–315.

Tvrtković, Tamara, 2002. Gramatički rad Tome Babića. *Zbornik o Tomi Babiću* (ur. Alojz Jembrih). Šibenik – Zagreb: Gradska knjižnica „Juraj Šižgorić“ Šibenik i Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu.

Tymowski, Michał, 1999. *Kratka povijest Poljske* (prev. Magdalena Najbar-Agičić). Zagreb: Matica hrvatska.

Vajs, Nada, 1992. Fitonimija u Vitezovićevu rječniku „Lexicon latino-illyricum“ (I). *Rasprave Zavoda za hrvatski jezik* 18: 209–233.

Vajs, Nada, 1993. Fitonimija u Vitezovićevu rječniku „Lexicon latino-illyricum“ (II). *Rasprave Zavoda za hrvatski jezik* 19: 389–416.

Vajs, Nada, Zrnka Meštrović, 2009. Pavao Ritter Vitezović – čovjek ispred svojega vremena. *Lexicon Latino-Illyricum*. Svezak III. Zagreb: ArTresor naklada i Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

Valentić, Mirko, Lovorka Čoralić. 2005. *Povijest Hrvata – Od kraja 15. stoljeća do kraja Prvoga svjetskoga rata*. Zagreb: Školska knjiga.

Vanino, Miroslav, 1939. Geneza naučne osnove „Ratio studiorum“. *Vrela i prinosi* 9: 111–129.

Vanino, Miroslav, ur. 1969. *Isusovci i hrvatski narod*. Knjiga 1. Zagreb: Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove.

Vidović, Jozo, 1984a. Znanstveno nazivlje Joakima Stullija. *Filologija* 12: 327–348.

Vidović, Jozo, 1984b. Medicinsko nazivlje Joakima Stullija. *Filologija* 12: 349–391.

Vidović, Jozo, 1985. Medicinsko nazivlje u Lanosovićevu rječniku. *Zbornik radova o Marijanu Lanosoviću* (ur. Dragutin Tadijanović i Đuro Berber). Osijek: JAZU.

Vig, István, 2011. Položaj Vrančićeva rječnika u povijesti europske leksikografije. *Hrvatski bez kompleksa : Jubilarni zbornik posvećen Ernestu Bariću*

(ur. Timea Bockovac). Pečuh: Filozofski fakultet Sveučilišta u Pečuhu, Katedra za kroatistiku, Znanstveni zavod Hrvata u Mađarskoj.

Vince, Zlatko, 1990. *Putovima hrvaskoga književnog jezika : Lingvističko-kulturnopovijesni prikaz filoloških škola i njihovih izvora*. Zagreb: Matica hrvatska.

Vince, Zlatko, 1991. Razmišljanja uz Reljkovićevu slavonsku grafiju. *Vrijeme i djelo Matije Antuna Reljkovića* (ur. Dragutin Tadijanović i Josip Vončina). Osijek: JAZU.

Vince, Zlatko, 1996. Antun Mandić kao kulturni i prosvjetni radnik. *Diacovensia*. 4 (1): 155–166.

Vončina, Josip, 1973. Leksikografski rad Ivana Belostenca. *Gazophylacium* II. knjiga (pretisak). Zagreb: Liber/Mladost.

Vončina, Josip, 1984. Joakim Stulli i starija hrvatska leksikografija. *Filologija* 12: 245–263.

Vončina, Josip, 1988. *Jezična baština : Lingvostilistička hrestomatija hrvatskoj književnosti od kraja 15. do početka 19. stoljeća*. Split: Književni krug.

Vončina, Josip, 1990. Della Bellin *Dizionario* u hrvatskom narodnom preporodu. *Isusovac Ardelio della Bella (1655–1737)* (prir. Drago Šimundža). Split/Zagreb, Crkva u svijetu i Obnovljeni život.

Vončina, Josip, 1991a. Della Bellin odraz na hrvatski narodni preporod. *Filologija* 19: 7–11.

Vončina, Josip, 1991b. Primjena enciklopedijske metode u hrvatskim rječnicima do prosvjetiteljstva. *Radovi Leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“*. 1: 241–247.

Vončina, Josip, 1993. *Preporodni jezični temelji*. Zagreb: Matica hrvatska.

Vončina, Josip, 1997. Terminologija humanističkih znanosti u hrvatskoj leksikografiji 18. stoljeća. *Radovi Leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“*. 6: 9–16.

Zenko, Franjo, 1985. Filozofijski pojmovi u Lanosovićeve rječniku. *Zbornik radova o Marijanu Lanosoviću* (ur. Dragutin Tadijanović i Đuro Berber). Osijek: JAZU.

Zgusta, Ladislav, 1991. *Priručnik leksikografije* (prev. Danko Šipka.) Sarajevo: IP "Svjetlost" i Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Zöllner, Erich, Therese Schüssel, 1997. *Povijest Austrije* (prev. Vlatka-Ana Dujčić i Sonja Ledinčić). Zagreb: Barbat.

Žanić, Ivo, 2009. *Kako bi trebali govoriti hrvatski magarci? : O sociolingvistici animiranih filmova*. Zagreb: Algoritam.

Žepić, Stanko, 1992. Njemački dio u Sušnik–Jambrešićevu „Lexicon Latinum“. *Lexicon Latinum interpretatione illyrica ...* Pretisak. Zagreb: Zavod za hrvatski jezik.

Žepić, Stanko, 1995. Deutsche Sprache in der Handschriftlichen kroatischen Grammatik von Ivan Vitković. *Zagreber Germanistische Beiträge* 4: 87–95.

Žepić, Stanko, 1998. Deutsche Grammatiken kroatischer Verfasser in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. *Schriften zur deutschen Sprache in Österreich*. Band 24. (sa Zrinjka Glovacki-Bernardi „Lehnwörter in der Stadtsprache von Zagreb“). Frankfurt am Main, Berlin, Bern, New York, Paris, Wien: Peter Lang.

<http://www.avcr.cz/historie.php> (Pristupljeno 12. veljače 2010.)

<http://softacademy.lnpu.edu.ua/Programs/Dictionaries/Sklyarevskaya.htm>

(Pristupljeno 14. prosinca 2011.)

SUMMARY

The dissertation explores European influences on Croatian linguistics in the 18th century. Croatian linguistics refers to views of Croatian linguists on language, their models of language descriptions and Croatian language reference books of the time, ranging from grammars to dictionaries. The European influences indicate the achievements of the Croatian linguistics of the time through the model of role models and sources for Croatian language reference books. The model of role models and sources assumes the existence of two types of role models in a narrower and broader sense. The role models and sources in a broader sense include lexicographical works from which literally entire dictionary entries have been taken over into another lexicographical work. The sources in a narrower sense are original literary works from which data for a dictionary is collected. The role models in a narrower sense refer to models of compiling a dictionary or a grammar, ways a dictionary entry and other meta-lexicographic characteristics are organized, views on language, parts of speech and the like. The prevailing linguistic thought of a particular time, provided it is found in a significant number of relevant reference books belonging to various national linguistics, can be extracted from these sources.

The dissertation argues that the Croatian linguistic thought of the time was greatly influenced by various non-linguistic factors, such as geopolitics and education. Therefore, two chapters address these factors. In order to facilitate the understanding of Croatian linguistics, one chapter is concerned with the development of the linguistic thought in Europe to the 18th century. An overview of the development of first grammars of national languages in Europe and of development of lexicography is provided, whereas particular emphasis is placed on monolingual lexicography. The main chapter is devoted to the analysis of eighteen Croatian and European language reference books. The comparative method has shown significant similarities between Croatian and European language reference books in several analysed areas, such as concept and content, development of linguistic terminology and meta-lexicographical achievements. Furthermore, the analysis has shown that the Croatian linguistics of that time greatly relied on two grammar traditions, namely the German and Latin ones.

A new model of approach to Croatian language topics called the croatology model has been provided, i.e. the description of Croatian language topics in time and space outside national borders. This has been achieved by placing each topic into a wider European context. In that way we have contributed to determining the place and role of Croatian grammaticography and lexicography, i.e. Croatian linguistics in the European linguistics.

Key words: Croatia, Europe, 18th century, linguistics, croatology, role models

ŽIVOTOPIS

Petra Košutar rođena je 8. srpnja 1982. godine u Varaždinu. Osnovnu je školu polazila u Gornjem Ladanju i Vinici, a srednju u Varaždinu. Studij hrvatske kulture i filozofije upisala je 2000. godine na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu. Diplomirala je 2005. godine s temom *Novi organon i Baconova kritika Aristotela*. Za studija bila je aktivna u Udruzi studenata filozofije Hrvatskih studija Scopus te kao autorica tekstova, korektorica i članica uredništva u časopisu *Scopus*. Primala je državnu stipendiju A kategorije Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta od druge godine studija, te je osvojila godišnju nagradu općine Vinica za najbolje studente. Poslijediplomski je studij kroatologije upisala 2005. godine. Kao znanstvena novakinja na projektu prof. dr. sc. Branke Tafre "Hrvatska književnojezična baština od 16. do 19. stoljeća u suodnosu s europskom" radi od siječnja 2008. godine. Ljetni je semestar 2008/2009. godine provela na Sveučilištu u Heidelbergu kao stipendistica Slavističkoga instituta na kojem je držala znanstvene vježbe iz kolegija *Jezik medija u Hrvatskoj*. Na Odjelu za kroatologiju Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu držala je ili drži nastavu (seminare i predavanja) iz kolegija *Fonologija i morfologija hrvatskoga jezika*, *Sintaksa hrvatskoga jezika*, *Lektura i korektura teksta*, *Povijest hrvatskoga standardnoga jezika*, *Leksikologija i leksikografija hrvatskoga jezika* i *Uvod u znanstvenoistraživački rad* na preddiplomskoj i diplomskoj razini Studija hrvatske kulture. Sudjelovala je samostalno i kao suautorica na petnaestak domaćih i međunarodnih konferencija te je objavila samostalno i kao suautorica desetak znanstvenih radova u domaćim i stranim publikacijama. Bavi se poviješću hrvatskoga standardnoga jezika, metaleksikografije i hrvatskoga jezikoslovlja u europskom kontekstu.

POPIS OBJAVLJENIH RADOVA

POGLAVLJA U KNJIZI:

U knjizi Branke Tafre *Prinosi povijesti hrvatskoga jezikoslovlja* (Zagreb, 2012) objavljena četiri rada koja su nastala u suautorstvu s Brankom Tafrom: "Novoštokavska obilježja hrvatskoga književnoga jezika u 17. stoljeću", "Andrija Torkvat Brlić između dviju književnojezičnih koncepcija", "Razgraničavanje jezičnih entiteta na osnovi modela (ne)identičnosti" te "Nova periodizacija povijesti hrvatskoga književnoga jezika".

ZNANSTVENI RADOVI:

- "Leksikografske odrednice u hrvatskim rječnicima u 18. stoljeću u kontekstu europske leksikografije", *Bosanskohercegovački slavistički kongres I, Zbornik radova, knjiga 1* (Sarajevo, 2012)
- "Andrija Torkvat Brlić između dviju književnojezičnih koncepcija", *Zbornik radova o Andriji Torkvatu Brliću* (Slavonski Brod, 2012), suautorica Branka Tafra
- "Homonimija i polisemija u hrvatskim rječnicima 18. stoljeća i europski uzori", *Zbornik o Mati Zoričiću* (Zagreb, 2012)
- "Hrvatska leksikografija 18. stoljeća u europskom kontekstu", *Fiatal Szlavisták Budapesti Nemzetközi Konferenciája I. – 1st Conference for Young Slavists in Budapest* (Budimpešta, 2012)
- "Nova periodizacija povijesti hrvatskoga književnoga jezika", *Filologija 57* (2011), suautorica Branka Tafra
- "Novoštokavska obilježja hrvatskoga književnoga jezika u 17. stoljeću", *Zbornik o Ivanu Ančiću* (Zagreb, 2011), suautorica Branka Tafra
- "Hrvatske akademije (od 16. do 18. stoljeća) u europskom kontekstu", *Kroatologija 1* (2010) 1, suautorica Branka Tafra

- "Rječotvorni modeli u hrvatskom jeziku", *Suvremena lingvistika* 67 (2009), suautorica Branka Tafra
- "Primjer kulturnoga utjecaja – riječi stranoga podrijetla u Lovre Šitovića", *Zbornik o Lovri Šitoviću* (Zagreb, 2009), suautor Šime Demo
- "Razgraničavanje jezičnih entiteta na osnovi modela (ne)identičnosti", *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* 43 (2008), suautorica Branka Tafra
- "Uz početke hrvatskog starinoznanstva – isusovac Andrija Blašković u kontekstu europske i svjetske kulture", *Gazophylacium* XI (2006) 3–4, suautor Željko Tomičić

OSTALI RADOVI

- "Znanstveno o jeziku izvan jezikoslovlja", *Kroatologija* 3 (2012) 1, prikaz
- "Velika seoba naroda u lingvističkom obzorju", *Kroatologija* 2 (2011) 1, prikaz